

Studia Universitatis "Babeş-Bolyai", Historia

Volumul 51, Numărul 2, 2006

Articole

- 1 MARIONELA WOLF
Chirurg-maior și înalt temnicer în Timișoara carolină.
Studiu de caz asupra recursului metodic la testamente și
acte notariale din prima jumătate a veacului al XVIII-lea
(Chirurg maior and high jailer in Carol's Timisoara. Research
on methodic recourse on testaments and legal papers of the
first half of the XVIIIth century)
- 36 CIPRIAN GHIȘA
Structura administrativ-teritorială a Bisericii Greco-Catolice din
Transilvania - aspecte instituționale și terminologice
(Administrative and Territorial Structure of Greek Catholic
Church in Transylvania : Institutional and Terminological Points
of View)
- 75 IOAN CÂRJA
Aspecte ale imaginii ortodocșilor la greco-catolicii din
Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Aspects
Concerning the Image of the Orthodox Within the Greek-
Catholic Believers In the Second Half of 19th Century)
- 97 HADRIAN GORUN
Demersuri ale Antantei pentru normalizarea raporturilor
româno-bulgare în vederea reconstituirii unui bloc al statelor
balcanice (Attempts of Ententa to Normalize the Relationships
Between Romanians and Bulgarians In Order to Reconstitute A
Balkan Treaty)
- 114 DORINA ORZAC
Implicațiile „problemei” rutene în disputele teritoriale din Europa
Centrală, 1938-1945 (The Consequences of the Rutean "Issue"
Within the Territorial Argues in Central Europe, 1938-1945)

- 127 DORIN DOBRINCU
Rezistența anticomunistă din Crișana. 1948-1951 (Resistance against Communism in Crisana. 1948-1951)
- 145 ANDA IOANA CURTA
Sănătatea în România la începutul secolului XXI în context european (Health in Romania at the Beginning of the 21st Century in A European Context)

Opinii, Discuții

- 167 MARIÁ LUPESCU MA KÓ
„Donum pro salute anime” – un alt tip de oblație?
- 182 FLORIN PĂDUREANU
O scurtă istorie a caricaturii politice

Cronica științifică

- 195 Simpozionul internațional „Trecutul aprop(r)iat și istoria orală” (9-10 noiembrie 2006, Cluj-Napoca, Institutul de Istorie Orală, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai”
ADRIAN BODA

Recenzii

- 198 *Satul, cartea și istoricul: despre câteva perspective istorice și istoriografice recente.* Pe marginea opiniei domnului dr. Adrian Andrei Rusu, din “Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, L, 2005, 2, cu privire la cartea *Feleacul (1367-1587)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004
ALEXANDRU SIMON
- 199 **Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában.** Editura Imre Takács, Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2006, 733 p
WEISZ SZIDIÓNIA

- 201 Jennifer D. Selwyn, **A Paradise Inhabited by Devils: The Jesuits' Civilizing Mission in Early Modern Naples**, Ashgate – Institutum Historicum Societatis Iesu, 2004
MIHAI OLARU
- 204 Lucian Periș, **Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească 1601-1698**, Blaj, Editura Buna Vestire, 2005, 428 p.
CIPRIAN GIȘA
- 206 Emanoil Rus, **Silviu Dragomir și raporturile româno-slave**. Cluj-Napoca, Editura EIKON, 2004, 326 pagini.
RADU MĂRZA
- 211 Andrei Șaguna, **Corespondența, I/1**, ediție, studiu introductiv și note de: Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 568 p.
IOAN CĂRJA
- 212 Francesco Guida, **Romania**, Edizioni Unicopli, Milano, Collana „Storia d'Europa nel XX secolo”, 2005, 350 p.
IOAN CĂRJA

Chirurg-maior și înalt temnicer în Timișoara carolină Studiu de caz asupra recursului metodic la testamente și acte notariale din prima jumătate a veacului al XVIII-lea

Marionela Wolf

Institutul de Istorie și Cultură al Șvabilor Dunăreni

I. O specie de izvoare neglijată - testamentele

Intenționați să scrieți istoria familiei sau a locului natal și vă aplecați oarecum dezorientați asupra izvoarelor care cuprind informații despre antecesori. Multe dintre acestea sunt acte notariale: acte de stare personală, testamente sau documente asemănătoare.¹ În valorificarea acestui gen de izvoare dificultățile sunt de dinainte programate. La prima vedere ele sunt ușor de înțeles, îndeosebi dacă sunt scrise în limba germană și nu în latină sau maghiară. Descifrarea manuscrisului se dovedește însă adesea dificilă, interpretul izvorului – istoric specialist sau profan - văzându-se de multe ori confruntat nu numai cu dificultăți ortografice și gramaticale. Într-o măsură și mai mare recursul sistematic la ele ridică probleme lexicale, conceptuale și îndeosebi de drept succesoral, uneori insurmontabile.

Un aspect central al cercetării istorice cu privire la veacul al XVIII-lea – epoca colonizărilor în Banat – îl constituie alături de reinterpretarea contextuală a izvoarelor publicate accesul la noi genuri de surse arhivistice, până acum marginalizate sau chiar desconsiderate. O specie de izvoare nu tocmai nouă, dar puțin valorificată în cercetarea științifică, o constituie testamentele. În cele ce urmează vom încerca să oferim o analiză interpretativă întemeiată pe trei exemple reprezentative pentru Timișoara epocii caroline, centrul urban în devenire al noii provincii situate la periferia sud-estică a Imperiului habsburgic. Vom interpreta forma și conținutul actelor pas cu pas, spre a evidenția complexitatea analizei de text. În final ne vom referi la valoarea documentară și la locul acestor izvoare în cercetările asupra epocii

¹ Scris în limba germană, articolul a fost în versiunea sa originală destinat unui public mai larg nespecializat interesat în cercetări genealogice și de istoria familiei, cu precădere de origine bănățeană: „Stabschirurg und oberster Gefängniswärter. Über den Umgang mit Testamenten und Notariatsakten des rühen 18. Jahrhunderts“, în *Banater Post* (München) 44 (1999), nr. 23/24, 10 decembrie, p. 10 (partea I); 45 (2000), nr. 2, 20 ianuarie 2000, p. 6 (II); nr. 4, 20 februarie, p. 7 (III). Versiunea românească a fost adăugită nu numai cu aparatul critic și anexa documentară ci și cu noi considerații analitice și interpretative, păstrând însă parțial stilul adecvat publicului german inițial.

moderne timpurii, scopul demersului fiind acela de a motiva știința istorică la nivel regional și microistoric la folosirea lor mai intensă.

În arhivele orășenești ale Europei apusene testamentele sunt cel târziu din epoca modernă timpurie izvoare istorice seriale. Asemănător situației din sudul Germaniei² sau din Boemia și Moravia³ și în orașele Ungariei Superioare⁴ sau – din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – în târgurile din estul și sudul regatului⁵ acest tip de acte era în mod tradițional cunoscut sub denumirile de „inventarium (inventoria) rerum et bonorum“, „inventarium mobilium“ sau - în actele de împărțământ – sub cea de „inventaria divisio bonorum“. Deși rare în primele decenii ale stăpânirii habsburgice, dispozițiile testamentare constituie de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și în spațiul bănățean izvoare arhivistice cu o prezență regulată în arhivele instituțiilor administrative, militare, comunale sau bisericești. În comunele rurale prezența cantitativă a testamentelor este de la sfârșitul veacului al XVIII-lea în vădită creștere. În a doua jumătate a secolului următor întocmirea lor regulată a constituit una din procedurile de rutină ale notarilor și cancelariilor parohiale. Dacă în Banatul veacului luminilor, al reformismului absolutist târziu și al colonizărilor de populații dirijate testamentele nu au devenit documente de masă, explicația rezidă pe de o parte în faptul că frecvența lor este mai degrabă determinată de contingență, pe de alta în trăsăturile structurale ale fondurilor arhivistice de aici. Numărul lor restrâns rezultă nu atât din practica succesorală a epocii, cât este rezultatul procesului de selectare operat de arhivari, care în epurarea materialului arhivistic după 1860-1870 nu au acordat importanța cuvenită acestei specii de acte. În consonanță cu paradigma dominantă a concepției pozitivistice asupra științei izvoarelor din patrimoniul arhivistic mai vechi au fost păstrate doar puține acte de acest gen. Scopul testamentelor nu a fost desigur acela de a servi posterității ca izvoare istorice. Faptul că aceste texte vor putea pătrunde cândva în structura cognitivă a științei istorice, n-a fost prevăzut nici de autorii lor cultivați, după cum ele lipsesc și din reflecția reprezentanților de seamă ai științei timpurii a izvoarelor – *Quellenkunde* în

² Primbs, Karl, „Uebersicht von Testamenten aus dem Archive der ehemaligen Reichsstadt Regensburg“, în *Archivalische Zeitschrift* 17(1893): 257-293; Oeller, Anton (red.), *Testamente in der Stadtbibliothek Schweinfurt*, (Regensburg 1964), 33 p.

³ Spáčilová, Libuse, *Deutsche Testamente von Olmützer Bürgern. Entwicklung einer Textsorte in der Olmützer Stadtkanzlei in den Jahren 1416 – 1566*, (Wien 2000), 167 p.

⁴ Gácsi, Hedvig [et al.], *Kassa város olvásmányai 1562-1731*, (Szeged 1990), pp. 1-79 consemnează numeroase testeamente din orașele Ungariei superioare întocmite în perioada 1562-1716.

⁵ Németh, Zoltán, *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán, 1759-1792*, (Nyíregyháza 1987), 251 p.; *Kecskemeti testamentumok*, II, 1768-1781, (Kecskemét 2003), 478 p.

istoriografia germană. Cu atât mai mult ele au putut scăpa clarviziunii arhivarilor în operațiunile de selectare a fondurilor preluate.

II. Testatorii

Pentru prima jumătate a veacului al XVIII-lea dispozițiunile testamentare cunoscute în Banat sunt relativ puține. În fondul Comadamentul General Bănățean (*Banater Generalkommando*) al Arhivelor Naționale, Filiala județeană Timiș, se păstrează câteva testamente de valoare excepțională din perioada de început a stăpânirii habsburgice.⁶ Unul dintre testatori a fost temnicerul provincial suprem (*Stabs- und Landtproföß*) din Timișoara, Hans Georg Landauer, care și-a făcut testamentul la 18 martie 1730 în prezența unor „martori de încredere” nemenționați cu numele. Landauer amintește că „nu vrea doar să semneze, ci să întărească [testamentul] și cu pecete”.⁷ Acesta este un amănunt semnificativ, deoarece în evaluarea critică a unui testament întrebarea, dacă „testatorul însuși a elaborat testamentul, dacă s-a orientat după formalii preexistente sau dacă a lăsat ca testamentul să fie scris de altcineva”, este de importanță decisivă.⁸

Un al doilea testator, chirurgul-maior Haro Joachim Cramer a lăsat ca testamentul semnat de el însuși și întărit cu un sigiliu „obișnuit” să fie redactat la 11 octombrie 1737 – deci la începutul războiului austro-ruso-turc din 1737/39 – în prezența unor martori obligați la păstrarea secretului, cărora le-a înmănat o copie sigilată. Mărimea moștenirii și probabil și dispozițiile regulamentare l-au îndemnat să aducă declarația testamentară și la cunoștința autorității provinciale supreme, în același instanța sa de serviciu: o copie a actului, a cărui autenticitate a fost verificată după decesul testatorului, deci după deschiderea testamentului de către funcționarul

⁶ Arhivele Naționale, Direcția Județeană Timiș, Timișoara (în continuare AN Timiș), fond 1, fasc. V, fol. 104v-105 și AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 38-43; potrivit informațiilor primite din partea direcțiunii, actele originale au fost evacuate la Pitești, consultat fiind doar microfilmul aferent; este de prisos să atragem atenția asupra dezavantajelor care decurg din imposibilitatea confruntării copiei fotografice cu originalul.

⁷ Morgner, Frank, „Notariatsakten. Testamentseröffnung mit Verspätung – Über den Umgang mit Notariatsakten des 19. Jahrhunderts”, în Rusinek, Bern-A. / Ackermann, Volker / Engelbrecht, Jörg (s. r.), *Einführung in die Interpretation historischer Quellen. Schwerpunkt: Neuzeit*, (Paderborn, München, Wien, Zürich, 1992), pp. 81-94; Kolmer, Lothar, „Spätmittelalterliche Testamente: Forschungsergebnisse und Forschungsziele. Regensburger Testamente im Vergleich”, în *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, ed. de Kommission für Bayerische Landesgeschichte de pe lângă Bayerische Akademie der Wissenschaften, în legătură cu Gesellschaft für Fränkische Geschichte și Schwäbische Forschungsgemeinschaft (München) 52 (1989): 475-500.

⁸ Rusinek, op. cit.

juridic suprem al sferei jurisdicționale militare din Banatul Timișoarei, auditorul provincial (*Provinzialauditor*), a fost dată în păstrarea administrației militare. Pe atunci, la fel ca și astăzi, testamentele erau redactate într-o formă preconcepțată, „pre-textată”. Dacă lipsea numai o parte a enunțului obligatoriu sub aspectul validității juridice, întregul act de voință și de drept putea fi considerat nevalabil. Depusă la registratura auditoriatului, varianta documentului (copia) corespundea, după cum vom vedea mai jos, reprezentărilor unui testament al elitei provinciale intelectuale. De la cel de-al treilea testator, Johann Eberhard Cramer, ne-a rămas doar inventarul lăsamântului, întocmit în martie 1732, conținutul testamentului fiind necunoscut.

În privința profesiunii și a stării sociale cei trei testatori sunt într-un anume fel persoane cu funcții de excepție în administrația provincială centrală. Activitatea și poziția lor socială nu sunt tocmai obișnuite. Numele adevărat al temnicerului suprem Hans Georg a fost de fapt Nöthard. El își însușise însă numele de familie Landauer, care indica originea sa din orașul fortificat Landau în Palatinat, nume sub care fusese cunoscut la trupă. Până la 1 august 1729 Landauer a fost activ în Regimente de curasieri Mercy, în continuare fiind preluat de administrația militaro-camerală a Banatului Timișoarei, prezidată de deținătorul regimentului însuși, contele Claudius Florimund Mercy d'Argenteau (1666-1734),⁹ deopotrivă comandant militar suprem (*Kommandierender General*) și președinte al Administrației Țării (*Präsident der Temeswarer Landesadministration*)¹⁰. Ca temnicer suprem el era autoritatea competentă pentru administrația închisorilor, pentru regimul aplicat deținuților, inclusiv pentru aplicarea torturii în anchetarea acuzaților și executarea deținuților condamnați la pedeapsa cu moartea.

Începuturile activității lui Haro Joachim Cramer în cadrul serviciul sanitar provincial datează probabil din anul 1728. În anul 1732 a fost numit în funcția de chirurg a statului major al fortăreței militare și de graniță Timișoara (*Stabschirurg*), fiind însărcinat să cerceteze cauzele mortalității intense și durabile din zonă.¹¹ Originar din nordul Germaniei, din Frizia de

⁹ Despre originea primului guvernator vezi Seewann, Gerhard: „Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau”, [Despre istoria familiei conților Mercy și Mercy-Argenteau], în: *Südostdeutsches Archiv* (München), 19-20 (1977): 3-69.

¹⁰ Despre faza timpurie a stăpânirii austriece în Banat vezi în principal Kallbrunner, Joseph, *Das kaiserliche Banat*. Bd. 1: *Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, (München, 1958); Mraz, Henrike, *Die Einrichtung der kaiserlichen Verwaltung im Banat von Temesvár*, Teză de doctorat la Universitatea din Viena, Wien 1984; Țintă, Aurel, *Colonizările habsburgice în Banat 1716-1740*, (Timișoara, 1972).

¹¹ La 5 iulie 1732 und rescript imperial al administrației provinciale anunța acordarea funcției de chirurg a statului major al fortăreței (*Stabs-Chirurgi-Stelle*), Bancalitatea Universală (*Universal-Bancalität*) aprobând un salariu anual de 1560 fl; vezi Baróti, Lajos,

est, el era de confesiune luterană și convertise după părerea lui Anton Peter Petri (1923-1994)¹² în pragul decesului său, ivit în 16 octombrie 1737, deci la începutul războiului cu turcii, la catolicism, fiind înmormântat¹³ în cripta bisericii iezuite¹⁴ de atunci, o fostă moschee.¹⁵ Conversiunea este însă discutabilă, din moment ce în testament ordinul iezuit nu apare printre instituțiile prevăzute de testator în vederea repartiției masei succesoriale. Dimpotrivă, dispoziția sa testamentară evidențiază legăturile cu biserica protestantă de rit augsburgic a locului său de origine și cu diaspora luterană din Ungaria. De altfel, în competența rezidenței iezuite din Timișoara, care administra parohia din centrul orașului, în același timp biserică a fortăreței și a garnizoanei, intra și asistența spirituală (*cura animarum*) a acatolicilor. De aceea înmormântarea în cripta ordinului și menționarea cheltuielilor de înmormântare nu înseamnă neapărat săvârșirea actului de conversiune. În anul 1733 chirurgul-maior se căsătorise cu Josepha, născută Gallauner. În funcția de chirurg militar-șef testatorul i-a urmat fratelui său Johann Eberhard Cramer, care murise în 1732. Acesta se pare că este un nume necunoscut printre medicii care au activat în Banat, nefiind menționat în literatura consultată. Petri nu l-a cuprins în listele sale privitoare la personalul administrativ și militar al provinciei, rezultate din valorificarea registrelor parohiale ale bisericii orașenești centrale (*Innere Stadtkirche*) și a registrelor de

Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez, I-III, volum suplimentar, (Temesvár 1893-1907), aici vol. I, p. 27 (nr. 59). Cf. și Petri, Anton P., *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat*, (Marquartstein, 1988), p. 147 și 195.

¹² Petri, Anton P., *Ärzte und Chirurgen im Banat (1717-1800)*, (Mühldorf/Inn, 1992), pp. 4-5 înregistrează doar chirurgii orașului (*Stadtchirurgen*) și liberi-profesioniști din Timișoara, nu însă și pe cei aflați în serviciul armatei. Chiar dacă nu sunt lipsite de erori, cercetările bibliografice, prosopografice și de microistorie ale istoricului bănățean sunt datorită tirajului redus și al formei – broșuri în autoediție apărute în seria *Banater Bücherei*, I-LXXXI, 1982-1992) – puțin cunoscute în istoriografia regională și inexistente în bibliotecile românești.

¹³ Felcerul (subchirurgul, germ. *Regiments-Feldscher*) regimentului de linie Vasquez (*Vasquezisches Regiment*), Mariano Gaunes, îi succeda ca chirurg al statului major; vezi Baróti, op. cit., vol. I, p. 40, nr. 11.

¹⁴ Juhász, Koloman, "Jesuiten im Banat", în *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* (Innsbruck, Wien, Bozen) 11 (1958), p. 157; Petri, Anton Peter, „Jesuiten in der Temeschburger Mission (1717-1773)“, (Mühldorf/Inn, 1985), p. 2.

¹⁵ Cunoscută până la cucerirea otomană în 1552 ca Biserica Sf. Gheorghe, moscheea refuncționalizată în lăcaș de cult al ordinului a fost folosită până la sfârșitul războiului (1718) de armată ca magazin de aprovizionare (*Proviantmagazin*). Din 1732 și până în anul ridicării domului, biserica pe piloni angajați a servit nu numai ca biserică catedrală a diecezei romano-catolice a Cenadului, ci și ca biserică a fortăreței și a garnizoanei; vezi Volkmann, Swantje, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, Teză de doctorat la Universitatea din Heidelberg, Heidelberg 2001, pp. XXIII-XXIV.

acte administrative publicate de Lajos Baroti (Ludwig Grün-Baróti, 1856-1933). După cum este cunoscut, datorită pierderilor arhivistice din faza de tranziție de după primul război mondial (1918/19) culegerea este în ceea ce privește studiul istoriei provinciei camerale până la separarea administrației civile de cea militară în anul 1751/53 de neînlocuit. Un deziderat al cercetărilor asupra veacului al XVIII-lea îl constituie reeditarea, aflată într-un stadiu avansat în lucru, a valoroasei culegeri pe principii documentare moderne.

Până la clarificarea problemelor legate de moștenire masa succesorală apreciabilă fusese la începutul lunii martie 1732 pusă sub sechestru de către generalatul imperial, instituția supremă a administrației militare din provincie. În consonanță cu starea lui socială și funcția în cadrul administrației militare a fost înmormântat cu fast, cheltuielile de înmormântare ridicându-se la 99 fl, o sumă ce depășește de câteva ori media taxelor și cheltuielilor de înmormântare percepute de la cetățeni cu statut civil ai orașului, burgheri înstăriți, comercianți și meșteșugari de vază.

Testamentele ne dau doar indicații indirecte asupra originii testatorilor, mai degrabă ele ne arată ce au devenit acești oameni, poziția la care au acces în timpul vieții în societatea orașenească și în cea provincială. În cazul de față, pentru a clarifica împrejurările și etapele migrării testantului Haro Joachim Cramer de la gurile fluviilor Ems și Weser până pe malurile Begăi și ale Timișului, din turbăriile înalte ale peisajului de coastă marină specific Friziei răsăritene în spațiul mlăștinos al hinterlandului Timișoarei și al câmpiei nordvestice a Banatului, trebuie întreprinse cercetări în Arhiva de Război (Kriegsarchiv) din Viena. De asemenea se impune o privire în registrele parohiale din locurile de baștină ale celor doi frați, spre a obține informații despre originea lor familială și socială și faza timpurie vieții lor, determinantă în procesul de socializare a personalității în devenire. O relație de rudenie între cei doi frați chirurgi-maiori și renumitul medic militar Johann Georg Heinrich Cramer, autor al unor apreciate lucrări de specialitate și primul protomedic (*Protomedicus*) al Banatului Timișoarei (1717-1721), probabil nu a existat sau oricum nu poate fi dovedită în stadiul actual al cercetării.

Dacă ne întrebăm asupra importanței sociale a testatorilor, trebuie să reținem în primul rând că aceștia fac dispozițiile lor testamentare în calitate de indivizi privați. Apartenența lor la aparatul militar-birocratic al provinciei juca în executarea prevederilor testamentare totuși un rol important. Testamentele sunt scrise în limba germană și au fost executate de către o persoană numită de comandamentul general, autoritatea militară centrală. Această persoană autorizată avea competența de a executa procedura judecătorească notarială în prezența martorilor și de a întocmi un act demn de încredere asupra legalității execuției testamentare. Actele de

notariat beneficiau în veacul al XVIII-lea la fel ca și astăzi de credibilitate deplină. Mărturii împotriva unor acte autentice și valide din punct de vedere juridic nu erau admise. În caz de litigiu însă un act privat nu avea nici o credibilitate, autenticitatea lui trebuind în primul rând dovedită. De aceea întocmirea testamentelor intra în competența notarilor sau în aceea a unor funcționari ai jurisdicției militare, subordonați judecătoriei provinciale, în cazul de față procuratura militară provincială, numită Oficiul auditorial al Țării (*Land-Auditorats-Ambt*). Actele procedurale ale acestora aveau un caracter legal. Dacă dispozițiile Consiliului Aulic de Război erau valabile pentru funcționarii provinciali aflați în subordinea acestei instituții centrale, militari în primul rând, pentru supușii civili din Banatul Timișoarei în chestiuni de stare civilă – căsătorie, adopțiune, tutorat, lăsaminte – au fost puse în aplicare prevederile notariale și de drept succesoral din Austria Inferioară (Niederösterreich).

III. Analiza de conținut

Testamentele reclamă ce-i drept o autenticitate subiectivă – autorul lor recurge la un stil personal, declarativ –, ele sunt însă supuse unei scheme de ordonare normate. Structura și conținutul lor erau deja în veacul al XVIII-lea caracterizate printr-un limbaj formalizat, specific intențiilor de justificare. În cele ce urmează vom insista pe baza unor citate-cheie asupra condițiilor genezei, a formei lingvistice și asupra relevanței anumitor conținuturi ale acestor surse importante pentru cercetarea istorică.¹⁶

Invocația verbală cu care încep cele două documente se aliniază tradiției medievale latine (*in nomine sanctae et individuae trinitatis, amen*). Testamentul lui Landauer prezintă în comparație cu cel al lui Cramer o formă puternic raționalizată. De la apelul inițial general către cel

¹⁶ Ca îndreptar practic în Imperiul Romano-german a servit în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea *Nuezliche Anleitung wie Testamente zu verfertigen, und was dabey zu beobachten noethig ist. Nebst verschiedener hoher Potentaten und anderer vornehmer Personen Testamenten und letzten Dispositionen samt einigen dahin einschlagenden Schriften*, (Frankfurt [u.a.]: Monath 1754), 308 S; unul din îndreptarele de largă uzanță în statele ereditare ale Casei de Habsburg era *Der vollständige Landadvokat, worinn alle im menschlichen Leben nöthigen Geschäfts-Aufsätze, als: Bittschriften, Promemorien, Kontrakte, Schuldverschreibungen, Bürgschafts-Aufsätze, Obligationen, Zeugnisse, Testamente, Gewalt oder Vollmacht, Quittungen etc. nach den bestehenden kais. königl. Gesetzen zu finden, und ohne Hilfe eines Advokaten abgefasset werden können*, (Brünn, ca. 1800), 216 p. Practica testamentară a evreilor este sistematizată în *Ritualgesetze der Juden, betreffend Erbschaften, Vormundschaftssachen, Testamente und Ehesachen, in so weit die das Mein und Dein angehen. Entworfen von dem Verfasser der Philosophischen Schriften [i.e. Moses Mendelssohn], auf Veranlassung und unter Aufsicht R. Hirschel Lewin, Oberrabbiners zu*, (Berlin, 1778), [6] fol., XXII, 267 p., [1] fol.

Atotputernic¹⁷ și sublinierea libertății de voință textul trece la enumerarea prevederilor testamentare:

“În numele Preasfintei Treimi Dumnezeu + al Tatălui, Dumnezeu + al Fiului, Dumnezeu + al sfântului Spirit, amin. În mâinile tale preasfinte poruncesc eu, Hassß Georg Landauer, spiritului meu [și] recunosc în puterea acestui testament și [în prezența] subsemnaților martori cu mintea sănătoasă și înțeleghătoare și cu propria-mi voință, (atunci când Dumnezeu cel atotputernic va chema la sine sufletul meu cel sărac), deleg și las moștenire...”¹⁸

Spre deosebire de Landauer, Cramer este und testator de formație intelectuală. După invocatie el menționează în mod expres starea sa profesională spre a continua cu o reflecție generală despre ceasul iminent al morții, întemeiată pe toposul literar “fortuna labilis” specific barocului târziu. Cramer justifică cauza pentru care testamentul este întocmit în acel moment:

“În numele preasfintei și indivizibilei Treimi, cum că eu Haro Joachim Cramer, chirurg-maior numit al majestății sale rom[ane] cez[aro] cr[ă]iești în fortăreața principală și de graniță Timișoara, căzând într-o grea boală trupească, pătruns în suflet [de gândul] că după prea înalta voință a lui Dumnezeu voi fi rechemat din această efemeritate în eternitate, că nu te poți aștepta la nimic mai cert decât moartea și la nimic mai incert decât ceasul acesteia, deși slăbit dar cu mintea trează și sănătoasă m-am decis liber, nesilit de nimeni și din proprie inițiativă pentru evitarea întregii discordii și confuzii ce s-ar naște, ca prin aceasta să concep următoarele dispoziții testamentare:

Primo: Sufletul meu păcătos [il încredințez] în mâinile creatorului meu și milostivenia neîntemeiată în încrederea puternică și nădejde recomandă plin de căință ca la judecata aspră și prea dreaptă a lui Dumnezeu acesta să fie privit cu ochi milostivi și să fie acceptat și primit spre veșnica bucurie și fericire.

Secundo: Corpul meu neînsuflețit îl predau acestuia din nou pământului din care este plămădit și vreau ca acesta să fie înmormântat după obiceiul creștin potrivit caracterului meu; cred că în această privință să mă fi îngrijit pentru sufletul și corpul meu după puterile mele.”¹⁹

În continuare urmează enumerarea moștenitorilor în cazul decesului. Expri-marea ultimei voințe stabilește o legătură expresă cu moartea și speranța salvării sufletului. Reflecția morții și grija pentru mântuirea sufletului marchează conținuturile religioase ale testamentului. În ambele testamente

¹⁷ Privitor la raportarea la Dumnezeu ca expresie a pietății vezi Pötzl, Walter, „Testamente der Landbevölkerung als Quellen zur Frömmigkeit“, în *Jahrbuch für Volkskunde* (Würzburg) 18 (1995): 155-164.

¹⁸ AN Timiș, fond 1, fasc V, fol. 104v.

¹⁹ AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 41r.

această grijă are consecințe concrete în sensul luării în considerare a unor instituții bisericești.

Testamentele, protocoalele care consemnează procedurile speciale ale executorului testamentului, ale notarului sau funcționarului judecătoresc însărcinat cu executarea prevederilor testamentare, inventarele întocmite în acest scop și listele sau - în rare cazuri - registrele de lăsamânt sunt izvoare, care printr-o cercetare sistematică, întemeiată pe metodele clasice ale criticii istorice și pe achizițiile teoretice ale istoriografiei moderne, permit accesul la informații documentare valoroase. În privința materialului factic testamentele permit o valorificare complexă. Analiza conținutului manifest al documentelor și actelor de notariat oferă răspunsuri la probleme de istorie socială, ale vieții cotidiene și ale culturii materiale, ale mentalităților. Executorul testamentar sau judecătoresc trebuia să pună în aplicare dispozițiile actului testamentar. După decesul testatorului întreaga avere a acestuia era inventarizată conform unei scheme prealabile în prezența persoanei care deschidea testamentul.²⁰ Cititorul și istoricul de astăzi pot urmări doar în imaginația lor privirea scrutătoare a notarului asupra obiectelor - a "realiilor" în limbajul epocii moderne timpurii - din dormitor, camera de zi, bucătărie și pivniță până în poduri, grajduri și magazine de provizii, consemnând cu atenție conținutul dulapurilor și al lăzilor, admirând tablouri și podoabe, lăsând să i se prezinte acte care dovedesc eventuale raporturi de obligație, numărând diferite sortimente de monede, pipăind cărți vechi și manuscrise. Atât forma de partaj natural cât și cea de partaj real prevedea ca după încheierea inventarizării întreaga masă testamentară să fie împărțită între persoanele cu drept de moștenire potrivit părții atribuite prin testament.

Moștenitorii

Deoarece cel puțin doi dintre testatori, Landauer și Haro Joachim Cramer, nu aveau în afară de soție urmași direcți - copii cu drept de moștenire -, ei nu erau obligați la respectarea unei forme de succesiune în temeiul unor norme socioculturale sau de drept. Ambii puteau să dispună liber de împărțirea averii lor. O mare parte a masei testamentare a fost lăsată în moștenirea soțiilor lor. Testamentul concis al lui Landauer indică raporturi intrafamilare clare. În dispoziția sa testamentară sunt luate în considerație în primul rând instituțiile ecleziastice: celor trei mănăstiri ale ordinelor monastice așezate în Timișoara - iezuiți, franciscani și mizericordieni - li se

²⁰ S. Löffler, Peter, „Inventare. Historische Entwicklung und rechtliche Grundfragen“, în *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, 23(1977): 120-131.

lasă moștenire salarii restante evaluate la 180 fl renani.²¹ Spre deosebire de chirurg, executorul penal suprem al cetății - "hingherul garnizoanei" - era de fapt prin însuși statusul său profesional obligat la nerespectarea poruncilor divine și ca atare moralmente obligat să reflecteze zi de zi la mântuirea sufletului său în cer. Moștenitoare principală, "prea iubita sa consoartă Agnes Landauerin",²² o luase de văduvă, ceea ce constituia un caz normal în căsătoriile membrilor corpului ofițeresc și funcționăresc²³ din Banat în veacul al XVIII-lea, datorită mortalității ridicate cauzate de mediul nesănătos, umed, "miasmatic" și febrogen și de frecvențele pandemii din întinsa zonă de contact dintre lumea creștină și cea islamică. Mortalitatea ridicată în perioada de acomodare la mediu și decesul timpuriu, în floarea vârstei, constituie trăsături caracteristice ale multor biografii de funcționari, militari și migranți proveniți din provinciile ereditare ale casei de Habsburg sau din regiuni mai îndepărtate ale imperiului romano-german. "Porta orientalis", cum era frecvent desemnat Banatul,²⁴ nu era numai o metaforă-cheie în harta mentală specifică reprezentărilor spațiale din primele decenii după cucerirea provinciei, ci și o realitate. Dealungul Dunării și a Savei comunicația era cu mult mai intensă decât în alte zone de graniță. Ea nu cuprindea numai oameni și mărfuri, ci și agenți patogeni. Nu trebuie să pierdem din vedere că "cordonul sanitar" instituționalizat în epoca tereziană

²¹ Asupra ordinelor existente în Banat sau la Timișoara vezi raportul lui Hamilton „Chorographia Banatus Temessiensis“ (1734), în Wolf, Josef, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, (Tübingen, 1995), pp. 62-63, 124-126, 231-232; Baróti, Lajos, *Csanád-egyházmegyei plébaniak jegyzéke 1733-ból*, în *Történelmi és régészeti értesítő* (Timișoara) V (1889): 176-179. Cu privire la reședințele și filialele ordinelor bisericesti vezi Zach, Krista, *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn. Aspekte ethnisch-konfessioneller Schichtungen in der Siedlungsgeschichte Niederungarns*, (München, 1979), pp. 40-41; Juhász, Koloman, „Die Franziskaner im Banat in den Jahren 1716-1806“, în *Südostdeutsches Archiv* (München, 1961): 30-47; Petri, Anton Peter, „Beiträge zur Geschichte der Heimatkirche. Die Temeschburger Franziskanerkirchen“, în *Gerhardsbote* (Stuttgart), VII(1962): 5; Petri, Anton Peter, „Bruderschaften, Kongregationen und Konfraternitäten im kaiserlichen Banat (1720-1778)“, în *Gerhardsbote* (Stuttgart), VIII (1965): 3.

²² Specific sistemului de denotație în epoca modernă timpurie este folosirea sufixului „in“ pentru a indica genul, „Agnes Landauerin“, însemnând în acest caz „Agnes a lui Landauer“.

²³ Asupra complexului tematic vezi Hagemann, Karen / Prüve, Ralf (s.r.): *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel*, (Frankfurt a. M., New York, 1998); Schulte, Regina: *Die verkehrte Welt des Krieges. Studien zu Geschlecht, Religion und Tod*, (Frankfurt a. M., New York, 1998).

²⁴ Edificator pentru topos, deși impregnat de ideologia "Războiului Rece" este Diplich, Hans, *Das Banat - die Porta Orientalis dreimal zerstört. Beiträge zur Geschichte der Tschanad-Temeschwarer Diözese 1030-1950*, (München, 1952).

în Granița militară austriacă a fost conceput pe baza experienței dobândite în Transilvania și Banat în timpul ciumei din 1738-1740.

În amplul testament al lui Cramer nu sunt amintiți toți membrii familiei, ci doar persoanele favorizate prin dispozițiile testamentare. De aceea testamentele nu constituie izvoare genealogice optime, ci doar surse secundare în vederea reconstrucției structurilor de familie, pentru studiile prosopografice, biografice și de istorie a elitelor. Mai mult decât jumătate din moștenirea lui Landauer a trecut asupra soției sale. Deși este menționată ultima, după membrii de familie cu drept de moștenire, beneficiară principală – „universală” în limbajul juridic al epocii – a averii lui Cramer a devenit soția acestuia:

*“Fundamentul și temelia testamentului meu sau a dispoziției de ultimă voință constă în instituirea nominală a unui moștenitor universal; astfel eu vreau să numesc și să institui ca adevărat moștenitor universal al meu asupra întregii mele averi rămase după (cele hotărâte) mai sus pe preaiubita mea consoartă Josepha Crämerin, născută Gallaunerin, apreciind dragostea, credința și sprijinul deosebit arătate mereu în cei patru ani ai căsniciei noastre până în ceasul de față și de altfel făcute ei deja cunoscut prin viu grai și prin mărturia făcută ei precum și prin dispozițiile²⁵ ce trebuie încă să fie luate și puse la punct, pe care eu le las în seama ei să fie puse în aplicare potrivit promisiunii făcute [de ea] pe sufletul și pe mântuirea sufletului ei; de asemenea să-i fie înmânate pleno jure dominii²⁶ totul in genere et specie²⁷ fără nici o excepție”.*²⁸

Despre personalitatea soției și despre istoria căsniciei nu aflăm decât puțin, raportul dintre soți fiind reflectat doar sub aspectul coeziunii temporale și sub semnul apropiatei morți. Nu vicisitudinile vieții, ci fidelitatea durabilă între soți, capacitatea volitivă de a ține laolaltă și de a nu se abandona unul pe celălalt constituie în înțelegerea testatorului cimentul propriu-zis al unei legături familiale scurte dar intense. Testamentul garantează cea mai mare parte a averii consoartei, reglementa însă în înțelegere cu aceasta și partea de moștenire convenită membrilor de familie și rudelor, care în cea mai mare parte încă locuiau în locul de baștină din Frizia răsăriteană. Mamei Christina Charlota Cramerin, care locuia în Repsa, îi lăsa moștenire drept “mică amintire din partea copilului specii de monede vechi din aur și argint” – probabil monede antice de proveniență bănățeană, apreciate în epocă pentru funcția lor de teaurizare – cât și ca “lăsământ [legatum] liber”, deci la liberă dispoziție a posesoarei moștenirii, o mie de guldeni în numerar,²⁹ o

²⁵ În text *delegata* (lat.).

²⁶ Cu drept deplin de proprietate (lat.).

²⁷ În general și în spezial (lat.).

²⁸ AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 42r.

²⁹ AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 41v.

sumă considerabilă, dacă ne gândim la venitul comparativ al temnicerului Landauer sau la veniturile stolare ale unui preot catolic rural în acea perioadă de ca. 150 fl anual.

Acolo locuia și fratele bun al testatorului Albert Ferdinand Cramer, prim pastor în localitate, căruia i-a revenit o sumă de aceeași mărime. Desemnarea fratelui ca fiind născut din aceeași părinți (*eheleiblicher Bruder*) instituie ierarhii firești în epocă între frați, în condițiile unor structuri de familie eterogene sub raportul originii copiilor, frecvent proveniți din mai multe căsătorii. Spre deosebire de suma atribuită mamei, această parte a moștenirii era condiționată în folosirea ei, fiind destinată unor scopuri caritative:

“...pentru ca acești [bani] să fie plasați cu dobândă și dobânzile obținute să fie din când în când, după cum crede de cuviință, să fie împărțite între săraci și orfani, văduve, bolnavi și suferinzi cu nevoia cea mai mare, înainte de deces să roage un om pios, care după sfârșitul vieții temporale să se îngrijească de acest capital și de împărțirea dobânzilor și de a relua această [sarcină] după cum am amintit, lucru pe care respectivul îl va face la fel înainte de moarte și astfel după el toți ceilalți, neîntrerupt, pentru ca persoanele nevoiașe să se bucure potrivit constatărilor de acest capital”³⁰

Albert Fedinand a fost trecut în lista moștenitorilor însă nu numai în calitatea sa de pastor al localității de origine, ci și ca rudă apropiată. I-a dăruit drept “mică amintire frățească” trei obiecte de valoare, “un ceas de buzunar în întregime din aur, o tabachieră și un tub spaniol³¹ cu buton de aur”. Obiectele au fost probabil moștenite de la fratele mai în vârstă Johann Eberhard, decedat în anul 1732. În testament au fost trecute și două surori, Elisabetha Catharina Poltz și Gertraudt Christina Orthgüns, care locuiau în Frizia de est, la Wittenburg, respectiv la Friedenburg. Fiecăreia i-au revenit câte 730 fl sau 100 de ducați speciali (*Species-Ducaten*). O obligație în valoare de 350 fl și dobânzile aferente au fost lăsate moștenire cumnatului Franz Gallauner, stegar în regimentul de infanterie Principe Buch, ai cărui soldați erau recrutați din statele teritoriale ale cercului imperial Franconia³². Dintre persoanele cu drept de moștenire testamentul cuprinde doar una singură situată în afara cercului familial și de rudenie: “vechea prietenă Maria”, văduvă Eweltz, care locuia la Friedenburg și căreia chirurgul militar i-a

³⁰ *Ibidem*.

³¹ De fapt o lunetă.

³² Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană era constituit din zece cercuri (*Reichskreise*), entități neteritoriale de natură corporativă reunind stările teritoriale. Funcțiile principale ale cercurilor era păstrarea ordinii publice, votarea impozitelor imperiale (*Reichssteuer*), ridicarea contingentelor militare, controlul politicii monetare și alte competențe „polițienești”.

rezervat 100 fl. Dacă îi va fi fost tovarășă de joacă în copilărie sau îl va fi legat de ea amintirea primei iubiri, motivele includerii ei în rândurile moștenitorilor nu le cunoaștem. Lipsa autenticității documentare creează aici spații de joc pentru fantezia cititorului.

Membrii familiei și rudele testatorului din Frizia au primit împreună importanta sumă de 3180 fl. Întretinând multiple granițe de stat și teritoriale, moștenirea medicului-chirurg a pornit drumul lung din îndepărtata provincie de la periferia sudestică a Imperiului habsburgic înspre Marea Nordului, în markgrafiatul (*Reichsgrafschaft*) situat la periferia nordvestică a Reichului universal, romano-german. După stingerea ultimului markgraf, Cirksena, în 1744, această entitate politico-teritorială a fost incorporată Regatului Prusiei, care își asigurase din timp succesiunea. În mod semnificativ, această structură comunicațională se aliniază de fapt direcției celor două procese contradictorii de expansiune spațială și politico-teritorială, care caracterizează centrul Europei și care și-au pus amprenta asupra evoluției veacului al XVIII-lea, așa cum a fost aceasta în linii amri schițată de Pompiliu Teodor³³: expansiunea “europeană” a Austriei înspre sud-estul continentului și ascensiunea Prusiei ca putere continentală, ambele aflate într-un raport de interdependență și ducând prin disoluția monarhiei cu pretenții universale la restructurarea - plină de efecte durabile asupra spațiului locuit de români - a mijlocului continentului.

Actul de executare a testamentului constituie un mărunț fapt al rutinei cotidianului, situat în zona de interferență a sferei publice cu cea privată. Raportat la ansamblul evoluției sociale actul este la prima vedere de-a dreptul insignifiant și fără nici o legătură cu evoluția pe scară continentală. El capătă totuși semnificație tocmai prin plasarea sa perspectivă pe fundalul “marii istorii”. Comunicarea inițiată prin executarea testamentului, traiectul bunurilor moștenite ca “sedimente” ale unor relații familiale și interpersonale trecute, nu reprezintă decât rezultatul final al unei complexe mobilități orizontale și verticale, spațiale și sociale și un act de simbolizare a acestora prin forme ale memoriei. Ascensiunii sociale a medicului Cramer îi premerge mobilitatea în spațiu. Stabilirea sa în Banat este a fost pe de o parte desigur întâmplătoare. Prin structurile ei sociale și de putere însă noua provincie habsburgică oferea indivizilor aparținând grupului său socioprofesional la nivelul epocii șanse maxime de realizare a existenței și de ascensiune socială. Mobilitatea spațială - migrația în strânsă legătură cu opțiunea pentru cariera de medic militar - a constituit o premiză a mobilității sociale.

³³ Pompiliu Teodor, *Sub semnul luminilor. Samuil Micu*, (Cluj-Napoca, 2000), p. 9.

Statutul social preeminent al acestei categorii profesionale este strâns legat de situația epidemiologică specifică noi achiziții teritoriale habsburgice, în care boala și sănătatea deveniseră încă de la începutul noii stăpâniri obiect ale discursului politic și al acțiunii administrative. Statul și-a extins activitatea administrativă în domeniul sănătății pas cu pas. Aceasta treptat nu s-a mai limitat la sarcina clasică de menținere a ordinii interne și externe și de asigurare a siguranței supușilor. Datorită mortalității ridicate a populației nou venite – funcționari, militari, coloniști – aceasta a cuprins treptat și domeniul mai restrâns al reproducției sociale. În contextul politicii populaționiste a regimului absolutist sănătatea a devenit obiect al interesului de stat, în discursul asupra “binelui public” starea de sănătate fiind încetul cu încetul “politizată”.³⁴ Desigur, nu supușii și păturile sociale mai periclitare de boală și contagiune au fost aceia care au revendicat măsuri în domeniul sănătății, exercitând presiuni în vederea luării de măsuri, ci statul însuși a descoperit importanța resursei “sănătate” în contextul politicii sale populaționiste și economico-fiscale, fiind convins de necesitatea optimizării și reglementării ei. Deja administrația Mercy s-a ocupat cu probleme igienice ca parte integrantă a “economiei camerale”. După 1740 activitatea în domeniul prevenirii epidemiilor a devenit și mai intensă. În condițiile unei mortalități ridicate printre imigranți, Comisia de impopulare (*Impopulationskommission*) de la Timișoara s-a ocupat în 1763 sistematic de problemele de igienă publică nu numai în noile sate de coloniști³⁵, ci în întreaga provincie. Atenția acordată sănătății coloniștilor era un element esențial al strategiilor de maximare a eficienței strategiilor populaționiste. Prin constituirea graniței militare bănățene (1764-1768) cordonul sanitar a fost instituționalizat. Dispozițiile cu caracter public luate de autoritățile civile și militare au prevăzut pentru prima oară reguli normative și orientative individuale în materie de igienă și sănătate în cadrul unor ample măsuri de “poliție”. Comportamentul individului în situații de epidemie și relația conștientă a acestuia față de propriul său corp sunt integrate sferei politicului. Iluminismul igienico-medical raportat la individ și recomandarea experților în materie de sănătate constituie în epoca tereziană târzie alături de măsurile generale pentru asigurarea infrastructurii medicale și de control al comportamentului igienic constituie elementele de bază ale politicii din domeniul sănătății. Dacă ar fi să rezumăm politica administrației bănățene în domeniul sănătății de la constituirea ei și până la dizolvarea ei în anul

³⁴ Frevert, Ute, *Krankheit als politisches Problem 1770–1880. Soziale Unterschichten in Preussen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*, (Göttingen, 1984), p. 13.

³⁵ Vezi în acest sens relatarea contabilului administrației provinciale Gransberger din 2 octombrie 1771, în Wolf, op. cit., pp. 352-432.

1778, într-un enunț sintetic, acesta ar putea fi formulat astfel: sănătatea publică a devenit în veacul al XVIII-lea o premiză a perfecționării puterii de stat iar măsurile administrative orientate spre reproducția biologică a populației o componentă importantă a procesului de consolidare internă a statului și a instituțiilor sale.

Beneficiari extrafamiliari ai moștenirii și locul lor în rețeaua interpersonală

Testamentul permite reconstrucția cel puțin parțială a rețelei interpersonale în care se înserează activitatea medicului bănățean. Haro Joachim Cramer a cultivat legături prietenești cu colonelul Christoph Engelhardt Freiherr von Schnellenstein (1688-1767), din 1734 și până în 1738 comandant al fortăreței "Insula Orșova" (*Insul Orsova*) – de fapt al fortăreței Rușava Nouă (Neu-Orschowa) – construite între Pacea de la Passarowitz (Požarevac) și începutul războiului cu turcii din 1737-1739 pe insula Ada Kaleh.³⁶ Acoperit din 1972 de apele barajului din cadrul Sistemului hidroenergetic și de navigație „Porțile de Fier II”, acest important loc nu numai în topografia militară și comunicațională a veacului al XVIII-lea, ci și în reprezentările spațiale publice asupra periferiei „orientale” a Imperiului Habsburgic este cunoscut generațiilor tinere doar din literatura de specialitate. În anul 1735 Schnellenstein a fost pentru scurt timp locțiitorul Comandantului general și al președintelui administrației provinciale Johann Andreas conte de Hamilton (1679-1738.³⁷ Ofițerului, care mai târziu s-a remarcat prin calitățile sale militare în Războiul de succesiune la tronul Austriei (1740-1748) și în Războiul de șapte ani (1756-1763) i-a dăruit un aparat din înzestrarea sa tehnico-medicală, numit în testament *Machin[a] Arteriam phlegmatismi*, probabil un instrument terapeutic aflat în legătură cu aplicațiile medicale ale teoriilor umorale, atât de apreciate ca model explicativ în veacul al XVIII-lea timpuriu până la reforma mariatereziană a învățământului universitar medical sau poate

³⁶ Kúnos, János, "Ada-Kaleh és népe", în *Budapesti Szemle*, (Budapest) 74 (1893): 62-86; Mihalik, Sándor, *Ada-kaleh története*, (Lugos, 1903); Ali, A., *Monografia insulei Ada-Kaleh*, (Craiova, 1934); Cülinescu, Radu, *Insula Ada-Kaleh*, (București, 1941); Th. N. "Despre unele cetăți medievale din Banat", în *Studii de istorie a Banatului*, I, (Timișoara, 1969), pp. 23-82, aici p. 35-42; asupra fortăreței Elisabeta (Fort Elisabeth) construite în același timp pe malul drept (azi sârbesc) al Dunării vezi îndeosebi Fritz, O., "Orschowa und die Inselfestung Orșova și insula-fortăreață", în *Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs* (Wien) 1 (1902): 305-426

³⁷ În 1735 generalul de cavalerie Hamilton a fost numit vicepreședinte a Consiliului Auic de Război (*Hofkriegsratsvizepräsident*); ca deținător al regimentului de curasieri Viard (*Kürassierregiments Viard*) va fi avut de timpuriu contacte pe linie de serviciu cu chirurgul Cramer; vezi Kallbrunner, op. cit., p. 80-81 și Petri, Anton Peter, *Die Präsidenten und Räte der Temeschburger Landesadministration (1718-1779)*, (Mühldorf/Inn 1982), p. 1.

folosit în veneseție, “lăsatul de sânge” atât de frecvent practicat în acel timp. La acest obiect din testament, probabil o noutate tehnică în acel timp, din moment ce colonelul von Schnellenstein era interesat în donația testamentară, istoricul generalist atinge limitele firești ale orizontului său de cunoaștere. Pentru identificarea obscurului obiect, a scopului său și a modului său de funcționare el este obligat la conlucrarea cu istoricul medicinei sau medicul interesat de epoca chirurgiei premoderne. Cercetarea istorică de astăzi este avizată la cooperarea între disciplinele istorice și socioumane specializate. Interdisciplinaritatea are însă un sens numai acolo, unde granițele între discipline sunt fixate și bine conturate, deci acolo unde se practică o știință profesionalizată.

În dezacord cu supoziția lui A. P. Petri despre trecerea lui Cramer la catolicism este prevederea testamentară de a se dăruia câte 100 fl bisericii evanghelice din “satul Csaba” - astăzi orașul de graniță Békéscsaba în comitatul Bichiș (Békés) din Ungaria - și unui alt sat, “situat în apropiere, al cărui nume nu-mi este cunoscut”,³⁸ probabil Mezőbereny din același comitat. Ambele sate colonizate cu migranți germani de confesiune luterană se aflau pe domeniile baronului Johann Georg von Harruckern (1664-1742). Alături de contele Alexandru Károlyi și de arhiepiscopul și vicescancelarul imperiului Schönborn, Harruckern se numără printre marii colonizatori privați ai comitatelor din Ungaria răsăriteană și nordvestică (Ciongrad/Csongrád, Bichiș/Békés, Sătmár/Szatmár, Ung/Ungvár și Bereg). Colonizarea germană în Ungaria și în Banat poartă puternica amprentă a procesului de confesionalizare târzie. Până la edictul de toleranță a împăratului Iosif al II-lea din anul 1781 migranților evanghelici le era interzisă în Banat practicarea confesiunii.³⁹ De fapt nu li se îngăduia să se așeze în provincia camerală în calitatea lor de credincioși protestanți. Dacă reușeau totuși să se stabilească aici, cultivau forme ale criptoprotestantismului, uneori tacit acceptate de administrație, când era vorba de funcționari sau specialiști greu de înlocuit. În schimb s-au așezat în număr mare pe întinsele domenii ale comisarului însărcinat cu aprovizionarea trupelor (*Proviantskommissar*), ridicat în anul 1729 pentru meritele și nu în cele din urmă pentru imensa sa bogăție la rangul de baron al provinciilor ereditare austriece. Harruckern, care ajunsese să acorde împrumuturi Camerei Aulice și Consiliului Aulic de Război, instituții în care se aflau protectorii săi, își datora avuția afacerilor

³⁸ AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 41v; coloniștii de confesiune protestantă au fost inițial germani, mai târziu cu precădere slovaci.

³⁹ Röhrig, Wilhelm, *Die Geschichte der deutsch-evangelischen Gemeinden des Banats unter besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses von Kirche und Volkstum*, (Leipzig, 1940), p. 5 urm.

prosperă și de multe ori intransparențe în legătură cu aprovizionarea regimentelor de linie în timpul războaielor cu turcii cât și comenzilor lucrative ale statului la construirea fortificațiilor din Arad și Seghedin (Szeged). Fiul său Franz Dominik (1696-1775), care după conferirea indigenatului ungar a ajuns comite de Bichiș, a continuat activitatea de colonizare a tatălui său, aducând în 1742 coloniști germani de confesiune catolică la Sânmartin (Sânmartinul German) în comitatul Arad.⁴⁰ Totodată el s-a dovedit și protector al credincioșilor protestanți – evanghelici și reformați –, migranți germani din Imperiul romano-german, provenind îndeosebi din Palatinat (Pfalz), ducatul Württemberg și Franconia superioară (Oberfranken), sau slovaci din Ungaria Superioară

Textul sec și precis al testamentului nu ne dezvăluie nimic despre constelațiile interfamiliale, toate pasajele se raportează nemijlocit la enunțul esențial, acela al ultimei dorințe. Documentul reține doar voința ultimă, fără a ne oferi informații asupra discuțiilor posibile și imaginabile dintre soți asupra dispozițiilor testamentare concrete și a persoanelor favorizate ca moștenitori, al căror rezultat era învoiala între parteneri sau chiar manifestarea exclusivă a voinței testatorului în scopul favorizării rudelor, prietenilor sau instituțiilor bisericești. Luarea în vedere a unor persoane din cercul de prieteni, a unor instituții ecleziastice și a unor așezăminte pioase arată că testatorul era liber în alegerea formei de moștenire. Nimic nu-l reținea pe să opteze pentru o formă sau alta, stabilind după bunul plac pe cei care să aibă parte de moștenire. Dacă ar fi avut copii, ar fi putut să opteze fie pentru o partajare naturală, fie pentru una reală a bunurilor, obiceiul și normele socioculturale neavând într-un oraș tânăr, constituit din migranți de proveniență geografică diversă, cum era Timișoara, rolul ce le revenea în vechile orașele libere ale imperiului (*Reichsstädte*).

Dispoziția testamentară a lui Cramer se încheie cu menționarea expresă a mântuirii sufletului testatorului și cu instituirea unui executor testamentar (*executor testamenti*) în persoana "patronului" (*Patron*), a influentului său protector Jacob Benedict Neffzern (1705-1785), în timpul președinției contelui Hamilton secretar aulic cameral și consilier al administrației provinciale. Alături de Jakob Joseph Salbeck de Petris⁴¹ și

⁴⁰ Karl, Anton / Petri, Anton Peter, *Heimatbuch der Gemeinde Sanktmartin im Arader Komitat*, (Markt/Inn, 1981); Mileck, Joseph, *Samatimerisch: Phonetik, Grammatik, Lexikographie. Geschichte der Mundart der deutschen Gemeinde Sanktmartin am nördlichen Rand des rumänischen Banats*, (New York [u.a.], 1997).

⁴¹ Familia Salbeck prezintă interesante puncte de contact cu istoria românilor. Viața a doi reprezentanți ai familiei a fost strâns legată cu Banatul Timișoarei. Matthias Salbeck de Petris († 1735 în Karlsburg/Alba Iulia) devenise în 1699 cu prilejul păcii de la Karlowitz (Sremski Karlovci) 1699 secretar și tălmăci al principelui Moldovei Antioh Cantemir

Johann Anton Edler von Hansen, Neffzern⁴² aparținea aceluia restrâns grup de funcționari-antreprenori foarte bogați, care au pus temelia avuției lor prin avantajele avute de pe urma poziției lor de funcționari superiori și folosirea unor procedee de multe ori suspecte, situate frecvent la limita delapidării și corupției favorizate de sistemul de arendare a regaliilor practicat de camera aulică pe domeniul bănățean al coroanei imperiale. Consilierul Cameriei regale a Ungariei și directorul oficiului vamal avea strânse legături cu personalitățile conducătoare din cele două instituții politice centrale vieneze, Camera Aulică și Consiliul Aulic de Război, luând în anul 1730 în calitate de consilier al administrației provinciale în arendă toate veniturile vamale ale provinciei. În haosul creat de izbucnirea ciumei și retragerea trupelor după lupta nedecisă de la Cornea (1738) el a părăsit Banatul, ca de altfel majoritatea funcționarilor superiori, cerând concediu din motiv de boală. Prin averea strânsă a reușit să revină în 1749 în administrația centrală ungară, devenind consilier cameral cu titlul de baron în țările ereditare austriece. Ca executor testametar lui Neffzern îi revenea un rol dublu. El nu trebuia numai să supravegheze procedurile juridice în

(1695-1700), tatăl lui Dimitrie Cantemir, informând Curtea de la Viena asupra evoluțiilor curente din principat și din zonele învecinate. Veniturile abundente obținute în perioada 1719-1729 în funcțiile de provizor al sării (*Salzeinnehmer*), ofițer al transportului sării (*Salztransportoffizier*) și de șef al oficiului de vamă (*Mauteinnehmer*) Lipova și mai târziu în calitate de comisar al transportului sării (*Salztransportkommissär*) au permis achiziționarea de domenii în comitatele Arad, Zărand și Hunedoara, toate trei entități teritoriale învecinate cu Banatul. În anul 1733 funcționarul și antreprenorul înmormântat în mănăstirea franciscană Maria Radna a fost primit în congregația nobiliară a comitatului Arad, purtând predicatul nobiliar de Petris (Petriș, pe lângă Lipova); vezi Baróti, op. cit., vol. II, p. 509, 552 urm., 562 urm.; Márki, Sandor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története* [I-II, (Arad, 1892-1895), aici vol. II, p. 704. Averea strânsă și rețeaua de legături sociale aferentă au constituit fundamentul carierei de funcționar a fiului său Jakob Josef Salbeck de Petris (1700-1760), născut în orașul de reședință al principatului Moldovei, Iași, și pentru fratele acestuia Karl Josef Ignaz Salbeck de Petris, primul episcop al noii dioceze Zips (Špis) din Ungaria Superioară, constituite în urma reformei bisericesti din epoca tereziană târzie. Jakob Josef i-a succedat în 1729 tatălui său în funcția de șef al oficiului de vamă de la Lipova și de provizor al sării. După războiul cu turcii primul dintre frați a fost funcționar la Viena și la Bruck an der Leitha, importantul punct vamal dintre provinciile ereditare ale Casei de Habsburg și regatul Ungariei. În anul 1746 a fost numit judecător al tablei regale a congregației comitatului Arad iar, ca peste opt ani să fie numit consilier în administrația provincială a Timișoarei, pe atunci anchetată pentru corupție; Baróti op. cit., vol. II, pp. 66-69 și 77-79; vol. III, pp. 332, 408, 442, 472 și 554-569.

⁴² Nu există încă un studiu biografic asupra activității și carierei acestui influent consilier al administrației imperiale și antreprenor plin de succes; Baróti, op. cit., vol. I. pp. 29, 35, 51, 53, 157, 161; vol. II, pp. 18, 20, 327-349, 356, 372, 385, 459, 551, 558; Kallbrunner, op. cit., pp. 73-74, 83-85.

legătură cu executarea dispozițiilor testamentare și "să-i fie de ajutor moștenitoarei universale și prea iubitei consoarte" a testatorului la numărătoarea și predarea moștenirii, ci și obligația morală ca la nevoie să o "sprijine îngăduitor în toate... și să-i dovedească toată dragostea și toate [lucrurile] agreabile". Nu atât ca recompensă, ci mai mult ca semn al grațitudinii chirurgul-maior îi lăsa protectorului său Neffzern ca moștenire o pereche "de pistoale mici bătute în argint", o a doua pereche "cu țevă galbenă",⁴³ două flinte turcești din oțel de Damasc și un microscop englezesc.

Dacă relația clientelară, întemeiată pe ajutor reciproc interesat și respect era dublată și de sentimente de prietenie, nu putem ști. Cert este, că responsabilitatea "patronului" se extindea asupra tuturor membrilor familiei. Relațiile prietenești ni le putem imagina sub forma unor verigi legate unele de altele, constituind un lanț. În strânsă legătură cu procesul de tranziție din țările fostului bloc răsăritean și cu problematica continuității și discontinuității puterii sub raportul structurii de personal atât în dezbaterile publice cât și în discursul științific din spațiul culturii germane s-a impus o metaforă din domeniul sportului: aceea a unui grup de alpiști asigurați prin aceeași coardă (*Seilschaft*). Într-un grup de interes astfel structurat, unul îl susține pe celălalt, după cum căderea unuia poate însemna și căderea tuturor. Deși susține o imagine foarte plastică, metafora nu este adecvată patronajului premodern. Relațiile de patronaj specifice mediului orășenesc al epocii moderne timpurii sunt ierarhizate, dar prezintă o altă geometrie. Ele nu sunt liniare, ci mai degrabă de tipul "rețelei", deci prin structura lor deopotrivă mai cuprinzătoare și mai flexibile. Rezistența și eficiența rețelei depind de dimensiunile și densitatea ei, de configurația ei spațială și socioprofesională, de tentaculele ei instituționale și capacitatea ei de a înverga alte rețele. Structurile sociale în Timișoara epocii lui Mercy erau în curs de constituire iar prin aflusul continuu de funcționari, militari și migranți accelera dinamica de formare a noii elite. "Patroni" de tipul lui Neffzern, persoane potente în administrația provincială, buni cunoscători ai țării, suplineau prin rețelele lor clientelare deficitul de stabilitate creat prin inexistența unei elite politice autohtone recunoscute.

Testamentul cuprinde un cerc de persoane și acoperă spații care permit recunoașterea raporturilor sociale – interpersonale și de afaceri - ale testatorului sub aspectul dreptului succesoral și a donației din cauza decesului. El produce trimeri, raportări, delimitări realizate prin interpunerea, respectiv mijlocirea obiectelor provenind din masa succesorală. Aceasta înseamnă că din motive ce țin de repartitia moștenirii, actul testamentar delimitează moștenitorii de acele persoane, care nu participă la moștenire,

⁴³ AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 42r.

privilegiați de neprivilegiați. Prin moștenire se constituie forme de comunicare speciale de tipul individ-obiect-individ sau în mod concret între (1) testator, (2) executorul testamentar sau judecătoresc, (3) bani și/sau obiecte ale masei succesoriale și (4) moștenitori. Obiecte ale moștenirii intră în raporturi cu subiecți. Masa succesorală devine obiect al comunicării între executorul testamentar respectiv între instanța judecătorească și moștenitori.

Tocmai în Banat ca spațiu privilegiat al migrației europene există numeroase cazuri de succesiune până în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, în care comunicarea cu spațiul de origine al migranților și coloniștilor și membrii de familie nemobili, statornici, rămași în "patrie", este un rezultat al contingenței, al încetării vieții. Decesul unui testator venetic declanșează un proces de comunicare, care altminteri nu s-ar fi produs. Concret: legături considerate la prima vedere ca definitiv rupte se dovedesc în astfel de cazuri doar ca întrerupte, fiind pentru scurt timp reînnodate sub forma unei comunicări simbolice între obiectul de moștenire și succesori, un prilej de "amintire" sau în cazuri foarte rare chiar pentru refacerea temporară a legăturilor de familie și rudenie între segmente nu numai spațial dispersate dar și emoțional distanțate ale familiilor migranților. Astfel în cazul succesiunii Cramer comunicarea este strâns canalizată prin obiectele masei succesoriale și poate fi localizată exact în spațiul triunghiular Banat-Frizia răsăriteană-Ungaria de est. Obiectele masei succesoriale reprezintă sintagma care se interpune între indivizii comunicanți. Ele asigură durabilitatea simbolică a structurilor de familie, rudenie și prietenie dincolo de moarte, instituind pentru ultima oară un proces de comunicare între testator și cercul său de viață restrâns. Aducerii aminte, "amintirii" - „pomenirii” în sensul tradiției inclusiv religioase - prin persoane care supraviețuiesc testatorului îi revine nu numai o funcție materială, ci, în strânsă legătură cu aceasta, o funcție a memoriei și amintirii de natură comunicațională, constitutivă de structuri coezive la nivel de familie și rețele interpersonale. Documentația actului succesoral și "realiile" masei succesoriale constituie sedimentul istoric al unor raporturi sociale cândva reale, de acum istorice.

De origine nenobiliară, frații Cramer aparțineau acelei pături de funcționari superiori din Banat ce beneficiază de efectele stratificatorii și de ascensiune socială ale procesului de europeanizare și modernizare a provinciei, inaugurat prin instituirea stăpânirii habsburgice. Cercul de afaceri și social evidențiat de inventarul moștenirii lui Johann Eberhard trimite prin indiciile pe care ni le furnizează asupra compoziției personale a rețelilor comunicaționale în orașul rezidențial aflat în creștere demografică, economică și culturală la structurile comunicaționale la nivel citadin și regional. Temeiurile "Miciei Viene" (Klein-Wien), cum avea să fie desemnat orașul provincial în epoca tereziană târzie de către elita militaro-birocrațică

provincială, au fost puse în timpul guvernării Mercy. Obligațiunile și chitanțele de restituire respectiv primire pentru datorii și împrumuturi conțin detalii prețioase asupra vieții sociale și economice din Banat, în măsura în care ele privesc activitățile private, afacerile testatorului, a cărui statut social și funcție "publică" sunt în viața reală greu de separat de sfera privată. Raporturile persoanelor pot fi stabilite ușor și precis prin referințele din testament. Obligațiunile menționate în inventarul redactat la executarea testamentului au fost emise pe următoarele nume:

- Obligațiuni cu dobândă în valoare de 3000 fl au fost în perioada 1729-1732 înscrise pe numele comerciantului și arendașului H. B. Bias[c]kovich,⁴⁴ care luase în arendă o "gospodărie la Beșenova" (*Wirtschaft zu Beschenowa*),⁴⁵ probabil o măierie camerală. Creditorul pare să fi fost un important partener de afaceri al lui Haro, fratele decedatului. În 1728 testatorul a emis o obligațiune în valoare de 4189 fl pe numele amândurora.
- Sume mai mari - o dată chiar 2000 fl au fost împrumutate unei alte persoane-cheie la nivelul elitei provinciale, medicul personal al contelui Mercy, în același timp medicul misiunii iezuite din Timișoara, Johann Adam Georg Boccus (1699-1731)⁴⁶. În calitatea sa de protomedic (*protomedicus*) acesta fusese între 1724 și 1731 funcționarul civil suprem al administrației sanitare a Banatului.
- Alte sume importante au fost date în împrumut doamnei Hormayr, pe care am identificat-o ca fiind soția chirurgului Johann Georg Hormayr.

Pe de altă parte testatorul însuși a fost nevoit să împrumute uneori sume mai ridicate, după cum urmează:

- Suma considerabilă de 2300 fl și-a procurat-o în 1726 de la doamna König (?), probabil tânăra văduvă a lui Josef Edler von Königsegg, protomedicul venit din Austria anterioară (Vorderösterreich), deci din provincia habsburgică din sud-vestul Imperiului romano-german ce se întindea de la Innsbruck până la Freiburg în Breisgau, cu mari merite în organizarea administrației medicale a Banatului Timișoarei. Decedat în 1723 el a fost totodată un generos donator al fundațiilor ecleziastice orășenești. În 1728 Cramer i-a plătit dobânda aferentă împrumutului luat.

⁴⁴ AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 38v.

⁴⁵ Bároti, op. cit., vol II, p. 579 (nr 92) În 1726 administrația provincială arendase „satul părăsit” (*öd liegendes Dorf*); prediul din districtul Timișoara (azi Dudeștii Noi în jud. Timiș) fusese deja în perioada tereziană timpurie (1748/49) rezervat pentru o nouă așezare de coloniști germani.

⁴⁶ Cunoscut și sub numele de Bocci.

- În anul 1727 a emis celei de a doua soții a ofițerului Mathias Edler von Saalhausen, comandant al pe atunci importantei fortărețe de la Palanca Nouă (Ujpalanka, Neupalanka),⁴⁷ o obligațiune de împrumut în valoare de 200 fl. Ofițerul Saalhausen activase un timp și ca agent de colonizare, cu numele său asociindu-se numele unei localități de coloniști din sud-vestul Banatului, distrusă în urma invaziei turcești din 1738 și a prădăciunilor harambașelor care au pactizat cu trupele otomane.

Dacă relațiile de afaceri ale lui Cramer indică un cerc situat cu precădere în cadrul elitei administrative provinciale, cu totul altfel se prezintă rețeaua comunicațională a temnicerului, veritabilă oglindă a condiționării sociale a raporturilor cu societatea orășenească. Sfera sa socială era cu totul alta, adecvată stării sale socioprofesionale. Băieșului și bărbierului orășenesc Schöffler i-a acordat un împrumut de 24 fl, în rest venitul său nu-i permitea vreo precauție financiară pe termen lung. La bătrânețe el spera în grija monarhului luminat, în asistența binevoitoare a statului absolutist filantropic pentru supușii săi de stare militară, stâlpi de bază ai puterii.

Dacă ne punem întrebarea, de unde proveneau veniturile testatorilor, vom vedea că au fost în primul rând lefurile anuale. Cu 1560 fl erau retribuite serviciile chirurgului-maior Haro Joachim Cramer, aceeași sumă probabil a obținut-o și fratele său Eberhard. Venitul lui Landauer se situa la proporții cu mult mai modeste: solda sa lunară ca temnicer era de 19 fl, corespunzând venitului mediu al gospodăriilor familiale orășenești de stare mijlocie, nesocotind sporurile de leafă (spor pentru torturi și execuții ale condamnaților).⁴⁸ Ne punem desigur întrebarea asupra cuantumului de venit ce stătea la dispoziția testatorilor, pentru a putea evalua mărimea moștenirii în raport cu posibilitatea de economisire. Este știut că banii au o funcție de simbol și teaurizare, reprezentând valori abstracte ce pot fi puse în relație cu anumite cantități de mărfuri în epocă. Inventarul lășământului lui Landauer indică valoarea bănească a anumitor bunuri materiale (vezi *anexa documentară*).⁴⁹

Cititorul este probabil interesat să afle, care este echivalentul în mărfuri de consum al venitului, în mod concret, care va fi fost în perioada discutată prețul la grâne, ovăz și porumb, prețul mediu al produselor alimentare de bază, valoarea pe piață a celui mai important furnizor de energie - animalele de tracțiune, cai sau boi -, sau mărimea simbriei zilierului rural ca etalon al posibilităților de consum. Astfel în anul 1726 o

⁴⁷ Azi Nova Palanka în Banatul sârbesc.

⁴⁸ AN Timiș, fond 1, fasc. V, fol. 104v.

⁴⁹ Vezi *anexa documentară*.

mierță de Pojon (*Preßburger Metzen*) de grâne costa un gulden, o mierță de ovăz putea fi dimpotrivă cumpărată cu 18 creițari. Simbria era plătită cu 5 cr, după cum și ziua de robotă era socotită la același preț. La transporturi pe distanțe mai lungi se plăteau 6-7 creițari plus furajele necesare animalelor de tracțiune. Un cal obișnuit costa 8 fl, la fel era prețul unei vite de calitate. În condițiile marii stabilități a prețurilor în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, cu o inflație insignifiantă, anul de catastrofă 1738/39 - război cu turcii și epidemie transregională de ciumă - a dus la o creștere temporară exorbitantă a prețurilor, o situație "normală" în situații criziale de acest tip. Astfel venitul anual de ca. 300 fl, aproximativ dublul unui deputat parohial romano-catolic în mediul rural era insuficient pentru asigurarea existenței unei familii de bürgeri alcătuite din 5-6 persoane. O majă vieneză (un chintal) de făina de pâine (făină alimentară amestecată) costa pe piața săptămânală a Timișoarei 6 fl 20 cr, o majă de făină albă 4 fl 50 cr, mierța de gris 6 fl 20 cr, mierța de mazăre uscată 4 fl 40 cr, cea de arpacaș 8 fl 20 cr, maja de untură 21 fl 20 cr. Creșterea cea mai substanțială a prețurilor a fost înregistrată la furaje și animale de tracțiune, datorită marii cereri armatei. O pereche de cai sau de boi ajunsese la 50-60 fl.⁵⁰

Masa succesorală

Testamentele se adresează numai unui cerc restrâns de persoane: testator, persoane cu drept de moștenire, martori și funcționari cu drepturi notariale. Ele nu sunt destinate publicității, ci țin de sfera privată. Ca izvoare istorice ele structurează raporturile din domeniul familiar și privat, în cele din urmă relațiile sociale. Ele conțin informații importante despre activitatea profesională a testatorilor, trimiteri la topografia legăturilor personale și interpersonale, deci date care se referă la rețeaua comunicațională în care se integrează.

Din testamentele discutate aici și din inventarele lăsamintelor rezultă condițiile-cadru de drept succesoral din Banatul Timișoarei. Funcționarii militari nu lăseau moștenire averi imobiliare, ci doar bunuri mobile și bani. Prevederile testamentare ca atare trebuiau doar să reglementeze mărimea părților de moștenire ce reveneau fiecărei persoane îndreptățite (cantitatea obiectelor și valoarea sumei bănești). Banatul Timișorii era un domeniu al Casei de Austria și nu a cunoscut până la dizolvarea statului cameral în 1778 un regim al stărilor, așa cum îl cunoaștem din Principatul respectiv din Marele Principat al Transilvaniei sau din Regatul Ungariei. La nivelul mentalităților regimul stărilor a fost desigur nu mai puțin efectiv. Chiar dacă testatorii aparțineau ca funcționari superiori clasei politice, ei nu puteau

⁵⁰ Date culese din actele de arhivă ale perioadei cercetate și din literatura de specialitate.

posea în provincie pământ și terenuri, nici măcar locuri de casă. În epoca aflată în discuție, în cetatea Timișorii, aflată sub comandă militară, magistratele german și rascian fiind subordonate comandantului garnizoanei, ei erau doar proprietari ai clădirilor. Testatorii puteau dispune însă de orice bun mobil pe care l-au dobândit din propriile venituri sau din moștenire. Datorită raporturilor de proprietate specifice în provinciei camerale, în care întregul pământ se afla până la privatizarea treptată a domeniilor camerale la începutul deceniului iozefin în proprietatea principelui teritorial, în cazul de față împăratul, achiziționarea de bunuri imobile era din punct de vedere juridic imposibilă. O reconstrucție exactă a regulilor de succesiune, a variantelor de drept succesoral aplicate în practica cotidiană în statul cameral constituie însă un deziderat al cercetării.

Executarea unui testament constituie înainte de toate o problemă de repartiție a masei succesoriale compuse din bani, obiecte de valoare și alte bunuri. În privința acestora testamentele analizate prezintă deosebiri mari. Executorul privat al testamentului sau funcționarul delegat cu punerea în aplicare a prevederilor sale trebuia să reglementeze în primul rând repartiția banilor lichizi și să achite eventualele datorii sau pretenții bănești ale unor terțe persoane față de testator. Întreaga avere a profosului Landauer număra 375 fl 56 cr, fiind compusă din următoarele părți: 157 fl 48 cr salarii restante ale administrației provinciale și 218 fl 8 cr bunuri materiale, dintre care cel mai însemnat instrument profesional al testatorului, un dispozitiv de tortură desemnat "fiare de încătușare" (*ein schlueß Eisen*) în valoare de 100 fl. La datorii pasive ce însumau 166 fl 51 cr, moștenitoarei principale îi rămâneau după plata taxei de înmormântare de 12 fl bunuri în valoare de 209 fl 5 cr, pentru o văduvă lipsită de alt sprijin familial puțin chiar pe termen mediu.⁵¹ De altfel între mărimea moștenirii și șansele de recăsătorire ale femeilor văduve există o legătură directă. Strategiile de recăsătorire trebuie anume evaluate și sub aspectul șansei de a dobândi o moștenire care să permită o existență adecvată stării sau sub cea a speranței în asistența acordată de stat prin pensii soțiilor membrilor corpului ofițeresc sau birocratic.

Cu totul alte dimensiuni ne întâmpină la cei doi funcționari militari chirurgi. În lăsamântul lui Johann Eberhard Cramer se afla în două "săculețe" (*Sackhel*) și într-o pungă doar puțin numerar în diverse monede: un ducat în valoare de 4 fl 56 cr, patru taleri vechi în valoare de 8 fl, doi "guldeni vechi" (2 fl), o monedă romană în valoare de 4 fl și două medalii turcești evaluate la câte 40 cr. În schimb moștenirea cuprindea o cantitate impresionantă de bijuterii, obiecte casnice de lux și instrumente profesionale din aur și argint: un inel de aur cu un diamant, un inel cu o piatră verde

⁵¹ AN Timiș, fond 1, fasc. V, fol. 105r.

(probabil un smarald), câte șase cuțite, linguri și furculițe din argint, un polonic din argint, o solniță, o supieră cu capac, o cafetieră, un ceainic, o zaharniță, patru lingurițe de cafea, un lighean de cositor cu un canceu, două săpuniere, o spatulă dentară, o busolă de argint, o floretă, o tabachieră, un ceas, o pereche de cataramă pentru pantofi și o pecete cu o "foiță de argint" (probabil foița de protecție).⁵² În afară de aceasta activul monetar rezultat din obligațiuni însuma 9189 fl și anume: șapte obligațiuni, 1850 fl în două cecuri albe (charta bianca). Datoriile se ridicau la suma de 4500 fl și 4 ducați de Kremnitz ce urmau să fie restituiți la patru creditori. Raportul dintre suma creditată și cea împrumutată, dintre credit și debit, evidențiază un individ cu reprezentări moderne - de tip capitalist - despre funcția banilor, care trebuiau să "lucreze".

Masa de moștenire a fratelui său Haro Joachim este greu de stabilit, deoarece suma lăsată soției ca moștenitoare universală nu este menționată în testament. Având în vedere dispozițiile testamentare clare, lășământul probabil nici nu a fost inventarizat. Este posibil ca și situația creată de izbucnirea războiului cu turcii și suprasolicitarea funcționarilor să fi contribuit la aceasta, după cum este la fel de posibil ca un astfel de inventar să nu se fi păstrat. La 27 noiembrie 1737, câteva zile după moartea testatorului, auditorul provincial Franz Seyringer a confirmat autenticitatea testamentului colaționat de Franz Josef Müller von Freyburg, auditor al generalatului și al administrației provinciale (*Generalats- und Landauditor*) și a verificat veridicitatea conținutului său. Testatorul a lăsat moștenire mamei și rudelor sale din Frizia răsăriteană și altor persoane și instituții în total o sumă de 4110 fl. Soția lui va fi ajuns cu siguranță în posesia unei sume cel puțin tot atât de ridicate, de aceea numai masa testamentară în numerar poate fi evaluată la aproximativ 9000 până la 10000 fl.

Biblioteca unui medic

Inventarele cuprind un valoros material documentar pentru problematizări ale istoriei culturii și mentalităților, care desigur nu decurg din intenția aceluia care le-au întocmit. Cercetarea istorică tematizează conținutul izvorului în consonanță cu paradigmele teoretice și metodice ale istoriografiei actuale. Enumerarea bunurilor materiale este redată în *anexa documentară* în sistematica și ortografia textului original. O analiză în detaliu⁵³ ar depăși

⁵² AN Timiș, fond 1, fasc. IX, fol. 38v.

⁵³ Vezi cu privire la aceasta Petschacher, Rebekka / Wanzenböck, Gudrun, *Bürgerliche Alltagskultur im Spiegel Wiener Testamente (1593 - 1630)*, Lucrare de diplomă la Universitatea din Viena, (Wien, 1993).

pe de o parte cadrul acestui studiu, pe de altă parte l-ar demotiva pe cititor să reflecteze el însuși asupra formei și funcțiunii îmbrăcăminții, a obiectelor de uz casnic și bunurilor materiale cuprinse în lista de inventar. În afara obiectelor din lista de inventar trebuie menționate cărțile⁵⁴ din lăsamântul chirurgului Cramer.⁵⁵ La fel ca și înzestrarea cu instrumente medicale, tot așa formația sa profesională și intelectuală se situa la înălțimea epocii și a funcției deținute. Din cele 24 de titluri două sunt dicționare lingvistice – unul german-francez, altul latin-german –, trei publicații aparțin domeniului literaturii (fabulele lui Esop, seria de imagini intitulată *Historischer Bilder-Saal* (Sală istorică de imagini), reprezentând scene de luptă, scrierile de teoria cunoașterii ale teologului iezuit Martin Szentiványi, două titluri se referă la grădinăritul olandez. Majoritatea titlurilor (17) sunt cărți de specialitate. Două titluri acoperă domeniul farmaceuticii – “Pharmacopoea” colegiului de medicină din Londra și “Farmacia muierească a simțurilor” (*Weiber Apotheck der Sinnen*), publicată de un autor cunoscut în epocă sub pseudonimul Frauendorffer von Frauenstatt, prelegeri, compendii, manuale de medicină, îndrumătoare și cărți metodice de chirurgie, metode de tratament al unor boli, cum ar fi scrierile lui Augustin Beloste, *Hospital- und Lazareth-Chirurgus* (Chirurgie de spital și lazaret), Pierre Dionis, *Chirurgie oder chirurgische Operationes* (Chirurgie sau operații chirurgicale), Johann H. Jüngken, *Fundamenta Medicinae modernae* (Fundamentele medicinei moderne), Carlo Musitano, *Chirurgische und physicalische Schriften* (Scrieri chirurgicale și fizicale), Samuel Janson, *Flagellum veneris oder Abhandlung der Venus-Kranckheit* (Flagelul veneric sau tratat despre boala lui Venus) și Hendrik Deventer, *Neues Hebammen-Licht* (Nou ghid pentru moașe). Corespunzător stadiului de atunci al științei medicale și al practicii chirurgicale predomină autori englezi și francezi. Această dominanță “națională” în biblioteca chirurgului timișorean ar putea să fie datorată și locului studiilor universitare, care trebuie încă stabilit din cercetarea actelor de personal păstrate în arhiva Consiliului de Război din Viena. Autorii germani din domeniul medicinei și al chirurgiei aflați în biblioteca testatorului sunt reprezentativi pentru faza timpurie a școlii de medicină vieneze, constituite în epoca tereziană prin reformatorul Gerhard van

⁵⁴ În centrul inventarului întocmit de Gácsi, op. cit., se află liste de cărți.

⁵⁵ Jessen, Jens / Voigt, Reiner, *Selbstzeugnisse, Erinnerungen, Tagebücher und Briefe deutschsprachiger Ärzte*, (München [et al.] 1996), excluz testamentele din sistematica lor de „documente autobiografice”; vezi și Mettenleiter, Andreas, „Selbstzeugnisse, Erinnerungen, Tagebücher und Briefe deutschsprachiger Ärzte: Nachträge und Ergänzungen”, în *Würzburger medizinhistorische Mitteilungen*, ed. De Würzburger Medizinhistorische Gesellschaft und in Verbindung mit dem Institut für Geschichte der Medizin der Universität Würzburg, 19 (2000): 459–524.

Swieten, și care la sfârșitul veacului al XVIII-lea a dobândit o reputație continentală. În mod surprinzător, în pofida rețelei flexibile de legături în rubrica "acte" (*Schriften*) a inventarului nu se află nici un fel de mențiuni asupra corespondenței aflate în lăsământ. Probabil că aceasta a fost în mod firesc considerată ca revenind în mod obișnuit soției drept valoare subiectivă, sentimentală.

IV. Testamentele ca izvoare și temă de cercetare – considerații teoretice și metodologice

O premisă importantă pentru progresul cercetării istorice – în măsura în care noțiunea de "progres" este adecvată specificului evoluției istoriografiei ca știință a spiritului și culturii – este studiul izvoarelor.⁵⁶ Testamentele, protocoalele executorii, inventarele de lăsăminte sunt o specie de izvoare, care în ultimii ani au revenit din nou în atenția cercetării și care mediază istoricului informații variate. Reconsiderarea valorii lor documentare se datorează interesului istoriei vieții cotidiene și al mentalităților în primul rând. Datorită faptului că ele redau convenții, decizii și înțelegeri individuale între membrii familiei, situate însă în cadrul unor norme socioculturale cutumiare și ale dreptului succesoral, ele deschid o perspectivă multiplă asupra raporturilor interpersonale, intra- și interfamiliare cât și sociale. De multe ori ele aruncă o lumină asupra acelor motive volitive care determină și normează comportamentul decizional al testatorilor, făcând transparente structuri instituționale, mecanisme de putere, procedee administrative. Redactate într-un stil mai mult sau mai puțin personal, adecvat scopului, epocii și personalității testatorului, ele cuprind prevederi subordonate unui scop primordial: acela de a prelungi viața testatorului dincolo de moarte sub formă materială și simbolică. Valorile și obiectele moștenite își pun amprenta nu numai asupra memoriei donatorului trecut în eternitate și amintind de momentele comune ale vieții, ci și asupra vieții moștenitorului. Testamentele sunt izvoare deosebit de fecunde pentru teme de istoria familiei și istoria migrației. Chiar dacă activitatea profesională a testatorilor nu are în testamente - spre deosebire de un alt izvor biografic important, predicele de înmormântare (*Leichenpredigten*) -, ponderea ce revine stării familiale, prin caracterul lor complementar informațiile cu privire la aceasta sunt totuși valoroase. Menționarea profesiei, a stării și a locului de domiciliu al testatorului permite concluzii asupra mobilității și stratificării sociale. Valoare enunțiativă au și numeroasele informații asupra

⁵⁶ Arnold, Klaus, *Die Quellen als Fundament und Mittel historischer Erkenntnis*, în Goertz, Hans-Jürgen (Hrsg.), *Geschichte. Ein Grundkurs*, (Hamburg, 1998), pp. 42-55, aici p. 42.

obiectelor din lăsamânt, care multe nu s-au păstrat ca tip în colecțiile muzeale. De aceea testamentele constituie surse de bază pentru istoria "realiilor" (*historische Realienkunde*) ca disciplină aflată la intersecția istoriei culturii cu etnologia/antropologia istorică și muzeografia. Nu în cele din urmă testamentele ne furnizează puncte de sprijin pentru formarea averilor, procesul de individualizare și capitalizare, despre evoluția prețurilor și a salariilor și despre evoluția formei și aspectului culturii materiale.

Prin decoperirea unor testamente izolate sau a altor izvoare notariale în legătură cu acumularea de averi și transmisiunea acestora problemele metodice ale valorificării acestui gen de izvoare nu pot fi însă considerate ca rezolvate. Un deziderat important al cercetării istorice cu privire la veacul al XVIII-lea - o epocă fundamentală pentru evoluția istorică ulterioară a regiunii - ar fi documentarea sistematică a acestor izvoare în interesul deopotrivă al cercetării specializate clasice asupra vieții cotidiene, al muzeografiei și al tuturor celor interesați în istoria "mică" și locală. Conținuturile testamentelor analizate aici evidențiază suprafețele de contact dintre "mica" și "marea" istorie, dintre istoria "de jos" și istoria "de sus", reliefând interdependența celor două modalități teoretice și metodice de acces postulate în dezbateră teoretică contemporană și concretizate în practica istoriografică directoare: "microistoria" și "macroistoria". Conceptele-cheie ale discursului teoretic contemporan micro- și macroistoria nu reprezintă însă nimic altceva decât reformulări și ipostaze ale unor paradigme istoriografice tradiționale: istorie "generală" și "specială", istorie "universală" și "națională", istorie "europeană" și "regională".

Numai prin valorificarea informațiilor relative la variatele spații sub- și microregionale, la indivizi de stare și apartenență socioprofesională diversă, provenind din medii etnoconfesionale și socioculturale diferite va fi posibil ca din diversitatea modulelor caleidoscopice să fie constituită o imagine validă din punct de vedere științific a structurilor familiale, sociale, comunicaționale cât și a structurilor, întemeiată pe de o parte pe autenticitatea culturii materiale și pe de alta pe o perspectivă teoretică și metodică, care să îmbine tradiția și inovația: studiul izvoarelor istorice în accepțiunea sa clasică de așa-zisă "știință auxiliară" și achizițiile moderne ale sociologiei și antropologiei istorice, ale științelor empirice ale culturii și ale teoriilor textului.

Chiar dacă simpla existență a izvoarelor nu constituie decât o condiție "materială" prealabilă a științei istorice, sarcina acesteia constă în re-memorarea metodică, critică, întemeiată pe izvoare⁵⁷. Desigur, istoria nu este "știința despre izvoare". Esențială pentru cercetare este constatarea

⁵⁷ *Ibidem*, p. 42.

“prezenței” acestora: existența unei probleme de cercetare, care să readucă izvorul la suprafață, să-l actualizeze. Aceasta înseamnă ca „izvorul” să fie adus sau readus în conștiința istoricului ca obiect al metodei, teoriei și al practicii istoriografice, în definitiv ca produs al “experienței” – în sensul weberian al termenului, al sociologiei cunoașterii⁵⁸ – constitutive analizei istorice. În pofida privilegierii declarate până la ostentație a “teoriei” în momentul de față, scrisul istoric nu se constituie și se “reproduce” în cele din urmă decât prin raportarea continuă a izvoarelor („primare”) la literatura de specialitate – în tradiția istoriografică informație de natură “secundară”. De aceea maxima “Ad fontes – înapoi la izvoare!” deși specifică istoriografiei renascentiste și pozitivismului veacului al XIX-lea, constituie nu atât o metaforă perenă a istoriografiei, indiferent de ponderea care i se acordă în teoria istoriografică, cât o condiție existențială a istoriei ca știință. Semnificativ în acest sens este că teoriile post-structuraliste sunt centrate asupra “textului”, ori izvoarele constituie pentru istoric în tradiția disciplinei textele „primare”.

Dintre izvoarele epocii moderne timpurii testamentele și actele de notariat nu au fost dintre cele privilegiate de cercetarea istorică. Menționându-le la sfârșit Arnold le subsumează totuși „actelor”, definite ca “înscrisuri (documente) create în vederea pregătirii și executării unei proceduri juridice sau administrative”⁵⁹ Deși amintește importanța crescândă a actelor private – scrisori, jurnale de zi, biografii, autobiografii (memorii), descrieri de călătorie – el nu reflectează raportul evident între acte “private”⁶⁰ – în cercetarea germană modernă așa-zise “Ego-Dokumente” (documente ale eu-lui)⁶¹ - și acte “personale”. Pe de o parte testamentele nu constituie texte normative în sensul inițiatorului ei – o persoană privată -, pe de altă parte

⁵⁸ Weber, Max, *Über einige Theorien der verstehenden Soziologie*, în idem, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, ed. sub red. Johannes Winckelmann, (Tübingen, 1973), pp. 427-474; deși pune alte accente, poziția lui Anthony Giddens, *Interpretative Soziologie. Eine kritische Einführung*, (Frankfurt a. M., New York, 1984) este în esență aceeași; cf. Welskopp, Thomas, *Der Mensch und die Verhältnisse. „Handeln“ und „Struktur“ bei Max Weber und Anthony Giddens*, în Thomas, Mergel/Thomas Welskopp (s. r.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, (München, 1997), pp. 39-69.

⁵⁹ Arnold, op. cit, p. 47.

⁶⁰ Cf. Arnold, Klaus (s. r.), *Das dargestellte Ich. Studien zu Selbstzeugnissen des späteren Mittelalters und der frühen Neuzeit*, (Bochum, 1999); Greyerz, Kaspar von (s. r.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich: europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500-1850)*, (Köln [et al.], 2001); Tersch, Harald, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit (1400-1650). Eine Darstellung in Einzelbeiträgen*, (Wien [et al.], 1998).

⁶¹ Schulze, Winfried, *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, (Berlin, 1996).

raportarea lor la un scop impune respectarea unei forme normative, necesare pentru verificarea autenticității lor și executarea conținutului lor de către actanți prin acte ce se raportează la sfera privată sau/și – în măsura în care prevederile testamenatre devin obiect de litigiu civil – în cea publică-administrativă.

În înțelegerea tradițională a științei istorice așa-numitele “metode ale cunoașterii istorice” sunt instrumentele care ne arată calea de urmat de la “interesul cunoașterii” la “judecată”, de la punerea problemei la soluționarea ei, de la întrebare la răspuns. În pofida pretențiilor lor, teoriile constructiviste,⁶² opuse “reconstrucției” clasice renovate,⁶³ nu au reușit să înlăture, ci doar să confere contururi schimbate căii prin care ajungem la informații certificate asupra evenimentelor și conexiunilor istorice. Problema fundamentală a hermenuticii, relația dihotomică dintre “înțelegere” și “explicație”, rămâne în esență neschimbată, noi sunt doar paradigmele teoretice și tentativele practice de a o depăși fie din perspectiva microistoriei, fie din cea a istoriei culturii sau a teoriilor metaistorice ale post-modernismului.⁶⁴ Diversitatea metodologică și tematică spre care tindem are însă un sens numai dacă aceasta se reazemă pe fundamentul solid al cunoașterii și valorificării critice metodice a izvoarelor. Teoria permite doar „îmbogățirea”, „înnobilarea” izvorului și nu înlocuirea acestuia. Îngrijorat de apetența teoretică de multe ori nereflectată sau chiar mimetică din noua istoriografie clujeană, acest punct de vedere l-a afirmat și profesorul Pompiliu Teodor în ultimele noastre discuții purtate la Pisa în vara târzie a anului 2001. Spre deosebire de altădată ele erau însă deja marcate de sentimentul contingenței, care în mod perceptibil începuse să-l cuprindă pe Profesor: un sentiment care rezultă de fapt din combinarea paradoxală a două dintre cele mai importante motive umane – speranța și teama – și a cărui expresie sedimentată în timp o constituie tocmai genul de texte produse în așteptarea eternei „ore a adevărului” și examinate în studiul de față.

⁶² Latour, Bruno / Woolgar, Steve, *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*, (London, 1979).

⁶³ Vezi cu deosebire Rösen, Jörg, *Rekonstruktion der Vergangenheit. Grundzüge einer Historik, II Die Prinzipien der historischen Forschung*, (Göttingen, 1986).

⁶⁴ Welskopp, Thomas, *Methoden geschichtswissenschaftlicher Analyse und Interpretation. Erklären*, în Goertz, Hans-Jürgen (s. r.): *Geschichte. Ein Grundkurs*, (Hamburg, 1998), pp.132-168, aici pp. 156-160.

Anexă documentară

I. Bunuri materiale în lăsamântul lui Hans Georg Landauer⁶⁵

Probus	Caracteristici descriptive și cantitative	Valoarea
<i>Kleider</i> Îmbrăcăminte	Alte uniform ohne hosen Ein rothes Kleyd, welches er von seiner Ehewirthin bekommen Ein weisser mantel Ein paar hosen, so nebst denen strimpffen, mit ihme in das grab gegeben word Ein schlaffrockh	8 fl 30 fl 2 fl 5 fl
<i>Weißzeug</i> Albituri	Zwey paar [ilizibil] Acht hemeter alt und neu Ein paar leintücher	1 fl 10 fl 1 fl 8 kr
<i>Bett]zeug</i> Lenjerie de pat	<i>Ein maderazen sambt einem bolstern</i> <i>Ein Bethdeckhen von Taffet</i>	2 fl 5 fl
<i>Gewöhr</i> Arme	Ein paar Pistolen	4 fl

II. Bunuri materiale în inventarul lăsamântului lui Johann Eberhard Cramer⁶⁶

1. Materiale textile

Probus	Caracteristici descriptive și cantitative	Probus	Caracteristici descriptive și cantitative
<i>Klaydern</i> Îmbrăcăminte	1 ganz rothes Klayd mit gold außgenähet samt 2 paar hosen 1 Fyser grauer klayd mit 2 paar Hosen 1 paar schwarz sammetene hosen 1 abgenutzter Sortout	<i>Weißzeug</i> Albituri	18 hemter sambt tazele, so noch nicht getragen 22 getragene hemter sambt Tazele 6 nacht hemeter 23 guethe halbtuechere von Musselin ⁶⁹ 5 sehr angenutzte

⁶⁵ AN Timiș, fond 1, fasc. V, fol. 105r.

⁶⁶ AM Timiș, fond. 1, fasc. IX, fol. 38r-40v.

⁶⁷ Spițe spaniole.

⁶⁸ Camelot, camlot este o seamă de lână subțire și ușoară, obținută din păr de cămilă și folosită pentru haina bărbătească de vară.

⁶⁹ Un fel de catun țesut larg sau sau pânză făcută din fir de urticacee.

	<p>1 abgenutzter mantel 1 feiner neuer huth mit einer goldener point d'Espagne 1 feiner neuer huth mit einem silbernen poit d'Espagne⁶⁷ 1 abgetragener huth auf gleiche weis bordiret 1 sehr abgenutzter mit einer goldenen dreesen 1 ordinari glatter hueth 2 abgetragene peruquen 1 neuer harbeuttel 1 goldener degen-band von geknüpffter arbeith 1 blau-sammetene hauben mit silber gestickhet 1 grüner contusch von Maylander zeug 1 anderer contusch 1 gelb seidenes leivel 1 Camelothenes leivel⁶⁸ 1 paar schwarz seidene strimpff mit goldenen zwickhel 1 grauer paar seidene strimpff mit silbernen zwickhel 1 paar Caffee farbe seidene strimpff mit silber 1 Berlfarbes paar seidene strimpff mit gold gestrickhet 3 paar neue schueh 1 paar abgetragene Pantoffel</p>	<p><i>Tischzeug</i> Albituri de masă <i>Bettgewand</i> Lenjerie de pat</p>	<p>halbstuechere 19 seidene schnupf-tuecher 9 barchetene⁷⁰ Camisoller⁷¹ 3 Camisoller von leinwanth 4 barchetene schlaff-hauben 18 schlaff-hauben von leinwanth 9 paar baumwollene unterstrimpff 12 leintuecher 10 ziecher 1 seider bata1 restl grobe leinwanth 1 rest feinen aroaf 1 stückhel weißen barchet 8 Tisch-tuecher 44 Serviet 19 Handtuecher 3 Madrazen 2 decken von seiden 1 feder-beth 4 bülster</p>
--	--	---	---

⁷⁰ Barhetul este o țesătură ale cărei urzeală este din fire de in, iar bătătura din fire de bumbac.

⁷¹ Tunică ușoară.

2. Obiecte de metal și de altă natură

Probus	Caracteristici descriptive și cantitative	Probus	Caracteristici descriptive și cantitative
Gewöhr Arme	4 flinthen, worunter 1 damascirte 1 paar Pistohlen mit silber mondiret 1 paar andere ordent. Pistohlen 2 spanische röhr mit silber beschlagen 1 anderes röhr ohne knopff	Andere Effecte Alte efecte	1 kleiner spiegel 1 lederner schlaff-sessel 6 lederner ordin(ari) Sessel 3 ord(inari) Tisch mit 3 ordin(ari) Teppich 10 kleine illuminirte bildel 1 schränckh-kasten 5 Caffé becherl sambt Tazerl von Borcelain in einem futterol 5 ord(inari) Caffé becherl sambt Tazerl in einem futterol 4 paar schwarze ordin(ari) messer 1 fychene beth-statt 1 neuer speis-kasten 1 ordinari Hölzerne truchen 2 schwarze reis-trüchen 1 schwarz laquierte Tazen 1 Feldt-kasten 4 rothe Fürhang von Gorthis 1 verpritschirter Verschlag, so dem abwesenden Hr. Cramer gehörig 2 vassel mit etwas Pulver etwas gewürz und Thee eine chaise ⁷³ , vorzu unter der sperr 2 Chaise bölster 2 laihn bölster 1 sitz deckhen 1 graue chabraquen 1 ordin(ari). Gruene chabraquen 1 rothe Pferd-deckhen
<i>Chyrgische Instrumente</i> Instrumente chirurgicale	1 volliger trepon, und bain seg sambt denen incisionsmesser Chyrgische bind-zeug 2 incisions-lancetten 2 incisions-messer 1 Tasche mit scheer-messer 1 velstein 1 schachtel mit verschidenen derley instrumenten		
Zinn Cositor	2 grosse neue schüssel 24 neue deller 6 gebrauchte schüssel 24 gebrauchte deller 2 suppen-schallen 2 reiff 1 salz-vaß 1 Tazen 1 salva venia ⁷² nachtgeschirr		
<i>Kupffer undt Messing</i> Cupru și alamă	4 kupfferne kleine Schüssel 2 flaschen 2 neue mittlere kessel 1 alter mittlerer kessel 1 messingener mörser 3 messingene lichter		
Eisen- Geschirr Vase și	3 Pfannen 1 brath-pfann 2 rost		

⁷² Cu permisiune (lat.).

⁷³ O calească cu două roți, înzestrată în față cu o banchetă, dar fără plăci frontale.

tacâmuri din metal	2 schüssel leffel 2 brath-spies 1 fleisch-gabel 2 blechene Thee kandel		gehörig verwahret
-----------------------	---	--	-------------------

Chirurg maior and high jailer in Carol's Timisoara Research on methodic recourse on testaments and legal papers of the first half of the XVIIIth century

In the herein study the author, methodically analyzing the testaments, underlines that the presence of sources represents only a prior "material" condition of history, its task being noticed in the methodical and critical memory, based upon sources. Undoubtedly, history does not represent "the science about sources". Essential for the research is the remark of their "presence": the existence of a research issue that should reinstate the source that should update it. Consequently "the source" should be brought in the conscience of the historian as a mean of method, theory and historiography practice, as a product of "experience" -from Weber's point of view of the term, of knowledge sociology -constituent to historic analysis. Despite the declared exclusive right of the "theory" the historic writing constitutes and "reproduces" itself by the ongoing relatedness of ("primary") sources to the specialized literature-in the historiography tradition "secondary" information. That is why "Ad fontes-Back to the sources", although specific to the Renaissance historiography and to the XIX century Positivism does not constitute a perennial metaphor of the historiography, despite its importance in the historiography theory. It is an essential condition of the history as a science. What is really important is that the post-structural theories are centered upon the "text", although the sources constitute for the historian in the tradition of the discipline the "primary" texts.

Among the sources of early modern period the testaments and legal papers were not privileged by the historic research. By their mentioning at the end Arnold put them together with the "documents" defined as "writings created to prepare and put into practice the legal and administrative procedures. Although he remarks the increasing importance of private acts-letters, diaries, biographies, auto-biographies, journey descriptions he does not reflect the evident rapport among private acts-known in the actual German research as "Ego-Dokumente" (documents of the self) and „personal" acts.

On one hand, the testaments do not constitute normative texts in the meaning of the initiator -a private person , on the other hand their reporting to a specific purpose imposes the respect of a normative form necessary to verify their autenticity and the putting into practice of their content by responsible persons through acts that raport to the private area or/and to the extend in which the testament forseings become object of a civil litigation-in the public-administrative one.

In the traditional understanding of the history the so called „ methods of the historic knowledge" are the instruments that show us the way from the interest of knowledge to judgement, from the problem to its solving, from question to answer. Despites their claims, the constructive theories opposed to the classical renovated

reconstruction have not succeeded in casting aside, only to confer, changed frameworks to the method by which we arrive to certified information on events and historic connections.

The fundamental problem of hermeneutics , the dichotomised relationship between “understanding” and “explanation” remains unchanged, the theoretical paradigms and the practical essays to surpass it, either from micro-history perspective or from that of history culture or meta- history theories of post modernism. The methodological and thematic diversity towards which we aim has a meaning only if this is based on the solid background and critical, methodical valorisation of the sources.

Structura administrativ - teritorială a Bisericii Greco-Catolice din Transilvania - aspecte instituționale și terminologice

Ciprian Ghișa

Universitatea „Babeș-Bolyai”

O analiză dedicată acestui subiect este necesară din două motive principale. Mai întâi, ca și multe alte aspecte din istoria Bisericii Unite ardelenene, această problemă nu este pe deplin rezolvată în istoriografie. În al doilea rând, documentele referitoare la sistemul organizatoric al Bisericii Greco-Catolice conțin o serie largă de termeni ce denumesc diverse structuri de la nivel central sau local, care nu sunt clarificați. De aceea, istoricul se confruntă cu dificultăți reale de interpretare și înțelegere, existând pericolul de a face diverse confuzii. Cauza principală a acestei situații se găsește în îmbinarea de-a lungul timpului a numeroase elemente specifice Bisericii Romano-Catolice cu tradiția răsăriteană a uniților. Acest mixaj s-a realizat și în ceea ce privește structura administrativ-teritorială.

Pentru studiul de față am folosit datele oferite de contribuțiile istoriografice anterioare, de diferite documente din epocă, de unele tratate de drept canonic ale vremii și de șematismele editate de episcopiile greco-catolice pe parcursul secolelor XIX și XX. Acestea din urmă sunt o sursă foarte importantă pentru clarificarea terminologiei ce ține de structura instituțională și administrativă a bisericii. Desigur, ele reflectă un punct de vedere oficial, însă ele nu au rămas niciodată doar la nivel teoretic. Datele oferite se regăsesc în practica de zi cu zi a vieții bisericești chiar dacă nu au fost singulare și au coexistat alături de altele ce țin mai mult de realități locale sau de tradiții. Terminologia aceasta a circulat și a fost aplicată de titularii funcțiilor clericale respective.

În momentul Unirii de la sfârșitul secolului XVII, în fruntea bisericii românilor ardeleni se afla un mitropolit, iar teritoriul său era împărțit în protopopiate. Situația era oarecum inedită, deoarece nu mai existau în acel moment episcopii sufragane.¹ Coborârea rangului acestei dieceze de la cel mitropolitan la cel episcopal a însemnat și o refacere a unei ierarhiei piramidale firești. Între nivelul episcopal și cel protopopial de conducere nu

¹ Discuția aceasta este ceva mai complicată. În revendicările pentru refacerea mitropoliei de la Alba-Iulia sau în lucrările cu caracter istoric, ardelenii uniți au amintit faptul că în subordinea acesteia s-au aflat episcopiile de la Vad, Făgăraș, Silvaș, Feleac și Sângeorz (Vezi, spre exemplu introducerea istorică a Șematismului blăjean din 1835, p. V). În momentul unirii ele nu mai funcționau însă.

a mai existat, în mod tradițional, o altă instituție intermediară, care să aibe și o jurisdicție efectivă asupra unui teritoriu propriu-zis. În mod obișnuit, această structură ar fi putut fi vicariatul. În secolul XVIII au fost menționați câțiva vicari: Melentie, amintit în 1701 ca însoțitor al lui Atanasie Anghel la Viena, a funcționat mai degrabă ca un vicar general, adică un adjunct al episcopului; în sinoadele din 1728 și 1732 sunt pomeniți doi vicari generali, Ștefan Pop Timandi din Jucu și Nicolae Pop din Biia, care aveau și jurisdicții teritoriale delimitate de râurile Mureș și Arieș.² După alegerea ca episcop a lui Petru Pavel Aron (el a funcționat mai întâi ca vicar apostolic), astfel de instituții nu mai apar până spre finalul secolului XVIII, așa după cum vom vedea mai jos.

Trebuie să ținem cont de faptul că episcopia Făgărașului era foarte mare, fiind extinsă pe un teritoriu vast cu multe zone mai izolate. La aceasta se adaugă particularismul deosebit al regiunilor de margine aflate în vecinătatea ortodoxiei de la est și sud de Carpați. Era o dieceză dificil de condus în condițiile vremii. În plus, odată cu domnia lui Iosif II și cu numeroasele sale reforme dintre care multe s-au referit și la domeniul religios, Biserica Unită s-a văzut nevoită să răspundă unui nou impuls spre modernizare, restructurare. Relația dintre comandamentele venite dinspre stat și reacția Bisericii Greco-Catolice în fața lor a fost analizată pentru această perioadă de către istoricul Daniel Dumitran în cartea sa dedicată păstoririi lui Ioan Bob.³ Lucrurile au fost grăbite de decăderea rapidă și ireversibilă a mănăstirii blăjene, ceea ce a afectat în mod direct funcționarea consistoriului episcopal, în care partea centrală o reprezentau călugării bazilieni. La sfârșitul secolului XVIII s-a simțit acut nevoia înființării unor instituții noi atât la nivel central, cât și în teritoriu. Cel mai evident exemplu este înființarea în 1807 a capitlului catedral, canonicii luând locul călugărilor în consistoriu. Desigur, este o instituție de influență latină. Modelul latin a fost sursă de inspirație pentru uniți și în ceea ce privește structura administrativ-teritorială.

Cum era însă organizată o dieceză romano-catolică? Ne vom folosi de șematismele apărute de-a lungul secolului XIX pentru diferite episcopii din zona maghiară a Imperiului Habsburgic. Ele sunt relevante indiferent de perioadă, pentru că Biserica Romano-Catolică cunoscuse de mai multă vreme o mai mare stabilitate și uniformizare la nivel instituțional și administrativ.

² Greta Monica Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași 1697-1782*, Cluj-Napoca, 2004, pp. 92-93.

³ Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob 1782-1830*, București, 2005.

Dieceza romano-catolică de Alba-Iulia – 1830.⁴

I – *Archidiaconatus Cathedralis* – arhidiacon e arhidiaconul catedralei.

Are în subordine: *Districtus Archidiaconalis Albensis* – titularul său are tot titlul de arhidiacon, care nu este însă același cu arhidiaconul catedralei.

Acest district are în grijă un număr de 20 parohii.

II – *Decanatus Barcensis et archidiaconatus Sepsi atque Mikosvar* – condus de un *decanus et archidiaconus*, membru onorific în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are numai 13 parohii.

III – *Decanatus Cibiniensis et Archidiaconatus Fogarasiensis* – condus de un *decanus et archidiaconus*, care nu este membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 9 parohii.

IV – *Districtus Csik Inferior et Kaszon* – condus de un arhidiacon, care nu e membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 13 parohii.

V – *Districtus Archidiaconalis Csik Superior* – condus de un arhidiacon, care nu e membru în capítlu. Are 14 parohii.

VI – *Districtus Archidiaconalis Elisabethopolitanus* – condus de un arhidiacon, care e canonic onorific. Are 7 parohii.

VII – *Districtus Archidiaconalis Gyergyó* – condus de un arhidiacon, care nu e membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 10 parohii.

VIII – *Districtus Archidiaconalis Hunyad* – condus de 2 arhidiaconi. Are 9 parohii.

IX – *Districtus Archidiaconalis Kezdi et Orbai* – condus de un arhidiacon care nu este membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 17 parohii.

X – *Districtus Archidiaconalis Kolos et Doboka* – condus de un arhidiacon, care este și arhivar capítular, ajutat de un vicearhidiacon. Are 18 parohii.

XI – *Districtus archidiaconalis Kukullo* – condus de un arhidiacon, care nu este membru al capítlului. Are 10 parohii.

XII – *Districtus archidiaconalis Marus* – condus de un arhidiacon, care nu este membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 15 parohii.

XIII – *Districtus archidiaconalis Szolnok* – condus de un arhidiacon, care nu este membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 14 parohii.

XIV – *Districtus archidiaconalis Thorda et Aranyos* – condus de un arhidiacon, care nu este membru în capítlu, ajutat de un vicearhidiacon. Are 8 parohii.

XV – *Districtus archidiaconalis Udvarhely* – condus de un arhidiacon, care nu este membru în capítlu, ajutat de trei vicearhidiaconi. Are 26 parohii.

Dieceza romano-catolică de Alba-Iulia este împărțită în 15 districte arhidiaconale. Acestea sunt conduse de arhidiaconi, ajutați în unele cazuri

⁴ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transilvaniensis* (Claudiopolis, 1830). Structura este prezentată în același fel și în *Șematisme*le ulterioare, spre exemplu, în 1838 sau 1840.

de vicearhidiaconi – unul sau mai mulți, așa cum se vede în cazul districtului Udvarhely. Episcopia era destul de dificil de administrat în condițiile în care pe teritoriul său erau răspândite nu mai puțin de 1963 de filii.

Dieceza romano-catolică de Oradea – 1835.⁵

I – *Archidiaconatus Cathedralis* – condus de canonicul lector. Este împărțit în 7 districte vicearhidiaconale conduse de vicearhidiaconi.

II – *Archidiaconatus Bekesiensis* – condus de un arhidiacon, care face parte din capitolu, având o poziție aparte, ca deținător al funcției arhidiaconale. Este împărțit în 2 districte vicearhidiaconale conduse de vicearhidiaconi.

III – *Archidiaconatus Krasznensis* – condus de un arhidiacon, care este membru în capitolu, având o poziție aparte, ca deținător al funcției arhidiaconale. Are în componență **un singur** district vicearhidiaconal, condus de un vicearhidiacon, care este altul decât arhidiaconul.⁶

IV – *Archidiaconatus Mediocris – Szolnok* – condus de un arhidiacon, care este membru în capitolu, având o poziție aparte, ca deținător al funcției arhidiaconale. Are în componență **un singur** district vicearhidiaconal, condus de un vicearhidiacon, care este altul decât arhidiaconul.⁷

Arhidieceza romano-catolică de Strigoniu – 1839.⁸

I – *Archidiaconatus Cathedralis* – arhidiacon este arhidiaconul catedralei, membru în capitolu. Este împărțit în 4 districte vicearhidiaconale, conduse de către vicearhidiaconi. Unul dintre ele, Districtus Budensis, este condus de un *vicearhidiaconus ordinarius*, ajutat de un *vicearhidiaconus surrogatus*.

II – *Archidiaconatus Neogradensi* – arhidiaconul face parte din capitolu, dar nu este nici el unul din canonicii clasici. Este împărțit în 2 districte vicearhidiaconale, conduse de vicearhidiaconi, în aceste cazuri, ambii sunt asistați de vicearhidiaconi surogați.

III – *Archidiaconatus Honthensi* – arhidiaconul face parte din capitolu, dar nu este nici el unul din canonicii clasici. Este împărțit în 5 districte vicearhidiaconale, conduse de vicearhidiaconi.

IV – *Archidiaconatus Barsiensi* – arhidiaconul face parte din capitolu, dar nu este nici el unul din canonicii clasici. Este împărțit în 4 districte vicearhidiaconale, conduse de vicearhidiaconi.

V – *Archidiaconatus Camoromiensi* – arhidiaconul face parte din capitolu, dar nu este nici el unul din canonicii clasici. Este împărțit în 4 districte vicearhidiaconale, conduse de vicearhidiaconi.

⁵ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis Latini Ritus* (Oradea, 1835).

⁶ *Ibidem*, pp. 7, 87.

⁷ *Ibidem*, pp. 7, 99.

⁸ *Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Strigoniensis* (Strigoniu, 1839).

Urmează acum ca parte distinctă în cadrul arhiepiscopiei un *Districtus Vicarialis Tyrnaviensis*, condus de un *Vicarius generalis*. Foarte interesant este faptul că acest vicar este și titularul postului de arhidiacon pentru *archidiaconatul Honthensis*, care nu face parte din teritoriul vicariatului!⁹ Titlul care precede enumerarea arhidiaconatelor ce fac parte din acest vicariat este foarte important pentru problematica generală a acestui studiu. Se spune că urmează: „*Series archidiaconatum, districtuum vicearchidiaconalium, parochiarum et cooperatorum ad Districtum vicarialem Tyrnaviensem pertinentens.*”¹⁰

Vicariatul este împărțit la rândul său în 4 arhidiaconate:

- 1 - *Archidiaconatus Comaromiensi* – postul de arhidiacon e vacant. Pe teritoriul său se află doar **un district** vicearchidiaconal, condus de un vicearchidiacon.¹¹
- 2 - *Archidiaconatus Tyrnaviensis* - arhidiaconul face parte din capitolul, dar nu este nici el unul din canonicii clasici. Este împărțit în 4 districte vicearchidiaconale conduse de vicearchidiaconi.
- 3 - *Archidiaconatus Sasvariensis* - arhidiaconul face parte din capitolul, dar nu este nici el unul din canonicii clasici. Este împărțit în 6 districte vicearchidiaconale conduse de vicearchidiaconi.
- 4 - *Archidiaconatus Posoniensis* – postul de arhidiacon e vacant. Este împărțit în 9 districte vicearchidiaconale conduse de vicearchidiaconi.

Situații asemănătoare se regăsesc și în cadrul altor dieceze romano-catolice.¹²

⁹ *Schematismus* (Strigoni, 1839), p. 130.

¹⁰ *Ibidem*, p. 134.

¹¹ *Ibidem*, p. 134.

¹² Dieceza de Wespzem era împărțită în 1842 în 5 districte arhidiaconale. Primul este arhidiaconatul catedralei. Arhidiaconii fac parte din capitolul, dar nu sunt dintre canonicii clasici. În plus, nici unul dintre arhidiaconi nu conduce vreun district vicearchidiaconal aflat în subordinea sa. Primul arhidiaconat are în subordine 5 districte vicearchidiaconale conduse de vicearchidiaconi, al doilea 3, al treilea 3, al patrulea 4, iar al cincilea 3. *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Wespzemensis* (Wespzem, 1842).

Dieceza de Vac era împărțită în 1847 în 3 arhidiaconate. Primul are în subordine 5 districte vicearchidiaconale, al doilea 4, iar al treilea tot 4. Situația titularilor este aceeași ca și în cazul diecezei de Wespzem. *Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vaciensis* (Vac, 1847).

Arhidieceza de Zagreb este împărțită în 1881 în 12 arhidiaconate. În 7 cazuri ele sunt împărțite în câte 2 vicearchidiaconate, în 4 cazuri în câte 3, iar în un caz – *Archidiaconatus Dubicensis* – există **un singur** vicearchidiaconat subordonat, condus de un vicearchidiacon, altul decât arhidiaconul, ajutat de un vicearchidiacon surogat, având în grijă 11 parohii și 69 de filii! De remarcat și faptul că în cazul a două

Se pot face următoarele observații privitoare la structura diecezelor romano-catolice:

- în general, dieceza este împărțită în arhidiaconate, conduse de arhidiaconi;
- la rândul său, un arhidiaconat este împărțit, în mod obișnuit, în mai multe vicarhidiaconate, conduse de vicarhidiaconi, care au în subordine mai multe parohii;
- Arhidiaconii, în multe cazuri (nu în toate) fac parte din capitlul diecezan, fără să fie însă unii dintre titularii posturilor clasice din această instituție: prepozit, custode, cantor, cancelar, teolog sau scolastic. Cu o excepție importantă: canonicul lector, care se mai numește și *arhidiacon*, se află și la conducerea arhidiaconatului catedralei. Iată un nou element care întărește suprapunerea de termeni și conduce la confuzii;
- cu foarte puține excepții, arhidiaconii nu conduc și un vicarhidiaconat, iar în aceste condiții rolul lor de conducere se rezumă în mare parte la coordonare și supraveghere, fără a avea și o jurisdicție teritorială. După cum se vede și în cazul diecezei de Cenad (vezi nota 11) această observație nu trebuie absolutizată. Totuși, contraexemplele sunt foarte puține;
- de remarcat, de asemenea, structura ierarhică a celor ce se află în fruntea acestor districte: un arhidiacon este superior în mod real, concret, unui vicarhidiacon. Diferența dintre ei nu este teoretică, nu se rezumă doar la nivelul titlurilor date unor funcții cu jurisdicții asemănătoare. Acest lucru este evident dacă ținem cont de faptul că un arhidiacon are dreptul de a instala în funcție pe vicarhidiaconi¹³;
- în proporție covârșitoare, cei care conduc efectiv districtele ce înglobează mai multe parohii sunt vicarhidiaconii ¹⁴ și nu arhidiaconii, care

arhidiaconate, Goensis și Zagorianus, funcția de arhidiacon e deținută de prepozitul capitular. Situația se repetă în cazul arhidiaconatelor Gvesca și Since, arhidiacon fiind aceeași persoană, membru al capitlului, dar nu unul dintre canonicii clasici. *Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Zagrabienensis* (Zagreb, 1881), passim.

Dieceza de Cenad este împărțită în 1892 în 6 arhidiaconate împărțite în vicarhidiaconate. Situația este asemănătoare cu cea a diecezelor amintite mai sus. Diferit față de acestea este faptul că, în 2 cazuri, arhidiaconatele Ultra-Marusinus și Caransebeș, arhidiaconii dețin și funcția de vicarhidiaconi pentru unul din districtele vicarhidiaconale subordonate. De asemenea, interesant este faptul că arhidiaconul Rudolphus Weitersheim, conducător al arhidiaconatului Krassoensis, este în același timp paroh în Caransebeș, care se află într-un alt arhidiaconat, cel al Caransebeșului și, în plus, este și vicarhidiacon în vicarhidiaconatul Caransebeș! *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanadiensis* (Timișoara, 1892), pp. 90, 112, 153, 161, 176.

¹³ Vezi: J. Porubszky, *Jus ecclesiasticum catholicorum* (Pestini, 1853), p. 354.

¹⁴ Printre atribuțiile unui vicarhidiacon se pot aminti: controlează starea morală a clerului subordonat; vizitează bisericile și școlile din district; controlează matricolele;

- reprezintă nivelul al treilea de conducere¹⁵. Nici în acest caz nu trebuie absolutizat, deoarece sunt și situații când un arhidiaconat este compus doar din parohii și nu are în subordine mai multe districte vicearhidiaconale: vezi structura diecezei de Alba-Iulia sau exemplele de arhidiaconate ce au în coordonare un singur district vicearhidiaconal¹⁶;
- vom remarca faptul că titlul de **vicar** este total separat, diferit, de cel de arhidiacon. În scara ierarhică, vicarul este considerat superior arhidiaconului. El are o jurisdicție aflată la nivelul patru de conducere. Totuși, vicarul foraneu are atribuții asemănătoare cu arhidiaconul la nivelul al treilea;
 - vicariatul este o structură constituită doar în cazuri excepționale, în diezele mai mari, delimitând un teritoriu anume, în vreme ce arhidiaconatul este o structură regulată în administrația ecleziastică romano-catolică;
 - tentația dată de o trecere sumară în revistă a acestor date oferite de șematisme ar fi aceea de a considera arhidiaconatul ca o structură de nivel vicarial, iar vicearhidiaconatul una de nivel protopopial;
 - arhidiaconatul este însă o structură aparte. În unele cazuri ea pare a fi de nivel protopopial – cazul diecezei de Alba-Iulia. Concluzia este evidentă dacă ținem cont de afirmațiile de mai sus și de faptul că: există numeroase structuri arhidiaconale care au în subordine doar un singur district vicearhidiaconal cu un număr mic de parohii, obișnuit pentru nivelul protopopial; persoana arhidiaconului nu se suprapune nici măcar în aceste cazuri cu cea a vicearhidiaconului; diferența clară care se face la nivel terminologic între instituția arhidiaconului și cea a vicarului;
 - pe de altă parte, arhidiaconatele care coordonează activitatea mai multor vicearhidiaconate depășesc acest nivel, protopopial, lucru ce reiese cu claritate dacă ținem cont de mărimea teritoriului său, ce se apropie uneori de dimensiunea unui comitat. Cu toate acestea, arhidiaconul nu trebuie

conduce soboare, "congregationes", cu toți preoții din district; comunică în parohii circularele episcopale; instalează pe parohi în parohie; etc. Vezi: Porubszky, *Jus ecclesiasticum catholicorum*, pp. 354-355; J. Szeredy, *Egyházjog*, vol. I (Pecs, 1879), p. 521; Iosif Pop Sălăjean, *Enchiridion Juris Ecclesiae Orientalis Catholicae* (Oradea, 1862), p. 254.

¹⁵ Primul nivel este cel al parohiei. Urmează apoi: nivelul 2 – vicearhidiaconatul; nivelul 3 – arhidiaconatul; nivelul 4 – vicariatul foraneu; nivelul 5 – episcopia.

¹⁶ Tratatul de drept canonic al lui J. Porubszky arată că exemplul diecezei latine de Alba-Iulia, împărțită în arhidiaconate fără vicearhidiaconate aflate în subordine, este, totuși, o excepție, tocmai prin faptul că această structură se aplică la nivelul întregii dieceze. Autorul spune: "In Dioecesis Transilv. illud est singulare, quod nulli sint vicearchidiaconi, sed 15 Adiaconi." Porubszky, *Jus ecclesiasticum catholicorum*, p. 354.

- confundat cu vicarul, fiind inferior acestuia, chiar dacă jurisdicția și atribuțiile lor sunt asemănătoare;
- termenul de vicar este folosit pentru trei funcții: **vicarul general**, adjunct al episcopului și înlocuitor al acestuia în anumite situații; **vicarul capitular**, care conduce dieceza în timpul vacanței scaunului episcopal, fiind un membru al capitlului (această instituție se află în fruntea episcopiei până la alegerea noului ierarh); respectiv **vicarul foraneu**, care conduce o anumită zonă mai dificilă a eparhiei, reprezentându-l pe episcop¹⁷;
 - și în cazul diecezelor romano-catolice există diferențe generate de particularisme locale, resimțite mai puțin la nivelul structurii și al terminologiei, cât mai ales la nivelul atribuțiilor.

Acest model a fost preluat și în structura administrativ-teritorială a celor două dieceze greco-catolice din Ungaria pe teritoriul cărora se află și români: cea de Muncaci și cea de Oradea. Acest fapt este natural ținând cont că zonele sunt organizate în mod real abia în momentul în care au fost întemeiate episcopiile. De asemenea, în acest caz influența latină a fost foarte mare. Discutând cazul diecezei de Muncaci, istoricul Ovidiu Ghitta spune: „*intrarea rutenilor și românilor din zonă sub autoritatea suveranului pontif deschidea drum tendințelor de compatibilizare a schemei de organizare a administrației lor bisericești cu cea romano-catolică și de impunere a unei necesare rigori în terminologia instituțională utilizată*”.¹⁸

Dieceza de Muncaci este împărțită în 1839¹⁹ în 7 arhidiaconate: *Archidiaconatus Cathedralis* condus de canonicul cantor (în acel moment postul de canonic lector era vacant), are în subordine 7 districte vicediarhidianale conduse de vicediarhidiani; *Archidiaconatus Marmarossiensis* condus de un arhidiacon, deasupra căruia se află vicarul foraneu al Maramureșului (acesta conduce de fapt și arhidiaconatul, deoarece se menționează vacanța scaunului arhidiaconal, fără să se spună însă că vicarul deține această funcție în mod tradițional), are în subordine 10 districte vicediarhidianale (vicarul nu conduce nici unul dintre aceste vicediarhidianate); *Archidiaconatus Szabolcsiensis* condus de un arhidiacon, cu 5 districte vicediarhidianale subordonate; *Archidiaconatus Szathmariensis* condus de un arhidiacon, cu 6 districte vicediarhidianale subordonate; *Archidiaconatus Ugocsiensis* condus

¹⁷ Vezi: *Decretele conciliului prim și al doilea ale Provinciei bisericești greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș* (Blaj, 1927), pp. 25-26.

¹⁸ Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici* (Cluj-Napoca, 2001), p. 105.

Pentru modul de organizare a diecezei greco-catolice de Oradea, vezi și: Iudita Călușer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea* (Oradea, 2000), pp. 53-71.

¹⁹ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkaciensis*, (Muncaci, 1839), passim.

de un arhidiacon, cu 4 districte vicearhidiaconale subordonate; *Archidiaconatus Szathmoriensis* (diferit de cel menționat mai sus) condus de canonicul custode, cu 6 vicearhidiaconate subordonate; *Archidiaconatus Zempleniensis* condus de un arhidiacon, cu 6 vicearhidiaconate subordonate.

Dieceza greco-catolică de Oradea era organizată în 1827²⁰ în 6 arhidiaconate: *Archidiaconatus Cathedralis* condus de un arhidiacon, care este canonicul lector, având în subordine 2 districte vicearhidiaconale, cu 10 respectiv 4 parohii; *Archidiaconatus Banaticus* condus de un arhidiacon, care este canonicul cantor, având în subordine doar **un district** vicearhidiaconal cu 4 parohii (vicearhidiaconul nu e același cu arhidiaconul); *Archidiaconatus Berettyoensis* condus de un arhidiacon, care este canonicul custode, cu 2 districte vicearhidiaconale subordonate, fiecare cu 7 parohii; *Archidiaconatus Crysianus* condus de un arhidiacon (vacant în 1827), cu 2 districte vicearhidiaconale subordonate, unul cu 18, iar celălalt cu 5 parohii; *Archidiaconatus Laksagiensis* condus de un arhidiacon, care este canonicul scolastic, cu 2 districte vicearhidiaconale subordonate, cu 8 respectiv 7 parohii; *Archidiaconatus Szathmariensis*, postul de arhidiacon e vacant, cu 6 districte vicearhidiaconale subordonate, cu 12, 11, 17, 17, 9, respectiv 6 parohii.

De remarcat și în cazul diecezei de Oradea că se face distincția clară între titlul de arhidiacon și cel de vicar. Canonicul custode Mihail Muntean este „*archidiaconus Berettyoensis*” dar și „*Illustrissimi Domini Episcopi per Dioecesim Magno-Varadiensem in spiritualibus Vicarius*.”²¹

Observăm că există o oarecare diferență față de diecezele romano-catolice în sensul că arhidiaconii, care sunt membrii ai capitlului cu funcții clasice, sunt în număr mai mare. O explicație ar consta în componența mai redusă a capitlurilor acestor dieceze, care păstrează doar schema tradițională de 6 canonici conduși de un prepozit. Trebuie să facem și precizarea că funcțiile de arhidiaconi ce revin unora dintre canonicii capitulari nu sunt legate de o funcție anume din capitol, ci de persoana titularului. În 1841, spre exemplu, în fruntea arhidiaconatului catedralei se află tot lectorul, același ca în 1827, în vreme ce în fruntea arhidiaconatului Banatului se află canonicul custode și nu cantorul, deoarece Nicolae Titez, ce deținea funcția de arhidiacon al acestui district și în 1827 și în 1841, avansase în cadrul capitlului orădean de la funcția de cantor la cea de custode.²² De asemenea, s-a mai modificat numărul vicearhidiaconatelor apărând 3 noi districte,

²⁰ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis Graeci-Ritus Catholicorum* (Oradea, 1827), passim.

²¹ *Ibidem*, p. 34.

²² *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis Graeci-Ritus Catholicorum* (Oradea, 1841), passim.

două în arhidiaconatul Banatului, unul în cel al Crișului, un alt vicearhidiaconat din arhidiaconatul sătmărean fiind desființat.

Influența latină este evidentă și foarte puternică.²³ Punctele comune cu structura romano-catolică sunt:

- titulatura purtată de titularii funcțiilor de conducere: arhidiaconi, vicearhidiaconi etc;
- alegerea arhidiaconilor din rândul canonicilor capitulari;
- existența unei structuri piramidale în cinci trepte: paroh, vicearhidiacon, arhidiacon, vicar, episcop;
- poziția de coordonare a unui teritoriu destul de vast pentru un arhidiacon, ceea ce îl plasează în mod practic deasupra funcției clasice de protopop din Biserica Răsăriteană²⁴;
- permanența structurii arhidiaconatului catedralei condus de canonicul lector sau arhidiacon.

În aceste condiții se pune întrebarea: în ce măsură acest model latin se regăsește și în cazul diecezei de Făgăraș în contextul restructurărilor făcute în timpul episcopului Ioan Bob și continuate până în anii lui Ioan Lemeni? Nevoia de reorganizare devenise stringentă pentru a eficientiza o administrație ecleziastică ce funcționa cu greutate. Soluțiile pentru rezolvarea acestei situații ar fi putut fi: fie înființarea unor noi dieceze; fie constituirea unor structuri de tip vicarial menite să controleze regiunile mai îndepărtate de centru; fie micșorarea dimensiunilor protopopiatelor, pentru a le face mai ușor de condus.

Prima variantă, ce putea să fie și cea mai eficientă, nu a fost agreată de autorități. Despre o episcopie cu sediul la Bistrița s-a discutat în anii de

²³ În acest sens nu putem fi de acord cu declarația doamnei Iudita Călușer care spunea referitor la schema organizatorică a diecezei greco-catolice de Oradea: "*organizarea diecezei de Oradea reflectă păstrarea vechilor structuri ortodoxe, dar s-au introdus și înnoiri specifice bisericii catolice, e adevărat minore, cum ar fi funcția de viceprotopop, administrator, notar.*" Este mai mult decât atât. Călușer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea*, p. 64.

²⁴ Iosif Pop Sălăjean tratează problema atribuțiilor arhidiaconului, respectiv ale vicearhidiaconului prezentând situația din Biserica Romano-Catolică, arătând diferența dintre cele două funcții, rolul superior, de coordonare, revenind arhidiaconului. Cel care conduce un district format din parohii este vicearhidiaconul (este modelul prezentat mai sus). Se face apoi o precizare foarte importantă. Referindu-se la arhidiaconii din Biserica Latină, autorul spune la un moment dat că în Biserica Orientală *arhidiaconii* sunt numiți *protopopi*: "*Idem in Ecclesia Orientali sunt protopresbyteri rurales, alias protopopae vocati*". Așadar, nu *vicari*. Observația sa este ilustrativă asupra modului în care modelul latin a influențat structura diecezelor unite, însă în același timp, arată și palierele la care s-au făcut echivalențele între funcțiile din schema organizatorică romano-catolică și cele din organigrama greco-catolică. Pop Sălăjean, *Enchiridion Juris Ecclesiae*, p. 253.

început ai păstoririi lui Grigore Maior.²⁵ Problema era însă că o astfel de propunere aducea în prim plan ideea refacerii mitropoliei ardelen. Noua episcopie ar fi devenit sufragana a scaunului mitropolitan blăjean.

Dacă această idee nu a devenit realitate, celelalte două și-au găsit aplicabilitatea practică în a doua jumătate a secolului XVIII și la începutul secolului XIX. S-au constituit vicariatele foranee ale Rodnei, Făgărașului și Hațegului în 1786 și al Silvaniei în 1809. Ele acoperă zonele de margine ale diecezei Făgărașului, cel mai dificil de administrat, primele trei aflându-se și în proximitatea ortodoxiei transcarpatice. Vicariatele înglobează mai multe protopopiate, vicarul coordonând activitatea acestora, fiind însă, la rândul său, protopop pentru unul dintre aceste districte. De asemenea, în cazul vacanței unuia dintre scaunele protopopiale, vicarul preia și administrarea acestuia. Astfel, în esență, structura de bază a diecezei rămâne cea tradițională, protopopială.

Cele mai importante modificări au apărut la nivelul protopopiaterelor, pentru început, în ceea ce privește numărul lor. Dinamica acestui proces, ca și tensiunile create au fost surprinse de Daniel Dumitran în lucrarea sa despre Ioan Bob. În 1782, la sinodul de alegere a lui Bob erau 70 de protopopi. În 1789 mai rămăseseră 57, iar în 1796 doar 41. Autorul a arătat apoi cum numărul protopopiaterelor a crescut la 48 în 1800 și 68 în 1804. O etapă importantă a reorganizării generale a avut loc în 1811, când au fost înființate 37 de protopopiate, ce înglobau 85 districte, ca o măsură intermediară spre ceea ce va fi includerea clară a respectivelor districte în hotarele unor decanate, ce urmau la rândul lor traseele granițelor unităților administrativ-teritoriale ale Principatului: comitate, scaune, districte. Evoluția a continuat în deceniile 2 și 3 ale secolului XIX. În 1812 erau 83 protopopiate, în 1813 doar 73, numărul lor variind între 65 și 69 până în 1830.²⁶

Nu putem trece însă peste momentul reformei din 1811, care are o semnificație cu totul specială.²⁷ Din situația prezentată la nota de mai jos se

²⁵ Miron, *Biserica Greco-Catolică*, pp. 70-71.

²⁶ Dumitran, *Un timp al reformelor*, pp. 168-169, 362-370..

²⁷ Redau structura prezentată de Daniel Dumitran datorită importanței deosebite a acestui moment pentru problematica de față.

Cele 37 de protopopiate sunt împărțite în districte după cum urmează: 1 - Protopopiatul catedralei cu 4 districte; 2 - Protopopiatul Daia cu 3 districte; 3 - Protopopiatul Alba Iulia cu 3 districte; 4 - Protopopiatul Aiud cu 2 districte; 5 - Protopopiatul Biia cu 2 districte; 6 - Protopopiatul Iernut cu 2 districte; 7 - Protopopiatul Dumbrăveni cu 1 district; 8 - Protopopiatul Turda cu 3 districte; 9 - Protopopiatul Primul de Câmpie cu 3 districte; 10 - Protopopiatul Călata cu 2 districte; 11 - Protopopiatul Cluj cu 3 districte; 12 - Protopopiatul Călata cu 2 districte; 13 - Protopopiatul Al doilea de Câmpie cu 3 districte; 14 - Protopopiatul Al treilea de Câmpie cu 2 districte; 15 - Protopopiatul Miluani cu 2 districte; 16 - Protopopiatul Dăbâca cu 2 districte; 17 -

pot trage unele concluzii. Observăm că această restructurare nu este definitivă și pare a fi în curs de desfășurare. Există încă destul de multe protopopiate ale căror nume (scaune) nu erau încă stabilite cu exactitate (acesta este sensul semnelor de întrebare). De asemenea, se continuă tendința de micșorare a dimensiunilor districtelor subordonate. Însă, după părerea noastră, cel mai important lucru constă în faptul că această schemă ascunde o încercare de a da diezezei de Făgăraș structura specifică unei diezeze romano-catolice, împărțită în protopopiate mai mari asemănătoare arhidiacонатelor latine, care au în subordine unul sau mai multe districte de rang inferior, numite în această schemă *districte*, asemănătoare vicearhidiacонатelor. Suntem în perioada în care se introduseseră deja titlurile de viceprotopop și de administrator protopopial, lucru semnalat și condamnat ca importuri periculoase de către Petru Maior: „Vițeprotopopii, inspectorii, administratorii, notarii – titule sunt acestea neauzite în biserica grecească, nice în beserica românilor nu s-au auzit până în veacul nostru [...] A lui Ioan Bob aflare sunt aceste titule străine de legea grecească și de datina besericei românilor.”²⁸

Sunt necesare două precizări. Prima ar fi aceea că în mod evident, în cazul Bisericii Unite din Transilvania, a diezezei de Făgăraș, aceste cuvinte *protopop* și *viceprotopop* sunt echivalente ale celor latine de *archidiaconus*, respectiv *vicearchidiaconus*. Cuvântul *protopop* a fost tradus în limba latină prin *archidiaconus* încă din perioada realizării unirii și a fost folosit constant în secolul XVIII și XIX.²⁹ În protestația clerului român din 30 septembrie 1699 se spune: „Nos infrascripti Ecclesiae Romano-Catholicae uniti Ritus Graeci Episcopus et Archidiaconi memoriae commendamus ...”³⁰ În vremea lui Inochentie Micu, scriind împăratului în legătură cu problema mănăstirii, reprezentanții clerului se semnează: „Abrahamus Papp Archidiaconus Dalyensis; Ioannes Papp Archidiaconus Balomirensis; Basilius Barani Archidiaconus

Protopopiatul Sic cu 2 districte; 18 - Protopopiatul Bistrița cu 2 districte; 19 - Protopopiatul Cășeu cu 1 district; 20 - Protopopiatul Suarăș cu 2 districte; 21 - Protopopiatul Gherla cu 2 districte; 22 - Protopopiatul Lăpuș cu 2 districte; 23 - Protopopiatul Tășnad cu 5 districte; 24 - Protopopiatul Crasna cu 4 districte; 25 - Protopopiatul Hunedoara (?) cu 6 districte; 27 - Protopopiatul Zarand (?) cu 1 district; 28 - Protopopiatul Alba Superioară (?) cu 1 district; 29 - Protopopiatul Șomcuta Mre cu 2 districte; 30 - Protopopiatul Copalnic Mănăștur cu 2 districte; 31 - Protopopiatul Făgăraș (?) cu 2 districte; 32 - Protopopiatul Năsăud (?) cu 1 district; 33 - Protopopiatul Mureș (?) cu 1 district; 34 - Protopopiatul Trei Scaune (?) cu 1 district; 35 - Protopopiatul Ciuc și Gheorghieni (?) cu 1 district; 36 - Protopopiatul Odorhei (?) cu 1 district; 37 - Protopopiatul Scaunelor săsești (?) cu 5 districte. Dumitran, *Un timp al reformelor*, pp. 368-370.

²⁸ Petru Maior, *Istoria Bisericii românilor*, vol. 1 (București, 1995), p. 220.

²⁹ Această alăturare dintre termenii de arhidiacon și cel de protopop s-a făcut în unele cazuri și în teritoriile diezezei de Muncaci. Vezi: Ghitta, *Nașterea unei biserici*, p. 104.

³⁰ Apud Samuil Micu, *Istoria românilor*, vol. 2 (București, 1995), p. 263.

Fogarasiensis ... sequuntur alii archidiaconi". Actul este semnat însă și de „*Nicolaus Papp a Biia Ven. Ritus Graeci uniti generalis vicarius*".³¹ Iar în vremea lui Ioan Lemeni, spre exemplu, titluriile s-au folosit în paralel, în românește și în limba latină pentru aceeași persoană, fie ea protopop sau viceprotopop, niciodată însă pentru un vicar. Spre exemplu, Elia Farago apare cu titlul de vicearhidiacon într-un document din 18 februarie 1834 și cu cel de viceprotopop într-un act din 12 septembrie 1834.³² Respectiv, în alte cazuri, după ce a primit titlul de protopop, același Elia Farago apare atât ca protopop cât și ca arhidiacon, în funcție de limba în care a fost redactat documentul respectiv, română sau latină.³³ George Bariț, referindu-se într-un articol din 1843 la protopopiatul din „*Erdesad*” arată că ar fi mai corect să se spună „*Ardusad*” și că aici ar fi de fapt un „*vicearchidiaconatus*”, „*care românește, fiindcă titula aceasta este împrumutată de la romano-catolici, nu știu cum s-ar zice mai bine decât vice sau sub-protopopiat.*”³⁴ Lucrurile sunt clare. Românii uniți au preluat aceste denumiri latine, suprapunându-le peste instituțiile proprii de rang echivalent. Ar fi fost cu adevărat neobișnuit să le fi folosit pentru vicari, spre exemplu, atâta timp cât terminologia latină este limpede și în această privință, iar instituția vicariatului este și ea un împrumut de la Biserica Romană.

A doua observație este aceea că în cazul Bisericii Greco-Catolice din Transilvania nu s-a făcut și o diferență reală, concretă, între un protopop și un viceprotopop sau administrator protopopesec la nivelul jurisdicției sale efective, a atribuțiilor sale concrete în legătură cu districtului său. Petru Maior o spune deschis: „*Ioan Bob [...] a început în ținuturile acelea din care murea protopopii a nu pune protopopi, ci pre aceia pe care îi rânduia ca să poarte deregătoria cea protopopească în ținuturile acelea a-i numi pe care vițeprotopopi, pre care inspectori, pre care administratori [...] Pre aceia, măcar că toată deregătoria protopopească o poartă întocma ca protopopii cei adevărați întru toate, nici nu au mai puțină putere decât protopopii, totuși fiindcă titula nu le iaste curat de protopopi, îi lapădă după singură zburdarea sa când vrea și îi strămută dintr-un loc în altul.*”³⁵ Situația este evidentă și din șematismele ulterioare apărute la Blaj,

³¹ *Ibidem*, vol. 2, p. 316.

³² Direcția Arhivelor Statului Mureș, Fond Protopopiatul Greco-Catolic Târgu-Mureș, 102/1834, f. 2, 107/1834, f. 23r.

³³ Pentru exemple în care Elia Farago apare cu titlul de protopop vezi: Fond Protopopiatul Greco-Catolic Târgu-Mureș, 161/1845, f. 5r, 6r; 168/1846, f. 1r, 2r, 6r. Pentru exemple în care același cleric apare cu titlul de arhidiacon, vezi: Fond Protopopiatul Greco-Catolic Târgu-Mureș, 153/1843, f. 4v, 5r, 6v; 156/1844, f. 12r; 158/1845, f. 1v, 2v, 3v, 7r, 9r; 161/1845, f. 15v, 16v.

³⁴ *Gazeta de Transilvania*, an VI, 1843, nr. 38, p. 151.

³⁵ Maior, *Istoria Bisericii*, vol. 1, p. 220.

după cum vom vedea mai jos. Or, tocmai acest lucru a făcut ca reforma administrativă începută de Bob să nu fie dusă până la capăt. Introducerea terminologiei trebuia să fie însoțită și de efectele sale reale, vizibile la nivelul atribuțiilor și al scării ierarhice. Desigur că episcopul Bob și cei din jurul său au încercat să facă acest lucru, altfel, nu s-ar explica și reacția foarte vehementă a lui Petru Maior, ce simțea amenințarea tocmai la nivelul atribuțiilor efective. Dar, în condițiile în care restructurarea va rămâne mai ales la nivel lingvistic, singurul „câștig” a fost acela de a diminua prestigiul protopopilor, ce devin mai ușor de controlat de către episcopie, autoritatea centrală. Piramida ierarhică în Biserica Greco-Catolică din Transilvania nu o imită astfel până la capăt pe cea latină, rămânând totuși în cadrele sale tradiționale, răsăritene. Protopopiatul rămâne structura de bază, în ciuda variațiilor terminologice.

Încercarea lui Ioan Bob nu a fost dusă până la capăt ceea ce se vede și din faptul că restructurările au continuat până la urcarea pe scaunul episcopal a lui Ioan Lemeni. Acesta a stabilit o nouă structură ilustrată de *Șematismele* din 1835 și 1842. Sunt 72 de districte protopopești în 1835 și 75 în 1842, împărțite pe teritoriul a 11 **decantate**. Vezi tabelul de mai jos.

Tabel 1 – Dieceza greco-catolică de Făgăraș în 1835 și 1842.

Nr.	<i>Decanat</i>	<i>District</i> 1835	Parohii 1835	Filii 1835	Titlu titular	<i>District</i> 1842	Parohi 1842	Filii 1842	Titlu titular
1	Catedralei	Blaj	14	-	P	Blaj	14	-	P
2	-	Alba-Iulia	19	11	P	Alba Iulia	19	23	P
3	-	Bistra	18	31	P	Bistra	18	40	A
4	-	Alecuș	10	3	VP	Alecuș	9	5	VP
5	-	Cut	21	5	A	Cut	21	-	A
6	-	Băgău	12	8	VP	Băgău	12	8	VP
7	-	Uioara	16	-	VP	Uioara	16	-	A
8	-	Teiuș	17	6	-	Aiud*	17	6	VP
1	Alba Sup.	Armeni	13	-	P+VP	Armeni	13	2	VP
2	-	Sibiu	34	26	A	Sibiu	34	28	P
3	-	Meidaș	24	5	VP	Mediaș	24	4	P
1	Târnava	Dumbrăveni	14	26	P	Dumbrăveni	17	33	VP
2	-	Biia	21	2	P	Biia	23	2	P
3	-	Iernut	15	2	VP	Iernut	16	-	VP
4	-	Cornești	15	1	VP	Cornești	13	1	VP
5	-	Vaidacuta	10	4	-	Vaidacuta	10	4	VP
6	-	Mureș	37	43	VP	Mureș	37	55	P
1	Turda	Turda	21	-	P	Turda	21	-	VP
2		Beu	16	-	P	Beu	17	-	A
3		Gurghiu	38	10	P	Gurghiu	38	9	P
4		Luduș	12	-	P	Luduș	12	1	-

5		Pogăceaua	14	2	VP	Pogăceaua	14	2	A
6		Poșaga de J.	15	1	-	Poșaga de J.	16	5	A
7		Arieș	13	4	P	Arieș	13	4	-
1	Cluj	Cluj	32	4	P	Cluj	23	3	P
2		Aghireș	16	8	VP	Aghireș	16	11	VP
3		Fărăgău	23	1	VP	Fărăgău	24	5	VP
4		Cătina	11	-	VP	Cătina	12	-	VP
5		Morlaca	12	3	VP	Morlaca	13	2	VP
6		Mărtinești	17	-	VP	Mărtinești	17	-	VP
7		Mărgău	15	-	VP	Mărgău	15	-	VP
8		Pălatca	17	2	VP	Pălatca	17	2	VP
9		-	-	-		Cojocna	9	-	VP
1	Dăbâca	Buza	19	1	VP	Buza	20	2	VP
2		Dârja	20	-	VP	Dârja	19	-	VP
3		Giula	17	-	VP	Giula	17	-	VP
4		Lujerdiu	19	-	VP	Lujerdiu	19	-	VP
5		Miluanii	10	-	P	Miluanii	7	-	P
6		Sic	25	-	VP	Sic	25	-	VP
7		-	-	-		Buciumi	4	1	VP
1	Solnoc Int	Unguraș	16	1	P	Unguraș	16	1	-
2		Beclean	20	-	VP	Beclean	19	1	VP
3		Ciocmani	22	-	VP	Ciocmani	27	-	VP
4		Cățâu	43	3	P	Cățâu	30	3	A
5		Chiuză	15	-	VP	Chiuză	15	-	VP
6		Mireșu M.	15	-	VP	Mireșu M.	15	-	-
7		Șomcuta M.	38	3	VP	Șomcuta M.	19	1	A
8		Băiuț	17	4	A	Băiuț	17	1	A
9		Orman	14	-	VP	Orman	15	-	VP
10		Reteag	15	-	VP	Reteag	14	-	VP
11		Surduc	16	-	VP	Surduc	15	-	VP
12		-	-	-	-	Vad	14	-	A
13		-	-	-	-	Copalnic M	13	3	VP
1	Făgăraș	Veneția de J.	34	28	P	Veneția de J	50	20	P
2		Țichindeal	16	3	VP	Țichindeal	17	4	VP
3		Gheorghieni	14	24	P	Gheorghieni	14	26	P
4		Trei Scaune	10	66	A+A	Trei Scaune	10	63	A+A
5		Odorhei	7	111	VP	Odorhei	9	93	VP
6		Voila	16	-	VP	-	-	-	
1	Hățeg	Hățeg	61	38	P	Hățeg	61	26	P
2		Bobâlna	9	11	VP	Bobâlna	9	5	VP
3		Cugir	12	3	P	Cugir	13	4	P
4		Hunedoara	11	20	VP	Hunedoara	11	18	VP
1	Rodna	Rodna	39	-	P	Rodna	39	-	P
2		Bistrița	21	15	P	Bistrița	21	16	P

1	Silvania	Șimleul Silv	14	4	P	Pericei*	13	4	-
2		Oarța de Jos	10	6	VP	Oarța de Jos	10	5	VP
3		Brebi	14	4	-	Brebi	14	4	A
4		Ermelyek	12	2	P	Ermelyek	12	1	P
5		Băsești	18	1	VP	Băsești	18	-	VP
6		Ip	12	5	-	Ip	12	6	VP
7		Crasna	15	4	-	Crasna	16	4	P
8		Noțig	22	3	VP	Noțig	22	4	VP
9		Șamșud	13	5	-	Șamșud	13	6	VP
10		Sărăuad	19	8	VP	Sărăuad	20	8	VP
11		Valcău de J.	14	2	VP	Valcău de J.	14	4	-

Notă: informațiile sunt prelucrate după *Șematismele* diecezei greco-catolice de Făgăraș din 1835 și 1842.

P - arhidiacon/protopop

VP - vicearhidiacon/viceprotopop

A - administrator protopopesec

Districtele protopopești erau conduse de clerici cu următoarele titluri, ce desemnau poziția lor în ierarhia ecleziastică: protopopi sau arhidiaconi, viceprotopopi sau vicearhidiaconi și administratori. Denumirile apărute în *Șematisme* sunt cele latinești, ceea ce confirmă considerațiile formulate mai sus. Numărul lor a variat în decursul celor 8 ani, așa cum reiese din tabelul 2.

Tabel 2

Funcția	1835	1842
protopopi	22	17
viceprotopopi	39	40
administratori	4	12
posturi vacante	7	6
total	72	75

Această situație întărește impresia că s-a dorit restrângerea puterii protopopilor, nu atât prin micșorarea atribuțiilor efective, ci prin reducerea prestigiului conferit de titlul funcției purtate. De altfel, se vede din schema oferită de *Șematisme*, că titularii posturilor de conducere ale districtelor protopopești sunt puși pe același nivel, indiferent de titlul pe care îl au. Aceasta este marea diferență față de modelul oferit de diecezele romano-catolice. Sursa acestei situații se găsește în nereușita reformei inițiată de Ioan Bob, strâns legată de faptul că denumirile fuseseră deja introduse. Protopopii propriu-ziși reprezentau 30,5% din totalul titularilor districtelor arhidiaconale în 1835 și numai 22,6% în 1842. În același sens trebuie interpretată și triplarea numărului de administratori în mai puțin de un deceniu.

Interesante sunt din această perspectivă și modificările care s-au făcut în rândul unora dintre titulari pe parcursul celor 8 ani, survenite în urma unor decese sau mutări venite dinspre episcopie. În marea majoritate schimbarea este de la un titlu superior la unul inferior: de la protopop la viceprotopop ca în cazul districtelor Dumbrăveni și Turda; de la protopop la administrator ca în cazul districtelor Bistra, Beu, Cățcău, Brebi; de la viceprotopop la administrator ca în cazul districtelor Uioara, Pogăceaua, Șomcuta Mare. Această situație este explicabilă, în general, prin moartea titularului, noul cleric numit în fruntea districtului pornind de la prima treaptă, cea de administrator, pentru ca, în timp, să ajungă, eventual, la cea de protopop.

Promovări au avut loc în doar trei cazuri: la Sibiu, Nicolae Manu avea titlul de administrator în 1835, dar de protopop în 1842; la Mediaș, Ioan Stoian era viceprotopop în 1835, în vreme ce în 1842 noul titular, Constantin Alpini e protopop; în Mureș, Elias Farago, viceprotopop în 1835 devine protopop în 1842. Și în cazul noilor districte înființate până în 1842 nici unul dintre titulari nu avea titlul de protopop: la Cojocna, Buciumi și Copalnic Mănăștur erau viceprotopopi, iar la Vad un administrator.

Se poate observa că folosirea celor trei titluri se face chiar în cazul aceluiași district, ceea ce exclude o ierarhie bazată pe atribuții și jurisdicție, așa cum este cazul la romano-catolici. O consecință a introducerii acestei terminologii diferențiate a fost aceea că în cadrul consistoriului episcopal erau aleși noi membri doar dintre cei care purtau titlul de *protopop actual*, adică de protopop plin. Situația este evidentă dacă analizăm actele sinodului din 1833. Canonul 16 al soborului din iulie 1833 stabilea că *protopopii actuali* urmau să poarte ca semn distinctiv brăul roșu și să fie numiți *asesori consistoriali*. Sunt amintiți apoi cei 6 *protopopi actuali* deja existenți. Soborul a decis și numirea a încă 12 *protopopi actuali*, care deveneau și asesori consistoriali.³⁶ Sunt excluși astfel dintre posibili candidați la funcția de asesor consistorial viceprotopopii și administratorii districtuali. *Șematismele* arată și ele că, în mod obișnuit, între asesorii consistoriali făceau parte vicarii foranei și *protopopii actuali*. În prezentările fiecărui protopopiat, nu se spune în mod direct dacă un protopop sau altul este *protopop actual* sau nu. În lista membrilor consistoriului, protopopii apar însă cu această specificare. Trebuie să adăugăm și faptul că în perioada lui Lemeni nici unul din asesori nu are un grad mai mic de cel arhidiaconal - plin.

După cum se poate observa din tabelul 1, teritoriul diecezei de Făgăraș era împărțit în 11 decanate: 4 erau, în fapt, vicariatele foranee -

³⁶ Ioan Micu-Moldovan, *Acte sinodale ale bisericei române de Alba-Iulia și Făgăraș*, vol. 1 (Blaj, 1869), pp. 66-67.

Rodna, Silvania, Făgăraș, Hațeg; iar celelalte 7 aveau în fruntea lor pe membrii capitlului – decanatul Catedralei, Alba Superioară, Târnava, Turda, Cluj, Dăbâca și Solnocul Interior. Această structură s-a definitivat în ultimii ani ai păstoririi lui Bob și nu s-a modificat în perioada lui Lemeni. Formula latină folosită pentru conducătorii lor era *decanus*. Termenul nu face diferența între vicarii foranei și canonicii capitulari ce dețin această funcție. *Decanatus* și *decan* devin astfel înlocuitori și pentru *vicariat*, respectiv *vicar*. Folosirea cuvântului *decanat* este interesantă, mai ales dacă ținem cont de faptul că el nu este semnalat în nici unul din *Șematismele* referitoare la diecezele romano-catolice pentru a defini o astfel de funcție, iar în plus, în limba latină există formula *vicarius*.

În acest sens, putem face câteva speculații, cu mențiunea că ele rămân la un nivel mai degrabă ipotetic. Cuvântul *vicar* presupune o funcție cu puternice valențe executive, fie că este vorba de vicarul general, vicarul capitular sau de vicarul foraneu. Însă, există o diferență foarte mare între rolul jucat de vicarii foranei în conducerea decanatelor arondate și cel al decanilor-canonici ai capitlului. Vicarii foranei s-au implicat în toate domeniile vieții religioase, școlare și chiar politice care priveau clerul și credincioșii pe care îi aveau în păstorie.³⁷ De cealaltă parte, canonicii capitulari au avut atribuții pastorale și administrative mai degrabă teoretice. Arhiva Blajului sau cele ale parohiilor nu păstrează documente care să ateste relația practică de dependență între protopopii sau preoții acestor decanate și vreunul din cei 7 canonici. Registrul parohial al Bistrei, spre exemplu, păstrează circularele și ordinele venite din partea protopopului, a episcopului sau a consistoriului dar nici una din partea decanului.³⁸ Relația de subordonare a clerului din aceste decanate se făcea direct cu nivelul central.

În plus, vicarii foranei erau în același timp și protopopi pentru unele din districtele aflate sub jurisdicția lor: în Făgăraș, vicarul era și protopop al Veneției de Jos; în Hațeg și Rodna, al districtelor omonime; în Silvania, al districtului Crasnei.³⁹ De cealaltă parte, nici unul dintre decanii proveniți

³⁷ Pentru câteva date referitoare la activitatea vicarilor foranei în timpul lui Lemeni, vezi: Macedon Pop, *Activitatea vicarilor foraneieppesci gr.-cat. din districtul Năsăudului, de la înființarea vicariatului până la vicarul Anchedinu Popu inclusive* (Budapesta, 1875), passim; Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului* (Lugoj, 1913), passim; Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848* (București, 1986), p. 137; Nicolae Drăganu, *O interesantă poruncă a vicarului Ioan Marian*, în *Arhiva Someșană* nr. 9 (1927-1929): 121-122; Ștefan Buzilă, *Documente bisericești*, în *Arhiva Someșană*, tom 4, nr. 15, 17, 18 (1931-1935): passim.

³⁸ Direcția Arhivelor Statului Alba, Fond Parohia greco-catolică Bistra, 1/1836-1851, passim.

³⁹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Fogarasiensis* (Blaj, 1835/1842), passim.

dintre canonicii capitulari nu au fost și protopopi. Sunt doar două excepții: I - Teodor Pop în 1835 și Simion Crainic în 1842, conducători ai decanatului Catedralei, erau și protopopi ai districtului Blaj; II - Gabriel Stoica era în 1835 decan al Albei Superioare și protopop al districtului Armeni, însă în această a doua funcție era secondat de Basilius Pauletti în calitate de viceprotopop.⁴⁰ Această observație arată că, fiind implicați în activitatea desfășurată în Blaj - membri permanenți ai consistoriului, profesori etc - nu își puteau îndeplini în mod efectiv sarcinile ce le-ar fi revenit ca decani. În cazul districtului Blaj, situația era diferită, protopopul/decan/canonic rezidând în același loc. Consemnarea lor în structura piramidală a ierarhiei ecleziastice a Bisericii Unite din Ardeal pare a fi doar un act simbolic, de încadrare teoretică, cel puțin, a tuturor zonelor în aceeași schemă administrativă. În realitate, dieceza rămânea împărțită în districte protopopești cu titulari ce purtau diferite titluri, unele dintre ele fiind incluse în teritoriul celor 4 vicariate foranee.

De aceea, considerăm că s-a simțit nevoia de a folosi un termen nou, uniformizator, menit să acopere diferența de esență dintre decanii - vicari foranei și cei proveniți dintre capitulari. Modelul provine tot din sistemul organizatoric romano-catolic, în care o parte dintre arhidiaconi erau și membri ai capitlului, dar aceasta nu era totuși nici obligatoriu și nici general valabil. În plus, în cea mai mare parte a exemplurilor studiate, canonicii clasici (prepozitul, lectorul, custodele etc.) nu erau și arhidiaconi, așa cum am arătat mai sus. În cazul diecezei de Făgăraș asistăm la o încercare ce seamănă cu exemplul oferit de dieceza unită de Oradea. Originea acestei situații se găsește în întemeierea propriu-zisă a capitlului blăjean, act pentru care Ioan Bob s-a inspirat și din exemplul oferit de episcopia orădeană. În *Înștiințarea* despre întemeierea capitlului transmisă clerului sub forma unei circulare din data de 1 iulie 1808, Ioan Bob arăta că modelele folosite au fost capitlurile existente „și la alte episcopii de ritusul nostru, cumu-i la Oradiia-Mare, Ungvar, în Țara Ungurească și în Țara Leșească.”⁴¹

Așadar, cum s-a ajuns la cuvântul *decan*, nefolosit la Oradea sau în episcopiile romano-catolice? Este foarte greu de dat un răspuns ferm. În orice caz, nu se putea folosi termenul de arhidiacon pentru acest nivel, tocmai pentru faptul că în dieceza de Făgăraș acest cuvânt s-a împământenit cu un alt sens decât cel avut în cadrul structurii organizatorice romano-catolice. Era nevoie de un termen nou. Putem avansa două ipoteze.

În primul rând, cercurile conducătoare de la Blaj aflate în jurul lui Ioan Bob s-au putut inspira din tradiția canonică a bisericii. Scrierile de

⁴⁰ *Ibidem*, passim.

⁴¹ Vezi un comentariu și o parte din textul circularei apud: Dumitran, *Un timp al reformelor*, pp. 271-273.

drept canonic atât cele ale romano-catolice cât și cele realizate de greco-catolici (realizate ulterior perioadei lui Bob, dar care sunt aplicabile inclusiv pentru anii săi de păstorire), făcând referire la chorepiscopi arată că atribuțiile lor se regăsesc în timp în sarcina diferitelor funcții ecleziastice, surprinzătoare fiind varietatea mare a acestora, mai ales că ele se află pe nivele diferite ale ierarhiei bisericești. Tratatul lui Josephus Porubszky arată că atribuțiile chorepiscopilor s-au transferat asupra arhidiaconilor, arhipresbyterilor și a decanilor rurali, aceștia din urmă fiind, de fapt, vicearhidiaconii.⁴² Petru Maior arată că „chorepiscopii astăzi trăiesc sub numele protopopilor”⁴³; Iosif Pop Sălăjean vorbește „de chorepiscopis seu vicariis foraneis episcoporum”⁴⁴; decretul conciliului provincial din 1872 afirmă că „în vechime sub numirea de chorepiscopi se află și în biserica noastră în persoanele vicarilor foranei și ale protopopilor”⁴⁵; Ioan Rațiu vorbește de chorepiscopi, coajutorii episcopești, archipresbiteri, decanii rurali, archidiaconi, vicari foranei și protopopi. În cazul său, esențiale pentru problematica de față sunt două fraze. Mai întâi: „astăzi titlul de archipresbiteri rurali au încetat pășind în locul lor decanii rurali seu vicarii foranei și protopopii”; respectiv, vorbind apoi despre decanii rurali arată că „în biserica noastră acest institutu astăzi nu există, ci numele cu unele drepturi a trecutului la canonicii bisericii catedrale, iar alte drepturi la vicarii foranei și la protopopi.”⁴⁶

Din toate aceste teorii complicate și complexe, care prezintă evoluția instituțională a bisericii dovedind o dată în plus suprapunerile extraordinare de atribuții și caracteristici ale uneia sau alteia dintre funcții, se poate vedea că unul din termenii care a înglobat la un moment dat înțelesurile avute de cuvântul *chorepiscopus* a fost cel de *decan*. În plus, în secolul XIX acesta era perceput, inclusiv în Biserica Unită, ca fiind unul din elementele care a stat la originea funcțiilor de vicar foraneu și protopop. Faptul că Ioan Rațiu o scrie în mod explicit în 1877 nu înseamnă că abia atunci s-a ajuns la o astfel de concluzie, situația fiind sigur cunoscută și pe vremea lui Bob. Importantă este folosirea cuvântului pentru a desemna o structură instituțională reprezentativă atât pentru nivelul vicarial cât și pentru cel protopopial. În acest sens, nu este nici o contradicție sau suprapunere, deoarece atribuțiile vicarului foraneu sunt foarte asemănătoare cu cele ale unui protopop, diferența dintre ele constând în special la nivelul prestigiului.⁴⁷

⁴² Porubszky, *Jus ecclesiasticum catholicorum*, p. 354.

⁴³ Petru Maior, *Protopapadichia* (Cluj-Napoca, 1997), p. 48.

⁴⁴ Pop Sălăjean, *Enchiridion Juris Ecclesiae*, pp. 251-252.

⁴⁵ Decretul conciliului prim și al doilea, p. 26.

⁴⁶ Ioan Rațiu, *Instituțiunile dreptului bisericescu* (Blaj, 1877), p. 318.

⁴⁷ Același Ioan Rațiu spune: „ce se ține devicarii foranei, ei nu sunt alta în districtul încredințat decât ajutorii și suplenitorii episcopului ca și protopopii; pentru aceea puterea lor ca și a

Așadar, încercând să găsească un cuvânt care să desemneze o realitate instituțională de nivelul vicarilor foranei și care să aibă legături și cu instituția canonicilor catedralei, termenul de *decan* a putut părea foarte potrivit. Interesant este faptul că el este folosit până în zilele noastre în tratatele de drept canonic romano-catolice pentru a desemna o instituție de nivel vicarial: „*vicarius foraneus, qui etiam decanus vel archipresbyter, vel alio nomine vocatur*”, se spune într-un tratat din 1984.⁴⁸

În căutarea sa de modele și de termeni, Ioan Bob s-a putut orienta și după structura Bisericii Luterane din Transilvania. În secolul XVIII și la începutul secolului XIX, aceasta era împărțită în 14 **capitluri**, fiecare fiind condus de către un **decan**. Ele sunt asemănătoare unui protopopiat, atât prin numărul de parohii arondate (capitulul Mediașului avea la începutul secolului XVIII 13 parohii, iar cel al Sibiului, 24) cât și prin faptul că decanul era unul dintre parohii respectivului capitol.⁴⁹ Menționăm și faptul că între nivelul capitulurilor și cel episcopal nu mai există un alt nivel intermediar. Formulările de genul „*capitulorum decanis*”⁵⁰ sunt interesante pentru o comparație cu situația diecezei blăjene. Ar fi posibilă o preluare la Blaj a acestei terminologii, în contextul în care și termenul de *capitolu* are pentru greco-catolici o altă semnificație.

Fără a se referi direct la acest lucru, Petru Maior îl acuza oricum pe episcopul Bob că în încercarea sa de „*răsturna vechile tocmele*” a preluat și elemente luterane. Interesant este faptul că acuza propriu-zisă se referă tocmai la dese schimbări operate de vlădicul blăjean în rândul protopopilor și viceprotopopilor, situație care se regăsește potrivit lui Maior doar la luterani în cazul decanilor: „... numai la luterani se schimbă decanii lor tot la trei ani. Doară acestora au vrut să urmeze vlădica uniților Ioan Bob cu schimonosirea cea mai sus spusă, ca să mestece în legea uniților ceva și din tocmelele luteranilor, pentru ca pe urmă legea uniților să fie o coleasă de multe mestecături.”⁵¹

În plus, termenul de *decan* a fost folosit și în Șematismul episcopiei romano-catolice de Alba-Iulia în asociație cu cel de *archidiacon* tocmai pentru zone locuite de sași: „*Decanatus Barcensis* (Bârsa - n.r.) *et archidiaconatus Sepsii*” respectiv, „*Decanatus Cibiniensis* (Sibiu - n.r.) *et archidiaconatus*

protopopilor aternă de la episcop. Toată distingerea cu puțină excețiune stă în aceea că ei poartă numele onorificu de vicariu și ei au dreptul onorific al proedriei față de clerul estern.” Rațiu, *Instituțiunile dreptului*, pp. 319-320.

⁴⁸ *Code de Droit Canonique* (Paris, 1984), canon 553, p. 102.

⁴⁹ F. Teutsch, *Geschichte der Evangelischen Kirche in Siebenburgen*, vol. 2 (Sibiu, 1922), pp. 117-119.

⁵⁰ Vezi, spre exemplu, textul unui document sinodal din prima jumătate a secolului XVIII, apud: Teutsch, *Geschichte der Evangelischen Kirche*, vol. 2, p. 158.

⁵¹ Maior, *Istoria Bisericii*, vol. 1, p. 220.

Fogarasiensis”, ambele conduse de câte un „*decanus et archidiaconus*”.⁵² În acest caz, termenul folosit are același sens ca și în cazul utilizării sale de către luterani, adică referitor la o instituție de nivel protopopial. Acest exemplu atestă folosirea termenului în Transilvania, în legătură cu spațiul săsesc.

Iată câteva concluzii referitoare la situația structurii administrativ-teritoriale a Bisericii Române Unite până la crearea mitropoliei de Alba-Iulia și Făgăraș din 1853:

- existența unei diferențe foarte mari între modelul oferit de dieceza de Oradea și cea de Făgăraș: la Oradea s-a preluat de la început structura administrativă romano-catolică, în vreme ce în Ardeal, până în vremea episcopului Ioan Bob s-a păstrat tradiția răsăriteană;
- încercarea de introducere a modelului latin și în cazul diecezei de Făgăraș în vremea lui Bob, tentativă eșuată în finalitatea ei;
- reușita parțială a acestei reforme în sensul introducerii unei noi terminologii, a restrângerii puterii și prestigiului protopopilor;
- legătura strânsă care există între înființarea capitlului blăjean și noua structură administrativ-teritorială, rolul jucat de canonici în cadrul ei, ceea ce reprezintă o nouă apropiere de modelul latin;
- se poate observa înțelesul diferit pe care anumiți termeni îl au în mediul orădean față de cel blăjean: *arhidiacon* în mediul orădean, deși tradus de Iosif Pop Sălăjean ca protopop, este mai aproape de sensul romano-catolic, adică al unei instituții de rang superior, cu funcție de coordonare al unor districte vicearhidiaconale ce includ parohiile, inferioară însă vicariatului foraneu; în mediul blăjean *arhidiacon* înseamnă efectiv *protopop*;
- este evidentă existența a două structuri piramidale paralele între modelul orădean și cel blăjean: schema orădeană include parohia, vicearhidiacонатul, arhidiacонатul, vicariatul foraneu (ca posibilitate, fără o existență practică în acea perioadă) și episcopia; schema blăjeană include parohia, protopopiatul (cu cele două variante de viceprotopopiat și protopopiat – cu corespondentele lor din limba latină), vicariatul (incluzând aici și tiparul uniformizator al decanatului, ce include atât funcția vicarială foranee cât și pe cea a decanilor personificați de canonicii capitulari) și episcopia. Așadar, cinci trepte în cazul orădean – latin, patru în cel ardelean;
- în vremea lui Ioan Bob și Ioan Lemeni a avut loc o încercare de uniformizare a structurii organizatorice a diecezei, pornind de la nevoia de a pune oarecum în evidență și la nivel administrativ funcția pastorală a canonicilor capitulari. Prin menționarea decanatelor piramida ierarhică pare a fi regulată;

⁵² *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transilvaniensis* (Claudiopolis, 1830), pp. 37, 46.

- se poate observa pericolul suprapunerii termenilor, mulți dintre ei cu înțelesuri asemănătoare; ei denumesc funcții și titluri ce presupun atribuții foarte apropiate, diferențele fiind de multe ori doar de nuanță; cauza acestei situații se regăsește în originea instituțională comună a acestor instituții, marea lor majoritate pornind de la cea a chorepiscopilor;
- influența romano-catolică în cazul structurii administrativ-teritoriale a diecezei de Făgăraș este evidentă prin următoarele lucruri:
 1. apariția titlurilor de *viceprotopop* și *administrator* protopopesc;
 2. folosirea denumirilor latine de *arhidiacon* și *vicearhidiacon*;
 3. apariția structurii decanatului;
 4. includerea canonicilor capitulari în rândul decanilor, așezați pe același nivel ierarhic cu vicarii foranei;
 5. constituirea structurii Decanatului Catedralei;
 6. reducerea dimensiunilor protopopiatelor.

Care este situația după crearea mitropoliei de Alba-Iulia și Făgăraș? Arhidieceza de Făgăraș era împărțită în 1865⁵³ în 39 de districte protopopești numite de Șematism „*eparhii*”, denumire care s-a folosit și în secolul XVIII și în prima jumătate a secolului XIX. Titularii lor se află pe același nivel ierarhic, chiar dacă au titluri diferite. Această concluzie este cu atât mai evidentă dacă analizăm tabelul 3, care arată evoluția titlaturilor postului de conducător al unui district protopopesc până la începutul secolului XX. Există 11 protopopi, 15 viceprotopopi și 13 administratori protopopiali.

Tabel 3 – Districtele protopopești ale arhidiecezei de Făgăraș și titlul purtat de titular

Nr. crt.	Nume district protop. 1865	Titular 1865	Titular 1871	Titular 1880	Titular 1890	Titular 1896	Titular 1900	Titular 1906
1	Blaj	P	P	P	A	VP	VP	P
2	Alba Iulia	P	P	P	P	P	P	P
3	Alecuș	VP	A	-	-	-	-	-
4	Aiud	VP	VP	VP	VP	P	A	P
5	Armeni	P	A	-	-	-	-	-
6	Băgău	A	VP	-	-	-	-	-
7	Bistra/Roșia	P	P	A	VP	VP	P	P
8	Cut/Sebeș	P	P	P	P	P	P	P
9	Mureș-Uioara	P	P	A	VP	P	P	P
10	Bia	A	VP	A	VP	P	VP	VP

⁵³ Vezi: *Șematismul veneratului cler catolicu de ritu orientale al arhidiecezei de Făgăraș* (Blaj, 1865).

11	Ernot	VP	VP	A	VP	VP	VP	VP
12	Ibașfalău	VP	A	VP	VP	VP	P	VP
13	Siomfalău	A	VP	-	-	-	-	-
14	Vaidacuta	VP	A	-	-	-	-	-
15	Bei	A	VP	-	-	-	-	-
16	Luduș	A	VP	VP	P	P	P	P
17	Pogaceaua	VP	VP	A	A	VP	VP	VP
18	Pocegea	VP	VP	-	-	-	-	-
19	Reghin	P	P	P	P	P	P	P
20	Turda	VP	VP	VP	VP	P	P	P
21	Catina	A	VP	VP	P	P	P	P
22	Cluj	VP	P	P	P	P	P	P
23	Cojocna	A	VP	VP	P	P	A	P
24	Fărăgău	VP	VP	VP	VP	VP	VP	VP
25	Margău	VP	A	-	-	-	-	-
26	Morlaca	VP	VP	VP	VP	VP	VP	VP
27	Palatca	A	VP	-	-	-	-	-
28	Sant-Martin	VP	A	VP	VP	VP	VP	VP
29	Dergea	A	VP	VP	VP	P	P	A
30	Miluani	A	A	-	-	-	-	-
31	Veneția de Jos	P	P	P	P	P	P	P
32	Arieș	P	P	A	VP	VP	VP	A
33	Giurgeu	P	P	A	VP	VP	VP	VP
34	Mureș Oșorhei	P	P	VP	P	P	P	P
35	Odorhei	A	VP	VP	VP	VP	VP	VP
36	Trei Scaune	A	A	A	VP	VP	P	P
37	Țichindal	A	A	A	VP	P	P	A
38	Mediaș	VP	VP	P	P	P	P	P
39	Sibiu	VP	P	P	P	P	P	P

Notă: A – administrator protopopesec

P – protopop

VP – viceprotopop

Datele sunt preluate din *Șematismele* arhidiecezei de Alba-Iulia și Făgăraș din anii 1865, 1871, 1880, 1890, 1896, 1900 și 1906.

Ordinea districtelor este cea din *Șematismul* din 1865.

Trebuie să remarcăm și continuarea existenței vicariatului foraneu al Făgărașului. Titularul, vicarul, este în același timp și protopop al „*eparhiei Veneției de Jos*” (mai târziu se va numi a Făgărașului), cu un număr de 48 de parohii.⁵⁴

⁵⁴ *Șematismul* (Blaj, 1865), p. 107.

Arhidieceza de Alba-Iulia și Făgăraș păstrează tradiția perioadei de dinainte de 1850. Acest lucru este cu atât mai evident dacă luăm în considerare structura administrativ teritorială prezentată de *Șematismul* din 1871. Dieceza este împărțită în 39 de protopopiate, numite *districte*. De această dată însă ele sunt grupate în 10 *decanate*, 9 fiind conduse de canonicii capitulari cu excepția prepozitului, iar al zecelea de vicarul foraneu al Făgărașului. Este reluarea modelului construit pe vremea lui Ioan Bob și Ioan Lemeni și ilustrat de *Șematismele* din 1835 și 1842. Vezi tabelul 4.

Tabel 4 – Arhidieceza de Făgăraș în 1871

Nr. crt.	Decanat	Canonicul capitular - decan	District protopopesec	Titular
1	Catedralei	Canonicul lector	Blaj	P
			Alecuș	A
			Armeni	A
			Cut	P
2	Cetatea de Baltă	Canonicul cantor	Bia	VP
			Ernot	VP
			Ibașifalău	A
			Siomfalău	VP
			Vaidacuta	A
3	Cluj	Canonicul custode	Cluj	P
			Dergea	VP
			Margău	A
			Miluanii	A
			Morlaca	VP
4	Mureș	Canonicul scolastic	Mureș	P
			Giurgeu	P
			Odorhei	VP
			Trei Scaune	A
5	Alba-Iulia	Canonicul penitențiar	Alba-Iulia	P
			Aiud	VP
			Băgău	VP
			Bistra	P
			Mureș-Uioara	P
6	Sibiu	Canonicul referendariu	Mediaș	VP
			Sibiu	P
7	Turda	Canonicul prebendat	Arieș	P

			Bei	VP
			Pocegea	VP
			Turda	VP
8	Reghin	Canonicul cancelar	Luduș	VP
			Pogaceaua	VP
			Reghin	P
9	Catina	Canonicul teolog	Catina	VP
			Cojocna	VP
			Fărăgău	VP
			Palatca	VP
			San-Martin	A
10	Decanatul vicarial Făgăraș	Vicarul foraneu	Făgăraș	P
			Țichindeal	A

Notă: datele sunt culese din *Șematismul* arhidiecezei de Făgăraș din anul 1871.
VP - viceprotopop; P - protopop; A - administrator protopopesec

De remarcat situația aparte a *Decanatului vicarial al Făgărașului* cu două districte subordonate. Vicarul foraneu Ioan Antonelli era, de fapt, singurul cu jurisdicție propriu-zisă, el fiind și protopop al districtului Făgărașului și administrator al districtului Țichindeal.

În concluzie, putem spune că structura arhidiecezei nu s-a schimbat practic față de perioada anterioară. Lucrul este ilustrat și de structura *Șematismelor* ulterioare, care menționează numai districte protopopești. În *Șematismele* din 1880, 1890, 1896, 1900, 1906, 1911 sunt 32 de protopopiate, titularii având titluri diferite, așa cum se vede din tabelul 3. O noutate este înființarea unui alt vicariat foraneu, al Secuimii, cu trei districte arondate: Giurgeu, Odorhei și Trei Scaune. Postul de vicar foraneu este însă vacant atât în 1880, cât și în 1890 și 1896. În 1900, el nu mai este menționat. În linii mari, structura aceasta se păstrează și după 1918, arhidieceza fiind împărțită conform *Șematismului* din 1932, în 23 de protopopiate conduse de 20 de protopopi, 2 viceprotopopi și 1 administrator. Vicariatul Făgărașului nu mai are districte protopopești în subordine, dar administrează un număr de 49 de parohii și 8 filii.

O evoluție foarte interesantă o are dieceza de Oradea. Aceasta și-a păstrat și după 1853 structura din perioada anterioară întemeierii mitropoliei. Există aceleași 6 arhidiaconate, conduse fiecare de către unul dintre canonici, fiecare coordonând mai multe districte vicediaconale. Structura aceasta a rămas valabilă până la începutul secolului XX. Vezi tabelul 5.

Tabel 5 - Dieceza greco-catolică de Oradea în anul 1867

Nr. Crt.	Denumire arhidiaconat	District vicearhidiaconal	Poziția arhidiaconului în capitolu
1	Archidiaconatus Cathedralis	Magno-Varadiensis	Canonicul lector
		Gyires	
2	Archidiaconatus Marusiensis	Makoviensis	Canonicul cantor
		Boros-Sebeș	
		Galsa	
3	Archidiaconatus Berettyoensis	Farnos	Canonicul custode
		Pappfalva	
		Lunka	
4	Archidiaconatus Chrysianus	Belenyensis	Canonicul scolastic
		Hollod	
		Sebes-Koros	
5	Archidiaconatus Laksagiensis	Nagy-Letaensis	Canonicul cancelar
		Vasadiensis	
6	Archidiaconatus Szathmariensis	Bukkalyensis	Archidiaconus extra
		Erdod	gremium capituli
		Erdozada	
		Szamoskoz	
		Nagy-Karolyiensis	
		Ermellekiensis	
		Szathmariensis	

Notă: Datele provin din Șematismul diecezei greco-catolice de Oradea din 1867

În *Șematismele* ulterioare, structura celor 6 arhidiaconate rămâne aceeași. Se schimbă numărul de vicesarhidiaconate arondate fiecărui arhidiaconat. Cea mai importantă schimbare este aceea că, în 1890, ca și în 1900, Arhidiaconatul Catedralei are arondat **un singur district**, cel al Oradei.

Se constată o deosebire mare față de arhidieceză, ceea ce este oarecum surprinzător, mai ales în contextul creării mitropoliei. Posibila sau naturala uniformizare administrativă nu s-a produs, dieceza de Oradea rămânând cu tradiția ei. Aceasta este o realitate care nu contravine normelor canonice ale Bisericii Răsăritului, fiecare episcopie fiind considerată o biserică locală, având astfel dreptul la propria organizare internă. Situația s-

a reglementat totuși după 1918 (*Șematismul* din 1909 păstrează aceeași structură ca în secolul XIX). În 1934 teritoriul diecezei de Oradea este împărțit în 3 **vicariate foranee**: Bihor, Sătmar și Sălaj. Fiecare coordonează 3 **protopopiate**. Vicarii au și jurisdicție efectivă, fiind și protopopi pentru unul din districtele protopopești arondate. Vezi tabelul 6. Avem în față modelul impus de arhidieceza Blajului: protopopiate, alături de care pot exista unul sau mai multe vicariate foranee. Noua structură demonstrează o dată în plus faptul că nu există echivalență între termenii de arhidiacon și cel de vicar (în cazul nostru acesta poate să fie doar foraneu). Schema din perioada interbelică nu moștenește cele 6 arhidiaconate de până la 1918. Vicarii foranei nu sunt urmașii arhidiaconilor, ei nu sunt canonici capitulari și au aceeași jurisdicție pe care au avut-o și vicarii foranei ai episcopiei Făgărașului până în 1853, respectiv ai arhidiecezei de Alba-Iulia și Făgăraș începând cu mijlocul secolului XIX. Constatăm și nevoia de a da o structură uniformă episcopiei orădene, recreând structura piramidală a Bisericii Greco-Catolice ardeleni, ce se impune astfel ca model pentru celelalte dieceze unite cu Roma.

Tabel 6 – Dieceza greco-catolică de Oradea în 1934

Nr. crt.	Vicariatul foraneu	Protopopiatul arondat	Titlul purtat de titularul districtelor protopopești
1	Bihor	Central	Protopop (vicarul)
		Beiuș	Protopop
		Mărghita	Protopop
2	Sătmar	Carei	Protopop (vicarul)
		Ier	Protopop
		Tășnad	Protopop
3	Sălaj	Șimleu	Protopop (vicarul)
		Supur	Protopop
		Zalău	Administrator protopopesec

Notă: datele sunt preluate din *Șematismul* diecezei române unite de Oradea din anul 1934.

O situație aparte se prezintă în cazul celor două dieceze nou întemeiate în 1853. Într-un fel sau altul, episcopiile de Făgăraș și Oradea și-au păstrat

structura anterioară. Pentru Lugoj și Gherla lucrurile au stat diferit, ele înglobând teritorii cu tradiții diverse.

În cazul diecezei greco-catolice a Lugojuului⁵⁵, *Șematismul* din 1858 arată împărțirea sa în două mari entități: *Archidiaconatus Cathedralis*, condus de un arhidiacon, care este canonicul lector (arhidiaconul din capitlu); respectiv *Decanatus vicarialis Haczeziensis*, condus de un *decanus et vicarius*.⁵⁶ Extraordinar la această situație este că structura de față cuprinde cele două tradiții, una venită dinspre Oradea, apropiată de modelul romano-catolic, iar cealaltă dinspre Blaj.

Arhidiaconatul Catedralei coordonează trei districte *vicearhidiaconale*: Lugoj, Timișoara și Bogshaniensis, cu 12, 12, respectiv 13 parohii. Arhidiaconul nu are jurisdicție propriu-zisă, neconducând nici unul dintre aceste districte. Iată modelul orădean, latin.

În cazul celei de-a doua structuri, formulările folosite arată clar diferența dintre nivelul vicarial și cel protopopial – arhidiaconal, în sensul moștenit dinspre arhidieceza Blajului. „*Decanatus vicarialis*” este împărțit în 5 districte: *Districtus archidiaconalis Hațeg* cu 56 de parohii, *arhidiacon* fiind chiar vicarul; *Districtus vicearhidiaconalis Babolnensis*, cu 9 parohii, condus de un *vicearhidiacon*; *Districtus archidiaconalis Cugir* cu 13 parohii, condus de un *arhidiacon* ajutat de un *vicearhidiacon surogat*; *Districtus vicearhidiaconalis Halmașiensis* cu 4 parohii, condus de un *vicearhidiacon*; *Districtus vicearhidiaconalis Hunyadiensis* cu 10 parohii, condus de un *arhidiacon*. Tradiția blăjeană este clară: vicarul foraneu este și protopop; nu se face distincția de jurisdicție între titlurile de *arhidiacon* și *vicearhidiacon* – cazul districtului Hunedoara fiind foarte elocvent; *arhidiaconul*, respectiv *vicearhidiaconul* sunt, de fapt, *protopopi*. De observat că, teritoriile incluse în vicariatul foraneu al Hațegului provin din vechea structură a diecezei Făgărașului, iar cele incluse în Arhidiaconatul Catedralei provin din zona bănățeană aflată anterior sub influența orădeană.

Urmează o evoluție în două etape. Prima este ilustrată de *Șematismul* diecezei de Lugoj din 1868 și arată o uniformizare a structurii administrativ-teritoriale după modelul orădean. Acest impuls inițial se poate explica și prin faptul că, în perioada de început a diecezei de Lugoj, în fruntea ei s-au aflat clerici veniți de la Oradea. Spre exemplu, primul episcop, Alexandru Dobra, care a venit la Lugoj din postura de canonic cantor al capitlului de la Oradea. Vezi tabelul 7.

⁵⁵ Structura diecezei greco-catolice de Lugoj a fost prezentată și într-un studiu al doamnei Luminița Wallner Bărbulescu, fără să se preocupe însă și de aspectele terminologice. Vezi: Luminița Wallner Bărbulescu, *Structura Episcopiei Unite a Lugojuului în perioada episcopului Mihaly de Apsa*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, an XLIII, nr. 1-2 (1998): 73-96.

⁵⁶ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Lugosiensis* (Lugoj, 1858), pp. 14, 20, 33.

Tabel 7 – Dieceza greco-catolică de Lugoj în 1868

Nr. crt.	archidiaconatus	Titlul purtat de titular	Districtul vicearhidiaconal
1	Archidiaconatus Cathedralis	Canonicul lector/arhidiacon	Lugoj Inferior – 8 parohii
			Lugoj Superior – 7 parohii
			Buziaș – 7 parohii
2	Archidiaconatus Timișoara	Arhidiacon era canonic onorific	Timișoara – 6 parohii – vicearhidiaconul e arhidiaconul
			Csakovensis – 7 parohii
			Torontal – 5 parohii
3	Archidiaconatus Oravița	Arhidiacon - vacant	Oravița – 8 parohii – vicearhidiacon separat
			Bogsaniensis – 6 parohii
			Varadiensis – 7 parohii
	Decanatus Vicarialis Hațeg		
4	Archidiaconatus Hațeg	Arhidiaconul e vicarul	Hațeg – 25 parohii – vicearhidiacon e tot vicarul
			Valea Jiului – 16 parohii
			Ulpia Traiana – 14 parohii
5	Archidiaconatus Hunedoara	arhidiacon	Hunedoara – 10 parohii – vicearhidiaconul e arhidiaconul
			Bobâlna – 10 parohii
			Cugir – 14 parohii
			Halmagyiensis – 5 parohii

Notă: datele sunt preluate din *Șematismul* diecezei greco-catolice de Lugoj din 1868

Episcopia este împărțită în 5 *arhidiaconate*. Diferența față de modelul orădean constă în faptul că arhidiaconii nu mai fac parte din capitol, cu excepția arhidiaconului catedralei, canonicul lector, dar acest fapt este deja o normă, așa cum am văzut în toate cazurile diecezelor romano-catolice. De asemenea, o parte din arhidiaconi au în subordine și un district vicearhidiaconal, ceea ce îi apropie de modelul arhidiaconilor latini. Se observă și diferența ce se face între funcția de vicar foraneu și cea de arhidiacon, aceasta din urmă fiind inferioară primei. Este clară și relația de inferioritate efectivă a vicearhidiaconului față de arhidiacon.

Această structură nu va rămâne definitivă, *Șematismul* din 1877 arătând o structură nouă, tot cu efect uniformizator, dar de această dată modelul este cel blăjean așa cum a fost el prezentat în *Șematismul* din 1871. Vezi tabelul 8.

Tabelul 8 – Dieceza greco-catolică de Lugoj în 1877

Nr. crt.	Decanatul	Poziția din capitol a decanului	Districtele subordonate	Titlul titularului districtului în 1877	Titlul titularului districtului în 1891
1	Catedralei	Canonic lector	Lugoj	P	P
			Buziaș	P	P
			Vermeș	VP	VP
2	Timișoara	Canonicul custode	Timișoara	VP	P
			Ciacova	VP	P
			Torontal	VP	A
3	Oravița	Canonicul scolastic	Oravița	A	P
			Bogsia	VP	P
			Varadia	VP	P
4	Hunedoara	Canonicul cancelar	Hunedoara	P	P
			Giu	A	P
			Ulpia Traiana	VP	P

5	Hațeg	Vicarul foraneu	Hațeg	P - e vicarul	P
			Babolna	A	A
			Cugir	A	A
			Halmagiu	A	A

Notă: Datele au fost preluate din *Șematismele* diecezei greco-catolice de Lugoj din 1877 și 1891.

De menționat că în 1891 districtele Giiu și Ulpia Traiana au trecut la decanatul Hațegului, în vreme ce districtele Babolna, Cugir și Halmagiu au trecut la decanatul Hunedoarei.

Această structură împărțită în *decanate* conduse de canonicii capitulari cu excepția prepozitului, alături de care este așezat și vicarul foraneu, urmează în totalitate modelul arhidiecezei blăjene. Se poate observa, de asemenea, egalitatea de jurisdicție dintre titlurile de *protopop* și *viceprotopop*. Acesta este modelul care se stabilizează, el fiind ilustrat și de *Șematismul* din 1903, existând aceleași 5 decanate, care au în subordine *districte protopopești*.

În aceste condiții, putem afirma că și în zona diecezei de Lugoj se realizează, începând cu deceniul 8 al secolului XIX, o egalizare lingvistică după modelul arhidiecezei. În acest sens, *arhidiacon* și *vicearhidiacon* ajung să însemne tot *protopop*, respectiv *viceprotopop*, pierzând înțelesul avut în mediul romano-catolic, importat la Lugoj prin filtrul exemplului oferit de dieceza unită de Oradea. De altfel, *Șematismul* din 1903 este lămuritor în această privință, mai ales atunci când vorbește despre *Vicariatul Timișan sau Archidiaconatul Părților bănațene*.⁵⁷ Formula poate să fie derutantă și să conducă la concluzia că există o egalitate între termenii de vicar și de arhidiacon. Lucrurile sunt însă clarificate: vicariatul Timișan „a avut durata numai de 5 ani, așa că după moartea vicarului Nichefor Aron, începând cu anul 1783, vicari n-au mai fost, ci numai archidiaconi și vicearchidiaconi sau protopopi ai părților bănațene, cari amesurat împrejurărilor au fost parohii din Timișoara, Arad, Zabran și Măcău.”⁵⁸ Textul este fără echivoc.

Dieceza de Gherla prezintă și ea o structură care evoluează în timp. În prima fază, influența cea mai mare pare să o fi avut modelul orădean. Mixajul de tradiții este însă ceva mai mare în cazul eparhiei de Gherla pentru că ea s-a constituit din teritorii care au aparținut diecezelor de Făgăraș, Oradea și Muncaci. De aici provine și amestecul de titluri și de structuri de diferite nivele, care crează multe confuzii. Acesta este vizibil în

⁵⁷ *Dieceza Lugoșului. Șematism istoric* (Lugoj, 1903), p. 211.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 213.

structura administrativ-teritorială prezentată de *Șematismul* diecezei greco-catolice de Gherla din 1867. Vezi tabelul 9. Se poate observa:

- împărțirea pe arhidiaconate, urmând modelul orădean;
- arhidiaconii sunt membri în capitolu – model orădean, latin;
- diferența clară între titlul de arhidiacon și cel de vicar foraneu;
- arhidiaconii nu au jurisdicție în teritoriu, cu excepția cazului când funcția e ocupată chiar de vicarul foraneu;
- nu se face distincția clară la nivelul jurisdicției între arhidiacon și vicearhidiacon la nivelul districtelor protopopești propriu-zise – există 6 conducători de districte cu au titlul de arhidiacon, puși pe același nivel cu ceilalți 35 de vicearhidiaconi și 3 administratori ai forului protopopial. Aceasta provine din tradiția blăjeană.

Tabel 9 – Dieceza greco-catolică de Gherla în anul 1867

Nr. crt.	Arhidiaconat	Titlu conducătorului arhidiaconatului	Districte subordonate	Titlu conducătorului districtului
1	Archidiaconatul	Arhidiacon este	Gherla	vicearhidiacon
	Catedralei	canonicul lector	Sanmarghita	vicearhidiacon
			Caticău	vicearhidiacon
			Reteag	vicearhidiacon
			Ciceu-Cristur	vicearhidiacon
			Betlean	vicearhidiacon
			Lăpuș	arhidiacon
			Olpret	vicearhidiacon
			Vad	vicearhidiacon
			Surduc	vicearhidiacon
2	Arhidiaconatul	Arhidiacon este	Buza	vicearhidiacon
	Doboca	Canonicul scolastic	Giula	vicearhidiacon
			Losiardu	arhidiacon
			Secu	vicearhidiacon
3	Arhidiaconatul și	Arhidiacon și vicar	Năsăud	arhidiacon (vicarul)
	Vicariatul Redaiei	foraneu	Budac	vicearhidiacon

	Rodnei			
			Bistrița	vicearhidiacon
4	Arhidiaconatul Cetății	Arhidiaconul este	Ciocman	vicearhidiacon
	de Piatră - Chioarul	Canonicul cancelar	Copalnic-Mănăstur	vicearhidiacon
			Mireș	vicearhidiacon
			Șomcuta-Mare	vicearhidiacon
	Vicariatul Silvaniei (pt 5 și 6)	Vicar foraneu		
5	Arhidiaconatul Crasnei	Arhidiacon e vicarul	Ip	vicearhidiacon
			Crasna	vicearhid. este vicarul
			Valcău	administr. este vicarul
			Pericei	arhidiacon
6	Arhidiaconatul	Arhidiaconul este	Oarța	vicearhidiacon
	Solnocul de Mijloc	Canonicul prebendat	Bred	vicearhidiacon
			Eriu	vicearhidiacon
			Băsești	arhidiacon
			Noșig	vicearhidiacon
			Samsod	vicearhidiacon
			Saravad	vicearhidiacon
7	Arhidiaconatul	Arhidiaconul este	Țara Oașului	arhidiacon
	Satu-Mare	Canonicul custode	Baia Sprie	vicearhidiacon
			Baia Mare	vicearhidiacon
			Satu Mare	vicearhidiacon
			Seini	vicearhidiacon

			Turț	vicearhidiacon
8	Arhidiaconatul	Arhidiacon și vicarul	Iza	vicearhidiacon
	Maramureșului	foraneu al	Iod	vicearhidiacon
		Maramureșului	Cosei	administrator
			Mara	administrator
			Sighet	vicearhidiacon
			Vișeu	vicearhidiacon

Notă: Datele sunt preluate din *Șematismul* diecezei greco-catolice de Gherla din 1867

Șematismele diecezei de Gherla din 1877, 1882, 1894 și 1900 arată o situație diferită. Schema administrativă se uniformizează, dispărând nivelul superior al *arhidiaconatelor*, fie conduse de canonicii capitulari, fie de vicarii foranei. Structura de bază este cea a **districtului**. Există 45 de districte conduse de *vicearhidiaconi* (termenul latin) în marea lor majoritate, dar și de *arhidiaconi* – 2 cazuri, la Băsești și Băiuț. De asemenea, se păstrează vicariatele foranee de Năsăud, Sylvania și Maramureș, vicarii îndeplinind și funcția de vicearhidiaconi sau de administratori pentru o parte din districtele subordonate. Terminologia este de factură latină – modelul orădean. În același sens semnalăm și menținerea ca structură a *Arhidiaconatului Satu Mare*, singurul care rămâne la acest nivel. Este o unitate administrativă ce pare a fi mai mult teoretică: ea nu este deloc menționată în *Șematismul* din 1877, iar în 1882, 1894 și 1900, deși amintit, postul este vacant.

Concluzii finale:

1. Aspecte instituționale:

Structura clasică pentru Biserica Unită ar putea fi considerată cea din secolul XVIII de până la episcopatul lui Ioan Bob. Influențele latine s-au făcut resimțite tot mai mult datorită nevoilor concrete de reorganizare și modernizare a unei structuri administrative și instituționale prea mari și care funcționa greoi mai ales după decăderea mănăstirii blăjene. Astfel, elementele latine care se regăsesc în structura diecezei Făgărașului sunt: vicariatele foranee; apariția unei ierarhizări a titlurilor de la nivel protopopial – protopop actual, viceprotopop, administrator protopopes, cu echivalentele lor în limba latină; legătura ce se face între această ierarhizare și posibilitatea

accederii titularului la funcția de asesor consistorial; apariția funcției de decan; așezarea canonicilor capitulari în fruntea unora dintre aceste decanate. Modelul folosit pentru aceste transformări de la sfârșitul secolului XVIII și prima jumătate a secolului XIX a fost cel a diecezelor romano-catolice și, în special, al episcopiilor greco-catolice din Ungaria.

Lucrurile au stat diferit în ceea ce privește celelalte dieceze unite sufragane Mitropoliei Greco-Catolice de Alba Iulia și Făgăraș, după 1853. Dieceza greco-catolică de Oradea avea structura unei dieceze latine, pe care a păstrat-o până la începutul secolului XX. Noile episcopii de Lugoj și Gherla au preluat într-o primă etapă foarte multe elemente structurale ce proveneau din mediul orădean, care au coexistat cu realitățile instituționale de tip blăjean, pentru teritoriile care aparținuseră diecezei de Făgăraș înainte de 1853.

O tendință de uniformizare a devenit vizibilă după 1870, după perioada primelor concilii provinciale, simțindu-se, probabil, nevoia ca Biserica Română Unită cu Roma să fie mai unitară în ansamblul său, inclusiv la nivelul structurii organizatorice și administrative. Însă, o uniformizare generală a avut loc abia în perioada interbelică: structura de bază rămâne doar protopopiatul, alături de care se regăsesc vicariatele foranee; dispar decanatele; canonicii capitulari nu se mai află în fruntea unor unități administrativ-teritoriale; treptat, nu mai apar conducători de districte cu titlul de viceprotopop.⁵⁹

2. Aspecte terminologice:

Cuvântul *protopop*, în accepțiunea sa din secolul XVIII din Biserica Unită, s-a tradus în spațiul diecezei de Făgăraș prin *arhidiacon*.⁶⁰ Echivalența se poate să se fi făcut cu situația diecezei romano-catolice de Alba-Iulia, împărțită în

⁵⁹ Toate acestea sunt vizibile dacă analizăm *Șematismele* de după anul 1918. Arhidieceza Blajului este împărțită în 1932 în 23 de protopopiate, conduse de 20 protopopi, 2 viceprotopopi și un administrator, alături de care se regăsește vicariatul foraneu al Făgărașului. Vezi: *Șematism* (Blaj, 1932).

Dieceza de Oradea este structurată în 1934 în 9 protopopiate distribuite pe teritoriul a 3 vicariate foranee. Vezi: *Șematism* (Oradea, 1934).

Noua dieceză a Maramureșului era împărțită în 8 districte protopopești, alături de care erau 2 vicariate: vicariatul foraneu al Maramureșului cu alte 3 protopopiate subordonate; respectiv, vicariatul general special al rutenilor cu 2 districte protopopiale în subordine. Vezi: *Șematism* (Baia Mare, 1932).

Iar dieceza de Gherla, în 1947 era structurată în 18 districte protopopești, alături de care era și districtul vicarial al Rodnei. Vezi: *Șematism* (Cluj-Gherla, 1947).

⁶⁰ În dicționarul român-latin-maghiar tipărit în vremea episcopului Ioan Bob, cuvântul *protopop* este tradus în limba latină prin „*protopopa, -ae*”. Această variantă nu se regăsește însă la nivelul documentelor redactate în limba latină. *Dictionariu rumânescu, lateinesc și unguresc*, tom II M-Z, (Blaj, 1805), p. 256.

arhidiaconate, similare vechilor protopopiate românești. Tot în cadrul eparhiei de Făgăraș, cuvântul *viceprotopop* se traduce prin *vicearhidiacon*. În plus, între termenii de protopop/arhidiacon și viceprotopop/ vicearhidiacon nu este o diferență de înțeles din punctul de vedere al atribuțiilor generale pe care le-ar presupune, între aceste funcții neexistând o subordonare efectivă.

Pe de altă parte, termenul de *decan* are un înțeles mai larg, cuprinzând în sine două funcții: se poate aplica și vicarilor foranei dar și canonicilor capitulari aflați în fruntea unui decanat. Deși s-ar putea face echivalența între termenii vicar - decan, între ele există o diferență de nuanță foarte importantă, care provine din planul practic al exercitării propriu-zise a atribuțiilor. Termenul de *decan* are un caracter excepțional, în cazul Bisericii Unite fiind mai degrabă ales pentru a desemna niște realități noi, apărute în urma unor reforme structurale. El a fost folosit pentru prima dată de către greco-catolicii români din dieceza de Făgăraș. Apariția lui ulterioară și în cazul diecezei de Lugoj este un semnal că se încerca o uniformizare a structurii administrativ-teritoriale în interiorul provinciei mitropolitane, după modelul blăjean. De aceea, cuvântul decan nu îl suprapune pe cel de arhidiacon - în sens latin, ci îl înlocuiește pur și simplu. Termenul de *decan* aplicat la Lugoj aceluiași canonici capitulari, conducători ai unor structuri administrative, nu se traduce prin vechiul termen de *arhidiacon*, ci denumește o realitate nouă. În acest fel, modelul orădean/latin este înlocuit reptat cu cel blăjean.

În același timp, tot în spațiul episcopiei Făgărașului, termenul de *arhidiacon* nu înseamnă *vicar*. Termenul de *vicar* se folosește doar referitor la trei funcții bine definite: vicarul capitular, vicarul general și vicarul foraneu. În zona diecezei orădene, termenul de *arhidiacon* are sensul avut în cazul romano-catolicilor: de instituție cu rol de coordonare a activității vicearhidiaconilor, care îi sunt direct subordonați. Arhidiaconul, în general membru al capitlului, este o structură regulată, reprezentând o etapă bine definită în cadrul ierarhiei bisericești.

Nici în cadrul Bisericii Romano-Catolice, termenul de *arhidiacon* nu înseamnă *vicar*; instituția arhidiaconală nefiind o instituție extraordinară ca vicariatul foraneu, care este necesară numai în anumite condiții. Vicarul foraneu, acolo unde există, are și titlul de arhidiacon pentru unul din districtele arhidiaconale subordonate.

Pentru mediul orădean și pentru cel romano-catolic, termenul de *arhidiacon* este strâns legat de instituția capitlului. Canonical lector, numit și arhidiacon, conduce aproape întotdeauna arhidiaconatul catedralei. De la această realitate, termenul s-a extins și asupra celorlalți membri ai capitlului aflați în fruntea unor structuri asemănătoare;

Termenul de vicarhidiacon în sens romano-catolic se referă la instituția ale cărei atribuții sunt cele ale protopopilor propriu-ziși din dieceza de Făgăraș. În spațiul orădean vicarhidiaconul este, de fapt, protopop. În noile dieceze, de Lugoj și Gherla, structura de bază a fost tot protopopiatul. Atâta timp cât structura lor a urmat modelul orădean, districtele protopopești s-au numit vicarhidiaconate. Ele au coexistat cu districte de același nivel protopopial numite arhidiaconate, cuvântul având sens de protopopiat conform tradiției blăjene. Confuzia provine, așa cum am arătat, din constituirea acestor dieceze din teritorii care aparținuseră unor tradiții instituționale și administrative diferite. În românește, în realitate, în spatele tuturor acestor denumiri se găsesc niște protopopi. Situația se va lămuri odată cu impunerea procesului de uniformizare dinspre Blaj și prin folosirea generală și permanentă a limbii române în biserică.

Structura uniformizată a Bisericii Române Unite cu Roma Greco-Catolice, vizibilă în perioada interbelică, cuprinde următoarea scară ierarhică: parohie, protopopiat, vicariat foraneu, episcopie. Ea s-a realizat prin înlocuirea elementelor de influență latină, romano-catolică, atât la nivelul instituțiilor propriu-zise, cât și la cel terminologic.

Administrative and Territorial Structure of Greek Catholic Church in Transylvania : Institutional and Terminological Points of View

In the documents referring to the organizational system of the Greek-Catholic Church, the historian may find a large series of specific terms designating various central or local institutional structures, which are not completely clarified by the Romanian historiography. Therefore, the researcher is confronted with real difficulties of interpretation and understanding. The main reason for this situation is the mixture created in time, of numerous elements typical of the Roman-Catholic Church with the Eastern tradition of the Uniate Church. This mixture was visible for the administrative and territorial structure as well.

The classic administrative structure of the Uniate Church from Transylvania might be considered the one existing during the 18th century until the beginning of the pastoral office of bishop Ioan Bob. The Latin influences increased due to the more and more obvious need of reorganization and modernization of the administrative and institutional structure of the Greek-Catholic Church that functioned with difficulty especially after the decline of the monastery from Blaj. Some of these organizational elements of Latin origin are: the institution of capitulum; the institution of vicarius foraneus; the establishment of a hierarchy of the honorific titles from the level of the archpriests - archidiaconus actualis, vicearchidiaconus and administrator archidiaconalis; the privilege to become a member of the Episcopal consistorium was reserved only to archidiacones actuales; the institution of decanus held by the canons of the Episcopal capitulum.

The source of inspiration for all these changes occurred at the end of the 18th century and in the first half of the 19th century was the structural model of the Roman-Catholic bishoprics and, most of all, of the Greek-Catholic bishoprics from Hungaria: Oradea and Muncaci.

After the re-establishment of the Uniate metropolitan see in 1853, and mostly after 1870, the period of the first provincial synods, started the process of make uniform the administrative and territorial structures of the Romanian Uniate Church. It was a process of long standing in time. The bishopric of Oradea maintained a structure very similar to the one of a Latin dioceses until the beginning of the 20th century. The new dioceses of Lugoj and Gherla took over a lot of structural elements copying the model of the bishopric of Oradea, which co-existed with the institutional realities of Transylvanian type – the model of the bishopric of Făgăraș.

A general uniform structure was established only in the inter-war period from the 20th century: the main territorial structure remained only the districts led by archpriests; the institution of vicarius foraneus was maintained; the territorial structure of decanatus disappeared; in time, the title of vicearchidiaconus disappeared as well.

Aspecte ale imaginii ortodocșilor la greco-catolicii din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Ioan Cârja

Universitatea „Babeș-Bolyai”

În imaginea greco-catolicilor din Transilvania despre structurile și comunitățile ortodoxe românești și nu numai, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se regăsesc câteva paliere mai importante. Poate fi identificat, astfel, un prim nivel reprezentat de imaginea generală a Sfântului Scaun despre creștinătatea orientală, construit în această perioadă grație relansării proiectelor unioniste ale papalității, vizibil în documentele Romei cu privire la Orient, în dezbaterile diferitelor dicasterii romane pe această temă, în lucrările conciliului ecumenic din 1869-1870, în corespondența cu Nunțiaturile și cu misiunile din Europa central-orientală și din Orientul apropiat și, nu în ultimul rând, în literatura cu caracter istoric, canonic, liturgic etc. despre Biserica răsăritene. Avem de-a face cu o imagine complexă, în care se regăsesc necesitatea cunoașterii tradițiilor și a specificității Orientului creștin, planuri de refacere a unității lumii creștine, imperativul organizării acesteia în jurul „centrului”-Scaunul apostolic roman. Acest elaborat pontifical al imaginii va fi preluat de către imaginea construită în mediul greco-catolic transilvănean despre ortodoxia românească și despre creștinii orientali în general. Tocmai în acest punct se poate individualiza un al doilea palier distinct, cel al imaginii generate de Biserica greco-catolică despre ortodocși, în care intră, pe lângă componenta romană, elemente venite dinspre realitățile locale și dinspre dinamica relațiilor interconfesionale. Această imagine nu este unitară, întrucât în conținutul său se regăsesc diversele opțiuni ecleziastice sau calcule pragmatice ale elitelor unite, precum și ambivalența dată de exigențele coabitării celor două confesiuni românești la nivelul vieții comunitare. Pentru ambele nivele, pontifical și transilvănean ale imaginii despre ortodoxia răsăriteană întâlnim, în perioada pe care o avem în vedere, un amalgam compus din elemente veridice, istoricește verificabile, la care se adaugă, într-o alchimie variabilă, generalizări, clișee, stereotipuri, locuri comune fără nici o bază factuală, care țin de jocul reprezentărilor despre „celălalt” și sunt generate de mecanismele vieții sociale.

Politica și strategiile Romei față de creștinii orientali presupun, în perioada pontificatului lui Pius al IX-lea (1846-1878), construirea sau reelaborarea unei eclesiologii unioniste, a unei imagini generale în care alteritățile-Bisericile orientale-sunt valorizate prin raportare la paradigma

romană a catolicismului. Documentele elaborate de Sfântul Scaun pe direcție unionistă, expresie a climatului din Roma, „capitală a creștinătății și loc al unei istorii eterne”, demonstrează cu claritate, în opinia istoricului Constantin Patelos, ideile pe care și le confecționa Roma despre sine însăși, despre Bisericile ortodoxe și despre ingerința unor puteri politice în lumea orientală¹. În enciclica *In suprema Petri Apostoli Sede*, adresată orientalilor în 1848, Pius al IX-lea se adresează mai întâi uniților, pe care-i felicită pentru revenirea în sânul „comuniunii catolice a Bisericii unice a lui Christos”, în timp ce un număr mare dintre compatrioții lor „rătăcesc încă în afara unicului cămin al lui Christos, abandonați de mult timp de părinții lor”. Tuturor ortodocșilor pe care-i numește: „acești orientali care se slăvesc cu numele de creștin”, dar „se țin îndepărtați de comuniunea cu Scaunul lui Petru”, le reamintește timpurile în care Bisericile erau unite între ele precum și cu alte Biserici din universul catolic, prin legături de unitate. Îndemnul la unire al enciclicii papale developează percepția de tip imagologic: „Reveniți la unitate; acordați-vă cu noi în mărturisirea adevăratei credințe, pe care Biserica catolică o deține și o învață”, continuând cu precizarea că din riturile sacre ale orientalilor nu vor fi respinse decât elementele contrare „credinței și unității catolice”. Papa garantează, de asemenea, rangurile și demnitățile orientale, în aceeași măsură cu ale clerului catolic din Orient, în vederea „menținerii și a propagării printre popoarele lor a cultului religiei catolice”². În *suprema Petri*, ca document istoric și imagologic, exprimă înainte de toate cunoașterea limitată de către Pius al IX-lea a eclesiologiei și în general a realităților Bisericii ortodoxe. Toleranța riturilor liturgice se exprimă prin raportare la „ritul ideal”, cel practicat de Biserica latină, fapt care l-a determinat pe Joseph Hajjar să aprecieze că textul documentului papal propune „discriminarea rituală și disciplinară” a riturilor orientale precum și tolerarea lor prin hegemonia latină³. În contextul unei discuții purtate în 1854 cu ambasadorul Franței pe lângă Sfântul Scaun, papa oferă elemente suplimentare pentru înțelegerea imaginii sale despre orientali, el afirmă, astfel, cu această ocazie, că diferențele care separă Biserica latină de

¹ Constantin G. Patelos, *Vatican I et les évêques uniates. Une étape éclairante de la politique romaine à l'égard des orientaux (1867-1870)*, Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, Fascicule 65, Louvain, 1981, p. 38. Referitor la politica lui Pius IX față de Orientul creștin a se vedea și: Roger Aubert, *Le pontificat de Pie IX (1846-1878)*, Paris, 1952, pp. 415-426; Angelo Tamborra, *Catholicisme et Monde orthodoxe à l'époque de Pie IX*, in "Miscellanea Historia Ecclesiastica", IV, Louvain, 1972, pp. 179-1913; Joseph Hajjar, *Les Églises orientales catholiques*, in vol. *L'Église dans le monde moderne*, colecția "Nouvelle Histoire de l'Église", Éditions du Seuil, Paris, 1975 p. 481-527.

² Constantin G. Patelos, *op. cit.*, p. 39.

³ *Ibidem*, p. 40.

Biserica orientală sunt minime, că după unirea de la Florența nici un act de o parte sau de alta nu a contravenit hotărârilor acestui conciliu. Pentru Pius al IX-lea, cauzele schismei rezidă în obiceiuri, tradiții de neam și de naționalitate, în timp ce cauzele de natură dogmatică rămân secundare. Pentru depășirea separației, el credea că orientalii vor acorda spiritului de unitate mai multă importanță și considerație decât propriilor particularități ecleziastice⁴. În cheie imagologică, documentul papal pune în lumină câteva aspecte precise. În primul rând, Pius al IX-lea construiește o autoimagine, pornind de la un model prestabilit, cea a catolicismului latin ca singura identitate creștină perfect fundamentată canonic și disciplinar. În raport cu aceasta, Bisericile ortodoxe nu reprezintă doar alterități spirituale și ecleziastice stricto sensu, deoarece profilul lor identitar distinct încorporează și elemente cultural-istorice și de mentalitate colectivă. Este vorba așadar, în documentul citat, de un construct care depășește și unifică în același timp elementele dogmatice, canonice sau de disciplină ecleziastică, înglobând și reprezentările culturale ale mediului catolic referitoare la lumea orientală.

Sursa fundamentală a prejudecăților și clișeele care compun deopotrivă imaginea mediilor catolice despre Răsăritul creștin, cât și a orientalilor despre Apusul catolic se datorează, în această perioadă, lipsei dialogului precum și cunoașterii defectuoase a unora despre ceilalți. Prejudecata cea mai răspândită în mediile occidentale se poate formula în termenii următori: creștinii orientali sunt prin natura lor sectari, hipersensibili, suspicioși, atașați în mod bolnăvicios de opiniile și tradițiile lor și, ceea ce e mai grav, au o tendință înăscută spre erezie și schismă. Astfel de prejudecați, de o persistență variabilă printre catolicii latini, se regăsesc pe alocuri și în medii și la personalități catolice elevate din punct de vedere intelectual. Chiar și Joseph Baptist Pitra (1812-1889), expert în Biserici orientale și viitor cardinal, a luat la un moment dat în considerare opinii de acest gen, pe care le atribuie misionarilor latini din Orient, cu ocazia unui vot exprimat la secția pentru orientali a Propagandei, din care făcea parte. El afirmă că există o părere încetățenită de secole printre misionarii Romei în Orient, potrivit cărora riturile orientale sunt lucruri de importanță neglijabilă, cu caracter accidental și în orice caz exterioare credinței. „Importanța care le este atribuită, de cler și nu de către popor, continuă Pitra, e mai mult un ornament exterior, un veșmânt schimbător, o formă mai mult sau mai puțin bizară, care dezvăluie ciudățenia Orientalilor și oarba lor susceptibilitate. Este un monument etern al obstinației acestor popoare, făcut să pună la încercare răbdarea Bisericii, un monument de orgoliu ce atestă o istorie când rușinoasă, când dureroasă, un fruct al schismei care nu poate naște altceva

⁴ *Ibidem*, p. 45.

decât diviziune, un obstacol în calea convertirilor și în consecință un pericol pentru suflete. Rezultă prin urmare necesitatea suprimării, mai devreme sau mai târziu, a tuturor acestor rituri”. Faptul că un specialist în Bisericile orientale, de talia lui Pitra, a cochetat la un moment dat cu astfel de opinii, chiar dacă dă impresia prin felul în care le prezintă că nu-i aparțin, sugerează impactul și forța lor persuasivă, în pofida faptului că Sfântul Scaun nu și le-a asumat niciodată în mod oficial și programatic.

Ciril Korolevskij reține o imagine cu tonalități asemănătoare, a unor clerici latini despre orientali și riturile lor, care vehiculează în linii mari aceleași locuri comune: „Încetul cu încetul, un concept straniu, pe de-a-ntregul medieval, s-a format în rândurile clerului latin din Orient: riturile orientale sunt înainte de toate o chestiune arheologică, care se tolerează pentru că greu s-ar putea suprima, dar trebuie să rămână înțeles că noile cuceriri trebuie să se facă în ritul latin, mai catolic, mai sigur. La orientali spiritul de erezie este înăscut. Trebuie, prin urmare, organizată peste tot o puternică ierarhie latină, care va servi la încadrarea acestor orientali, puțin credibili... Existau documente pontificale care o interziceau (constituția *Demandatam* și scrisoarea *Allatae sunt* a lui Benedict al XIV-lea, dar cine le citise?”⁵.

Un alt tip de percepție a creștinilor răsăriteni, bazată nu numai pe aspecte de ordin ecleziastic consemnează, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, ziarul „*Corriere Nazionale*”, care scrie cu ocazia convocării conferințelor patriarhale din 1894, că în Orient creștinul care-și abandonează propriul rit în favoarea celui latin este considerat drept „trădător al națiunii, deoarece în Orient naționalitatea între creștini, fie catolici, fie schismatici, se identifică cu ritul liturgic special al fiecărei comunități sau națiuni, greacă, melchită, armeană, maronită, siră etc”⁶.

Constituirea în anul 1862 a Secției pentru Afacerile Ritului Oriental în cadrul Congregației de Propaganda Fide, prin constituția *Romani Pontifices*, marchează o primă instituționalizare a preocupărilor pontificale pentru creștinătatea orientală, o bază pentru promovarea mai sistematică a proiectelor unioniste. Deosebit de semnificativă pentru „nevoia de adecvare la real” a imaginii Romei despre orientali este constituirea unui nucleu de specialiști în jurul acestei secții, menit să aprofundeze patristica, liturgica și dreptul canonic răsăritean, care să permită în consecință o cunoaștere temeinică a specificităților Orientului creștin. În ambientul creat de noul cadru instituțional, părintele d’Alzon, întemeietorul augustinienilor asumpționiști, inițiază un proiect care, în dimensiunea sa discursivă, reflectă foarte bine

⁵ *Ibidem*, p. 501.

⁶ *Ibidem*, p. 508.

prejudecățile severe ale catolicismului latin față de orientali. D'Alzon își propune, în iulie 1862, să realizeze împreună cu Propaganda și cu misionarii latini de la Constantinopol, o „ofensivă împotriva schismei fotiene”, acțiune ce viza ortodoxia greco-slavă. Proiectul se întemeia pe anumite calcule de natură geopolitică, pornind de la premisa că dintre toți adversarii Imperiului otoman, Rusia era cel mai redutabil, datorită faptului că urmărea interese politice în direcția Constantinopolului prevalându-se de Biserica ortodoxă. D'Alzon propune stabilirea între Constantinopol și Rusia a unei zone de populații catolice, care se vor extinde în timp făcând să dispară orice pretext de intervenție din partea Imperiului țarist. Inițiatorul proiectului împreună cu colaboratorii săi erau persuadați de ideea dispariției riturilor orientale ca o consecință ineluctabilă a avansului ideilor europene⁷.

Conciliul Vatican I pune în evidență mai pregnant decât până acum, imaginea Scaunului roman, cu toate locurile comune, reprezentările și clișeele sale, pozitive și negative despre comunitățile orientale unite și ortodoxe. În ședința din 9 septembrie 1867 a comisiei pregătitoare pentru Biserici orientale și misiuni, cardinalul Barnabò a propus examinarea situației „schismaticilor” și de ce se denominează ei ca „ortodocși”⁸. Modul și maniera în care sunt invitați arhieriei ortodocși să participe la lucrările conciliului general sunt semnificative pentru mentalitatea romană față de Orientul separat. S-a decis, astfel, să li se adreseze în mod individual o scrisoare, prin care să fie invitați să revină la unitatea romană cu ocazia reuniunii conciliulare. În intervalul iulie-septembrie 1868, cardinalii Reisach, Barnabò și Bilio au pregătit scrisoarea către ierarhii ortodocși, semnată de papă în 8 septembrie și trimisă pe data de 22 septembrie. Concomitent cu elaborarea documentului, congregația directoare a mai propus ca Iosif Valerga, patriarhul Ierusalimului, să ia legătura cu unii patriarhi și episcopi „schismatici” pentru a pregăti terenul, fapt relevant, după Patelos, pentru mentalitatea existentă în mediile romane din epocă față de orientali. Astfel, scrisoarea intitulată *Arcano divinae Providentiae*, adresată „ad omnes Episcopos ritus orientales communionem cum Apostolica Sede non habentes”, invitându-i să revină la comuniunea cu Roma pentru ca, în felul acesta, să poată lua parte la conciliu⁹. Această tentativă de apropiere a ortodocșilor s-a soldat cu un eșec, datorită unei serii de cauze, printre care se numărăși maniera neprotocolară de expediere a scrisorii, determinând

⁷ *Ibidem*, p. 48.

⁸ *Ibidem*, p. 163.

⁹ Textul scrisorii la Ioannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ediție de Ludovico Petit și Ioanne Baptista Martin, Arnhem & Leipzig, 1924, vol. 50, col. 199 (1255)-204 (1260).

reacții virulente de protest printre arhierii ortodocși, care au calificat-o drept o nouă dovadă de prozelitism catolic. O asemenea percepție „ofensivă” a Bisericilor ortodoxe din partea catolicismului roman este inteligibilă, pe durata lucrărilor conciliului, și din anumite exprimări și luări de cuvânt a unor prelați latini, atașați eclesiologiei promovate de Curia romană, chiar dacă prezența arhieriei uniți la conciliu-ei înșiși o alteritate evidentă în raport cu modelul catolic latin-a însemnat o autentică pledoarie pentru recunoașterea de facto a unității în diversitate din Biserica catolică. Ierarhii orientali au propus prin intervențiile lor în dezbaterile conciliului, adoptarea unei linii mai moderate față de ortodocși, pentru a evita riscul perceperii de către aceștia a catolicismului în termenii unei realități ostile. Datorită particularităților de organizare constituțională, disciplinară, a ritului și tradițiilor proprii, pe care le-au apărat de la tribuna lucrărilor conciliare, elemente de specificitate pe care le moșteneau de la ortodoxie și care funcționau ca atare în viața lor ecleziastică în măsura în care nu fuseseră afectate de politica de latinizare (cum este cazul prerogativelor patriarhilor uniți, pe care Sfântul Scaun dorea în epocă să le diminueze), se poate spune că într-un anume fel arhierii uniți au fost la Roma, în mod indirect, purtători de cuvânt ai identității ecleziastice ortodoxe. Existența, totuși, a unei mininale nuanțări, la modul declarativ și enunțativ, în imaginea Romei față de Orientul creștin, este ilustrată de un discurs al lui Pius al IX-lea, ținut în 17 septembrie 1870, în care a afirmat că „Scaunul Apostolic nu dorește a reduce la uniformitate riturile orientale și cine aserează așa ceva arată că nu cunoaște intențiunile Bisericii; ceea ce se dorește și se așteaptă este unitatea disciplinei și uniformitatea în această privință”¹⁰.

Conciliul general n-a fost în măsură, din motive binecunoscute, să finalizeze un document cu valoare constituțională special dedicat Bisericilor unite și nici să statueze printr-un elaborat oficial, o strategie definitivă în direcția surmontării separației ortodocșilor. Per ansamblu, se poate afirma că atât conciliul cât și întreaga politică orientală a papei Mastai, n-a atins obiectivele scontate, mai mult, a dus la reacții polemice și de adversitate față de catolicism din partea reprezentanților Bisericilor ortodoxe. Pius al IX-lea are totuși meritul de a fi repropus preocupările pentru lumea orientală separată și de a fi impulsivat studiul sistematic al identității ecleziastice ortodoxe în toate aspectele sale componente. Aprecierea și valorizarea ortodoxiei în discursul catolic rămâne în linii mari aceeași, abia în perioada pontificatului următor apelativul de „schismatici” aplicat ortodocșilor va începe, încet-încet, să piardă teren în favoarea unei imagini mai nuanțate.

¹⁰ Discurs rezumat în jurnalul românesc al conciliului, vezi Nicolae Boșcan, Ion Cârja, *Biserica Română Unită la Conciliul Ecumenic Vatican I (1869-1870)*, Cluj-Napoca, 2001, p. 350.

Păstorirea lui Leon al XIII-lea (1878-1903), constituie, prin inițiativele, strategiile și proiectele promovate, o turnură de proporții în politica generală a Sfântului Scaun față de Orientul creștin. Se poate admite cu teamei, că deschiderea leoniană față de creștinii orientali, depășește în importanță toate inițiativele papalității din ultimele 2-3 secole în această direcție. Conștient de profundele diferențe de mentalitate și cultură dintre cele două lumi creștine, precum și de faptul că distanțele care le separau erau de natură mai mult psihologică decât teologică, Roma a încercat să promoveze cât mai multe inițiative care să contribuie la risipirea neîncrederii și la favorizarea cunoașterii reciproce¹¹. Finalitatea inițiativelor romane a constat, la nivelul imaginii generale a Sfântului Scaun despre creștinii orientali, în apariția unor percepții pozitive care treptat se vor extinde în dauna monopolului simplificator al stereotipurilor negative.

Debutul politicii leoniane față de Orient se produce în chiar primii ani ai pontificatului său, prin promulgarea enciclicii *Grande munus* (30 septembrie 1880), adresată slavilor catolici. Enciclica *Grande munus* prevede obligativitatea sărbătoririi sfinților Chiril și Metodiu în toată lumea catolică. Frații Chiril și Metodiu, apostoli și evanghelizatori ai slavilor meridionali și a celor estici în secolul IX, erau sărbătoriți de comunitățile catolice din Croația, Moravia și Boemia, în fiecare an în 5 iulie, dată fixată printr-o hotărâre a Romei în perioada lui Pius al IX-lea. Prin dispozițiile acestui document cultul chirilo-metodian se extinde la scara spiritualității catolice de pretutindeni, cei doi sfinți urmând a fi sărbătoriți în fiecare an, la aceeași dată de 5 iulie, cu oficiu și liturghie proprie. Enciclica încearcă să demonstreze existența existența unor rădăcini profunde ale creștinismului slav în Biserica catolică romană. Astfel, Misiunea lui Chiril și Metodiu, chiar dacă și-a avut impulsurile inițiale de la Constantinopol, nu s-ar fi putut desfășura fără a fi „pe de-a întregul condusă” și „regulat și cu sfințenie aprobată” de către Scaunul roman, care a autorizat „uzul limbii slave în preasfintele rituri”. Autentici apostoli ai Bisericii nedespărțite și constructori ai unirii slavilor cu Biserica Romei, cei doi sfinți erau meniți a constitui un punct de referință pentru toți cei care aspirau să restituia vechea unitate pierdută, idee pe care pedalează concluziile documentului pontifical. După ce reamintește relațiile de prietenie dintre popoarele slave și predecesorii săi, Leon al XIII-lea se adresează Bisericilor slave cu o chemare spre unitate: „Spre aceasta țintim noi, aceasta o dorim în mod special: de a lucra în orice mod pentru ca toate popoarele slave să fie învățate de un număr mare de episcopi și preoți; pentru a se confirma în mărturisirea adevăratei credințe.

¹¹ Giorgio del Zanna, *Roma e l'Oriente. Leone XIII e l'Impero ottomano (1878-1903)*, Milano, 2003, p. 203.

Nu dorim nimic mai mult, pentru comoditatea și prosperitatea lor, decât să le unim pe toate cu noi, cu acea perpetuă legătură de concordie care este cea mai mare și cea mai bună cale spre mântuire”. Stabilind, în fine, introducerea sărbătorii sfinților Chiril și Metodiu în calendarul roman și extinderea acesteia în slujirea Bisericii universale, enciclica se încheie cu îndemnul adresat episcopilor de a promova cerințele ei și cultul celor doi sfinți, în numele cărora se solicită clerului să ceară „statornicie pentru catolici și dorință de a se uni cu adevărata Biserică, pentru dizidenți”. Giorgio del Zanna, remarcă faptul deosebit de interesant că avem de-a face cu unul din primele cazuri în care, într-o enciclică pontificală, s-a folosit termenul de „dizidenți” în loc de „schismatici”, pentru a-i denomina pe creștinii ortodocși, fapt semnificativ pentru deschiderea unionistă și disponibilitatea Scaunului roman față de Bisericile separate. Această decizie a Romei depășea prin efecte și repercusiuni limitele cultului sau ale calendarului și se înscria în dimensiunea complexă a relațiilor catolicismului cu ortodoxia din acea perioadă, răsfrângându-se, totodată, asupra dinamicii relațiilor internaționale din Sud-Estul Europei ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea și de la începutul secolului XX¹².

Anul 1893, anul jubileului episcopal al lui Leon XIII, înregistrează un eveniment de importanță hotărâtoare pentru raporturile acestui papă cu Orientul creștin: congresul euharistic de la Ierusalim. La lucrările congresului, desfășurate între 15-20 mai 1893, au participat 12 prelați de rit latin, 1 melchiți, 5 maroniți, 3 siriaci, 1 caldeu, 1 armean, 1 slav, abați și arhimandriți de diferite rituri. La aproape toate ceremoniile au luat parte reprezentanți mai mult sau mai puțin numeroși ai Bisericilor ortodoxe din Orient. Adunările generale au fost prezidate de cardinalul Langénieux, în calitate de legat pontifical. În final, congresul a stabilit un număr de deziderate, prezentate de mons. Doutreloux: familiarizarea latinilor cu riturile orientale și, pe cât posibil, inserarea unor rugăciuni răsăritene în cărțile de devoțiune catolice, publicarea unei opere istorico-liturgice despre Euharistie la orientali, stimularea adunării de fonduri pentru misiunile orientale, pentru școlile catolice din Orient, pentru formarea clerului oriental, abordarea problemelor unirii Bisericilor cu seriozitate și implicare, intensificarea rugăciunilor pentru Orient, intensificarea relațiilor personale dintre clerul oriental și cel latin, lăsarea la Ierusalim a unei amintiri a Congresului, extinderea sărbătorii Sfintei Iuliana de Liegi în întreaga Biserică, crearea la Roma a unui centru de studii istorice, liturgice și teologice despre Orient. La ultima procesiune euharistică solemnă, oficiată în Biserica Sfântul Ștefan, au luat parte și ortodocși, chiar și numeroși evrei și musulmani. Dintr-un

¹² *Ibidem*, pp. 155-165.

anume punct de vedere, congresul euharistic ierosolimitan a fost apreciat drept o anexă a conciliului ecumenic Vatican I, în sensul în care a încercat să diminueze latinizarea orientalilor uniți. Scopul imediat urmărit de Leon XIII cu această ocazie a fost să adreseze ortodocșilor un apel mult mai solemn și mai percutant decât cele formulate anterior de Roma la adresa lor. Apreciat drept „evenimentul cel mai senzațional al pontificatului leonian” în ceea ce privește proiectul unirii Bisericilor, congresul euharistic din Orașul Sfânt a subliniat și accentuat punctele de contact și interferență între creștinii orientali și cei occidentali, evitând controversele și polemicile¹³.

În atmosfera favorabilă creată de congresul euharistic și de ecourile sale pozitive, Leon al XIII-lea avansează încă un document de referință pentru politica sa religioasă orientală: enciclica *Praeclara gratulationis* (20 iunie 1894). Papa se adresează înainte de toate ortodocșilor, proclamând faptul că ei sunt cei mai aproape în plan spiritual de Scaunul lui Petru și că dinspre ei trebuie să pornească mișcarea de unire a lumii întregi într-o singură credință și sub o singură stăpânire bisericească. Papa eludează toate punctele controversate, cu excepția primatului Pontifului roman, pe care îl afirmă cu cu toată precauția dar nu lipsit de fermitate, spunând că la începuturile creștinismului era recunoscut și în Orient și în Occident, că pe scaunul roman au păstori numeroși pontifi originari din Orient și că, înainte de schismă, numele Scaunului roman și al papei era venerat de toate popoarele creștine. A fost dată publicității și o versiunea în limba greacă a enciclicei, apărută în principalele ziare grecești, fapt nemaîntâlnit până acum pentru un document pontifical; pentru prima dată „grecii au cunoscut voința papei în limba lor”. Receptarea documentului în Orient a fost una remarcabilă, fără a lipsi luări de poziție în termeni duri ai unor teologi ortodocși, trebuie spus că impulsivitatea curentului unionist a fost una reală, proiectul unirii Bisericilor începând a fi susținut chiar și în medii ortodoxe. Reacții pozitive la apelul leonian din *Praeclara* s-au înregistrat și la patriarha ecumenică de la Constantinopol, care a subliniat noblețea sentimentelor papei¹⁴.

Conferințele patriarhale desfășurate la Roma în perioada 24 octombrie-8 noiembrie 1894, constituie o abordare în termeni de o mai mare concretețe a problemelor Bisericilor orientale catolice, practic, cu această ocazie, papa a dorit să cunoască în mod direct opiniile patriarhilor orientali uniți și să elaboreze împreună cu ei reformele necesare. Acestor conferințe au fost apreciate în mediile diplomatice, în momentul deschiderii lor, drept expresia intențiilor Scaunului roman de emancipare a Patriarhatelor

¹³ Pe larg despre congres în *ibidem*, pp. 303-318, vezi și Rosario F. Esposito, *Leone XIII e l'Oriente cristiano. Studio storico sistematico*, Roma, 1961, pp. 367-384.

¹⁴ R. Esposito, *op. cit.*, pp. 385-390, G. del Zanna, *op. cit.*, pp. 318-323.

orientale de sub tutela Propagandei și de a încredința problemele privitoare la Orient unei congregații specializate sau unei comisii de cardinali. Comentariile reflectau unele propuneri, formulate atât de patriarhul melkit Youssef cardinalului Langénieux după congresul de la Ierusalim, cât și de patriarhul Azarian, cărora le-a fost atribuit proiectul unei comisii orientale formată din toți patriarhii și prezidată de un cardinal italian. La cele șase reuniuni ale acestor conferințe, prezidate de însuși Leon al XIII-lea, au luat parte cardinalul Ledochowski, prefect al Propagandei, cardinalul Langénieux, cardinalul Rampolla del Tindardo, secretar de stat, cardinalii Vincenzo Vanutelli și Luigi Galimberti, catolicii orientali fiind reprezentați prin patriarhul Youssef, siriacul Behnam Benni, vicarul Huayek, ca reprezentant al patriarhului maronit, Biserica unită caldeeană n-a fost reprezentată datorită faptului că scaunul său patriarhal era vacant. Papa i-a trimis lui Youssef, prin intermediul cardinalului Langénieux o invitație personală de participare la conferințe și, cu toate acestea, posibilitatea venirii sale la Roma a rămas incertă până în ultimul moment, existând în acest sens temerea că patriarhul melkit n-ar fi voit să vină din cauza umilințelor suportate la Vatican I, când vocea Bisericilor orientale a rămas aproape neascultată. Au fost invitați să participe și arhierii ortodocși. Lucrările conferințelor au fost deschise prin discursul papei, care a insistat asupra importanței secretului deliberărilor datorită indiscreției guvernelor. Au urmat discursurile patriarhilor orientali, care au vorbit despre situația Bisericilor lor și despre posibilitatea întoarcerii la Biserica romană a creștinilor separați. Youssef este primul care-și rostește discursul, scoțând în evidență problemele cele mai dificile care obstaculează apropierea ortodocșilor de Biserica catolică. Astfel, spunea el, ortodocșii văd că în Biserica catolică puterea patriarhilor nu este deplină, datorită imixtiunii clerului latin, a faptului că delegații apostolici au autoritate asupra lor, văd de asemenea că misionarii latini prosperă în plan material, spre deosebire de orientali, văd că patriarhii și clerul unit sun prea supuși Propagandei care a făcut aproape o umbră din autoritatea patriarhală, că eminentisimii cardinali ai Propagandei nu cunosc Orientul și dau, prin urmare, reguli contrare disciplinei orientale. Youssef a atras atenția asupra impresiilor negative provocate printre ortodocși de politica de latinizare. În reuniunile următoare ale acestor conferințe, au fost examinate obstacolele care împietau asupra revenirii ortodocșilor, în primul rând autoritatea exercitată de delegații apostolici asupra Bisericilor orientale, problema limbilor liturgice, atitudinea sultanului, contrar unei prea mari fortificări instituționale a creștinilor din Imperiul său, în eventualitatea unirii cu Roma, politica ostilă a Rusiei, apreciată de cardinalul Rampolla drept cel mai mare adversar al politicii unioniste. În privința supremației papale, del Zanna afirmă, comentând desfășurarea acestor conferințe, că „Roma era gata să conceedă totul, pentru a putea fi recunoscut primatul succesorului

lui Petru". Importanța conferințelor patriarhale, fapt unic în istoria relațiilor dintre papalitate și Bisericile unite orientale de până atunci, rezidă în principal în faptul că, pentru prima dată, patriarhii au avut pentru prima dată posibilitatea de a se adresa direct papei, într-un climat de respect și franchețe care a permis abordarea fără prejudecăți a problemelor creștinismului oriental¹⁵.

Rezultatul direct și imediat al conferințelor patriarhale a fost reprezentat de constituția apostolică *Orientalium dignitas*, dată în 30 noiembrie 1894. Nici un alt document leonian nu a avut un impact atât de puternic asupra fanteziei, inteligenței și sensibilității orientalilor, precum și a latinilor care se interesau de aceste probleme, ca această scrisoare enciclică, afirmă Rosario Esposito. Conținutul documentului se deschide cu o introducere sugerată de cardinalul Rampolla, în care este recunoscută importanța istorică a Orientului, de unde a s-a difuzat predicarea Evangheliei, continuă cu evidențierea solicitudinii Bisericii romane și în particular a papei față de Bisericile Orientului, pentru a insista apoi asupra necesității salvagărdării tradițiilor și a riturilor orientale, ca semne ale unității credinței catolice în diferitele sale forme. Documentul se ocupă în continuare de rolul misionarilor latini, care trebuie să fie unul de cooperare și ajutor pe lângă ierarhiile unite, principiu în baza căruia enciclica prevede unele măsuri menite să protejeze tradițiile orientale și să împiedice latinizarea, măsuri care mergeau până la a dispune suspendarea din oficiu a misionarilor care-i obligau pe orientali să treacă la ritul latin. Constituția se încheia exprimând dezideratul ca activitatea orientalilor catolici să contribuie la apropierea creștinilor separați, cerând în același timp delegaților apostolici latini să trateze cu considerație ierarhiile locale, pentru a putea fi percepuți ca adevărați mesageri ai unității dintre Bisericile răsăritene și Biserica Romei. *Orientalium dignitas* a avut un ecou deosebit în toată creștinătatea orientală, ea reprezentând, în fapt, primul act decisiv din istoria Bisericii romane împotriva politicii latinizante, „o adevărată *Magna Charta* care a însemnat o ruptură netă cu trecutul”. Patriarhii uniți au primit-o cu satisfacție, aproape ca pe o eliberare, și ca dovadă a ecoului imediat al documentului, patriarhul Youssef a scris Sfântului Scaun despre entuziasmul care a cuprins întreaga Siria și care a provocat numeroase cereri de unire cu Biserica melchită. În pofida dificultăților, această constituție apostolică a declanșat un profund proces de reînnoire a relațiilor dintre Occidentul și Orientul creștin, constituind în mod incontestabil unul din cele mai importante documente ale unionismului catolic¹⁶.

¹⁵ G. del Zanna, *op. cit.*, pp. 323-328, R. Esposito, *op. cit.*, pp. 391-397.

¹⁶ G. del Zanna, *op. cit.*, pp. 328-330, R. Esposito, *op. cit.*, pp. 397-403.

Seria reperelor strategiei unioniste a lui Leon al XIII-lea nu este completă fără a menționa constituirea Comisiei pontificale pentru Reconcilierea dizidenților. Originile acestei comisii se află în conferințele patriarhale vaticane, dezideratul constituirii sale fiind exprimat de patriarhii uniți încă de deschiderea lucrărilor acestora. Cu ocazia celei de-a cincea conferințe patriarhale, papa a propus transformarea conferințelor în comisie de cardinali permanentă cu scopul de a promova reuniunea Bisericilor separate. Comisia exista așadar de facto, mai lipsea doar baza juridică necesară pentru funcționarea ei, bază reprezentată de motul propriu din 19 martie 1895. Componenta comisiei urma să conste din cardinali desemnați nominal de papă, care urma să prezideze reuniunile acesteia, precum și dintr-un număr de teologi consultori. Consituirea acestei comisii prelucrează înființarea de către Benedict al XV a Congregației pentru Bisericile orientale, la 1 mai 1917. Comisia a s-a reunit de 27 de ori, la cinci participând și patriarhii orientali, ultima având loc cu un an înainte de moartea papei, pe 20 iulie 1902. Pontiful următor, Pius al X-lea n-a mai convocat-o, transferând atribuțiile acesteia în contul Propagandei¹⁷.

Importanța proiectului unionist al lui Leon al XIII-lea, concretizat prin inițiative atât de consistente, cu o atât de mare vizibilitate și ecou printre creștinii orientali rezidă, din perspectiva unei lecturi imagologice, în reelaborarea și nuanțarea imaginii latino-catolice față de Orientul creștin. Constatăm, astfel, că în discursurile documentelor leoniene menționate, în maniera deschisă și disponibilă în care s-au evaluat specificitățile și identitatea ecleziastică răsăriteană la congresul euharistic din Ierusalim sau la conferințele patriarhale de la Roma, suntem deja departe de percepția latino-centrică a primei enciclice unioniste a lui Pius al IX-lea, din 1848, *In suprema Petri Apostoli Sede*. Printre contribuțiile importante ale proiectului leonian, trebuie subliniate reînnoirea metodologiei de abordare a problemelor Bisericilor orientale, unite sau ortodoxe și, nu în ultimul rând o schimbare a terminologiei, a denotației orientalilor separați, ceea ce denotă, în consecință, efortul de nuanțare a conținutului discursiv al imaginii romane despre lumea ortodoxă. În acest sens, Tondini de Quarenghi scria în 1897, că Leon al XIII-lea a evitat cu multă grijă, în toate enciclicile, expresia „schismatic”. Comentând *Praeclara*, Adolf Harnack, afirma că un semn distinctiv al acestui document este reprezentat de maniera amicală în care vorbește despre „eretici”. Un alt comentator al operei unioniste leoniene, Ludwig Berg, constata că drept expresie a considerației deosebite la adresa Bisericilor ortodoxe, pontiful a evitat în mod elegant expresiile de „schismă” și „schismatic”, înlocuindu-le cu „frați separați” și „dizidenți”. Calvet

¹⁷ R. Esposito, *op. cit.*, pp. 403-407.

consideră că prin schimbarea apelativelor utilizate pentru denominarea ortodocșilor, Leon al XIII-lea a distrus teama acestora cum că Roma ar dori să-i „absoarbă”, demonstrând că aceasta nu le cere să capituleze, ci să-și clarifice dificultățile, nu abjurare, ci integrare în unitatea creștină¹⁸. O altă schimbare semnificativă la nivel terminologic, prevăzută prin enciclica *Inerendo* din 3 martie 1882, constă în renunțarea la expresia „in partibus infidelium”, care se adăuga de obicei la numele episcopilor titulari, nerezi-dențiali sau rezidențiali, înlocuind-o cu „episcop titular”¹⁹.

În imaginea construită de mediile greco-catolice din Transilvania despre Ortodoxie și ortodocși, primul aspect care se impune atenției este, într-o primă categorie de surse, denominativul de „schismatici” acordat acestora din urmă. Astfel, în raportul cu răspunsurile la cele 116 întrebări, datat Blaj, 8 noiembrie 1869 și adresat cardinalului Barnabò la 20 ianuarie 1870, mitropolitul Ioan Vancea folosește expresia „schismatic” când se referă la diverse realități ale Bisericii ortodoxe transilvane cu care Biserica unită și credincioșii săi vin în contact. În Marele Principat al Transilvaniei există, conform recensământului din 1859, un număr 679 896 de „schismatici”, constituiți în 1105 parohii, având un “Mitropolit al Românilor Schismatici din Transilvania și Ungaria”, care rezidă la Sibiu, erorile lor fiind aceleași ca ale „grecilor” aflați sub jurisdicția „patriarhului grec schismatic constantinopolitan”. Școlile „schismaticilor” sunt ca ale greco-catolicilor, cele ale „ereticeilor”: luterani, calvini, unitarieni sunt, în schimb, mai bine dotate. Pericolul alterării credinței catolice este diminuat, afirmă Vancea în raport, în cazurile școlilor frecventate de copii de ambele confesiuni, printr-o solidă instrucție catehetică. Raportul descrie apoi, în răspunsul la întrebarea cu numărul 108, procedura de urmat pentru oficierea căsătoriilor mixte confesional²⁰.

Discursurile și textele prezentate în scris de episcopii români la conciliul ecumenic conțin invariabil expresia „schismatic”, când se referă la structurile și la comunitățile românești ortodoxe din Transilvania și din spațiul extracarpatic. În observațiile la partea a doua a schemei *De Ecclesia Christi*, predate la secretariatul conciliului în 12 martie 1870, Vancea apreciază că numărul celor care urmează „ritul schismatic grec în timpurile de azi” se ridică la 80 de milioane, printre aceștia fiind și națiunea română, în număr de 10 milioane²¹. În materialul descriptiv despre Biserica unită,

¹⁸ *Ibidem*, pp. 529-530.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 537-539.

²⁰ *Responsa ad quaestiones a S. Congregatione de Propaganda Fide Ordinariatui Graeco-Catholico Alba Iuliensi propositas...*, în Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali, *Scritture riferite nei congressi. Romeni 1865-1875*, Busta no. 1, ff. 363 r-388 r.

²¹ N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, p. 370, în traducere la p. 515.

predat episcopului american Gibbons, în 28 martie 1870, se afirmă că după ce a fost instaurată „schisma fotiană”, la mijlocul secolului XI, prin Mihail Cerularios, românii instigați în special de arhiepiscopul Leon al Ohridei, „au trecut la Schisma grecilor” odată cu celelate provincii ale patriarhatului constantinopolitan; de asemenea că există o „mitropolie schismatică” la Sibiu, un „episcop schismatic” la Cernăuți, iar în Principatele Unite ale Valahiei și Moldovei „toți românii sunt schismatici”²². În cuprinsul memorandumului înmănat papei cu ocazia audienței din 4 mai 1870, mitropolitul spune că din totalul celor 12 milioane de suflete câte se află în toate provinciile istorice românești, 1 200 000 „mărturisesc Sfânta Unire cu credința <catolică>”, în timp ce o altă parte de 11 milioane, „este deocamdată alăturată schismei lui Fotie”. Aceștia trăiesc în părțile Europei orientale în care „schisma lui Fotie a fost majoritară” și în care „schisma aceasta pare să prezinte o amenințare foarte mare pentru catolicismul european” din cauza politicii agresive a Imperiului rus. Mitropolia „românilor schismatici de la Sibiu”, urmând modelul „Patriarhiei schismaticilor sârbi de la Karlovicz” subminează unirea, susține Vancea mai jos, pentru a argumenta odată în plus necesitatea înălțării Bisericii greco-catolice transilvane la un rang ecleziastic superior celui mitropolitan²³. Această expresie, devenită leit-motiv al discursului greco-catolic despre ortodocși, se întâlnește și în alte părți ale jurnalului de la conciliul ecumenic, în timp ce expresia „ortodocși”, în sens confesional, nu apare nici măcar o singură dată, în conținutul acestuia.

În raportul prezentat de Vancea la Propaganda, cu ocazia vizitei *ad limina* din 1886, Vancea afirmă că Biserica română greco-catolică și respectiv arhidieceza de Alba Iulia și Făgăraș derivă din „schisma orientală”, sub „jugul” căreia s-a aflat națiunea română până la unirea din 1700²⁴.

Se poate constata, în primul rând, că expresia „schismatic” ca denumire generică a ortodocșilor români și a ortodoxiei în general, se manifestă cu recurență într-o categorie distinctă de documente: cele adresate Sfântului Scaun și episcopatului catolic. Practic, discursul greco-catolic nu face altceva decât să asume terminologia pontificală, oficială, referitoare la Bisericile răsăritene separate și în acest sens putem vorbi, așa cum anticipam mai sus, despre un prim nivel al imaginii greco-catolice transilvănene

²² *Ibidem*, pp. 387-394, în traducere la pp. 527-531.

²³ *Ibidem*, pp. 415-421, în traducere la pp. 540-544.

²⁴ *Relatio super statu ecclesiastico Archidioeceseos romeni ritus catholicae Alba-Iuliensis et Fogarasiensis in Transsylvania Austro-Hungariae situatae Sacrae Congregationi de Propaganda Fide substrata pro anno 1886*, in Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali, *Scritture riferite nei congressi. Romeni 1884-1892*, busta no. 3, ff. 1443 r-1460 r.

despre ortodocși, preluat dinspre imaginea catolică generală despre confesiunea ortodoxă, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În al doilea rând, trebuie remarcat și faptul că în elaboratele discursive ale Bisericii unite cu adresă „externă” (cele trimise Romei și nu numai), expresia „schismatic” nu epuizează întreg conținutul imaginii mediului greco-catolic românesc despre ortodoxie. Ea coabitează cu un alt loc comun, acela care descrie ritul și disciplina Bisericii unite ca fiind aceleași cu ale Bisericii grecești. Astfel, spre exemplu, Vancea spune în materialul dat lui Gibbons, că românii „urmează din vremuri imemorabile ritul grec de la Constantinopol” sau că „disciplina grecilor este în vigoare la români” în ceea ce privește căsătoria preoților, potrivit căreia un cleric „își poate opri o nevastă dacă ea este una și dacă și.a ales-o fecioară înainte de subdiaconat”²⁵. Denumirea însăși a Bisericii păstorite de Ioan Vancea este de „greco-catolică”, adică „catolică de rit grec”, expresie care se manifestă de asemenea ca loc comun în imaginea Bisericii române unite despre sine însuși și care mai târziu va circula împreună cu un denominativ echivalent: „catolică de rit bizantin”. Putem vorbi așadar de o ambivalență contradictorie, în aparență: imaginea despre ortodocși refuză „schisma grecilor”, transferând-o pe seama alterității, dar își asumă ca și componentă identitară proprie „ritul grec” și disciplina Bisericii grecești!

Coborând însă spre alte paliere ale imaginii greco-catolice despre structurile ortodoxe, constatăm că apelativul de „schismatic” se diminuează până la dispariție. Într-o categorie consistentă de surse, cele care au ca areal de circulație spațiul ecleziastic intern al Bisericii greco-catolice românești, se poate observa că imaginea ortodocșilor devine mai nuanțată iar terminologia folosită pentru redarea ei se multiplică. Alexandru Duțu vorbește de existența a două segmente ale alterității: „aproapele” și „departele”²⁶; în acest sens pentru greco-catolicii ardeleni, ortodocșii reprezentau la nivelul imaginii, alteritatea situată în proximitate. De aici nevoia de nuanțe și de variante, de renunțare la univocul simplist, în discursul generator de imagine, al greco-catolicilor despre ortodocși.

Una din aceste surse, puțin anterioară păstoririi mitropolitane a lui Vancea, este *Catehismul* publicat de Iosif Papp-Szilágyi în 1864²⁷. În cuprinsul celor 23 de pagini ale lucrării, cuvintele „schismă”, „schismatic” sunt evitate cu precauție, fiind înlocuite sistematic cu „neunire” și „neunit”. Astfel, cei care fac parte „din cea mai mare și mai strălucită Națiune

²⁵ N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, pp. 389-392, în traducere la pp. 528-530.

²⁶ Alexandru Duțu, *Modele, imagini, privești*, Cluj, 1979, pp. 69-96.

²⁷ *Catehismul unirii bisericești a tuturor românilor. Cuvânt părintesc către națiunea română a iubitorului de neamul său, episcop al Oradiei Mari, unit cu Roma, Iosif Papp- Szilágyi, Oradea, 1864.*

Romană”, alături de italieni, francezi, spanioli și alte popoare, „dar nu țin de credința Romanilor”, „sunt așa numiții neuniți, care locuiesc în partea țării ungurești, în partea Banatului și a Ardealului, apoi în Bucovina, în Țara Românească și Moldova”. Aceștia „au rămas în neunire”, pentru că „s-au ținut de împărăția grecească, și dezunindu-se Grecii de Roma, și acești Români s-au dezunit”. „Neunirea” a apărut datorită faptului că grecii au refuzat să se supună Patriarhului Romei, „capul a toată beserica creștină” și, în consecință, „și-au făcut sie beserică deosebită, care nu este unită cu Roma, de unde aceea se cheamă și neunită, și cari se țin de dânsa, neuniți”. Părăsirea de către români a „neunirii” le-ar aduce numai avantaje, continuă Papp-Szilágyi pledoaria, nu numai pe plan spiritual ci și național, pentru că astfel „ar înceta ura între fii națiunii, pentru că unul este unit, altul neunit”²⁸.

Jurnalul participării mitropolitului Vancea la Vatican I susține, oricât ar părea de paradoxal, acest caracter variat și nuanțat al imaginii pe care o avem în vedere. Practic, cu excepția discursurilor ținute de mitropolit sau a observațiilor sale scrise, pe care le reproduce în latinește, limba originală în care au fost redactate, și care vizau în mod evident pe participanții la conciliu, Curia romană sau pe papă, *Diuariul*, în partea sa descriptivă, redactată de secretarul Mihalyi, *nu utilizează* expresia „schismatic” ci pe aceea de „neunit”, atunci când se referă la Biserica ortodoxă din Transilvania, din spațiul extracarpatic sau la ortodoxie în general²⁹.

O altă sursă de expresie internă, care poate fi luată în considerare în acest context, este documentația vizitațiilor canonice făcute de Ioan Vancea în perioada 1873-1876. Protocoalele acestor vizitațiuni sunt cu atât mai importante pentru analiza imaginii ortodocșilor cu cât vizează, pe lângă denumirile cu care operează discursul oficial, și pe cele care reflectă dimeniunea contactelor și a conviețuirii celor două confesiuni în teritoriu. Consemnând diferitele situații întâlnite pe teren, ca de pildă situarea bisericii greco-catolice în apropierea celei ortodoxe în perimetrul aceleiași localități, frecventarea de către elevii din familii greco-catolice a aceluiași local de școală împreună cu copii de confesiune ortodoxă, actele vizitațiilor folosesc două expresii pentru a-i descrie pe ortodocși: „neunit” și „greco-oriental”. Chiar și situația mai specială, cea a preotului George Spornicu, din parohia Cohalm, în vicariatul Făgărașului, convertit în 1872 la Biserica greco-catolică, este descrisă în acești termeni: „teolog din Seminarul gr[eco-]or[iental] din Sibiu, preot ordonat la gr[eco-]orient[ali] în 1872”³⁰.

²⁸ *Ibidem*, pp. 6-10.

²⁹ A se consulta în acest sens *Diuariul*, publicat în N. Bocșan, I. Cârja, *op. cit.*, expresia „neunit” apare la următoarele pagini: 422, 423, 430, 433, 434, 467, 483.

³⁰ Direcția Județeană Alba a Arhivelor Naționale, Fond *Mitropolia Română Unită Blaj*, *Cabinetul Mitropolitului*, Dosar nr. 957/1873-1876, fo. 138 r.

Observăm că discursul surselor oficiale greco-catolice cu destinație internă renunță la expresia „schimatic”, pentru a-i denomina pe ortodocși, folosind în schimb termenii de „neunit” și „greco-oriental”. Denominarea „greco-oriental” era de altfel una standard, în epocă, numărându-se printre expresiile consacrate și în limbajul ecleziastic al Bisericii ortodoxe din Transilvania. Șaguna însuși o utilizează când se referă la Biserica păstorită de el, în documentele oficiale, ca de exemplu constituția bisericească promulgată în 1868, se intitulează „Statut Organic al Bisericii greco-orientale române din Ungaria și Transilvania”³¹. Cercetările noastre n-au identificat nici o sursă din mediul greco-catolic al perioadei de păstorire a lui Ioan Vancea care să utilizeze apelativul „ortodox”/”Biserică ortodoxă”, în descrierea unor aspecte și realități instituționale sau comunitare ale acestei confesiuni românești transilvane. Considerăm că, în epocă, cuvântul „ortodox” în sens confesional, ca expresie cu valoare identitară aplicată unei din cele două comunități românești, avea o circulație relativ restrânsă, nefiind utilizat prea frecvent nici măcar de Biserica ortodoxă însăși, în terminologia oficială. Biserica greco-catolică, la rândul ei, evita uzajul termenului în accepțiune confesională deoarece contravenea sensului său teologic, acela de „credință dreaptă”, așa cum era și credința catolică pe care această Biserică o mărturisea. Este binecunoscut de altfel faptul că sensurile termenului „ortodox” au evoluat de-a lungul istoriei creștinismului. Începând cu secolul al IV-lea și până la schisma din 1054, a fost folosit numai în sens teologic, de „credință adevărată” sau „dreaptă credință” și nu în accepțiune identitar confesională. Pentru prima dată, sensul teologic capătă și o adresă eclezială, în secolul al IX-lea, când se încheie lupta dusă în Biserica răsăritului bizantin împotriva iconoclasmului; acum sunt denumite ca „ortodoxe” credința, structurile bisericești și comunitățile care au purtat lupta împotriva ereziei iconoclaste. Calificativul omagial de „ortodox”, recunoscut inclusiv de Scaunul roman pe seama Bisericii răsăritene învingătoare împotriva ereziilor devine, după secolul al XI-lea, un denominativ de sine stătător, confesional distinctiv și diferențial, folosit de o parte a creștinilor orientali pentru a se deosebi de Biserica catolică a cărei conducere era la Roma³².

Imaginii generate de discursul oficial greco-catolic, cu adresă internă, i se adaugă elemente suplimentare, furnizate de exprimări și valorizări ale

³¹ *Statutul Organic al Bisericii greco-orientale române din Ungaria și Transilvania*, publicat în Ioannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom 42. Synodi Orientalis, 1865-1874, ediție de Ludovico Petit și Ioanne Baptista Martin, Paris, 1910, col. 159 - 220.

³² Tertulian Langa, *Credo. Dicționar teologic creștin din perspectiva ecumenismului catolic*, Cluj-Napoca, 1997, p. 184 (vocea *Orthodoxie*).

clerului local și ale comunităților. Acestea largesc spectrul de nuanțe ale imaginii de ansamblu despre ortodocși. Un asemenea exemplu de valorizări venite dinspre structurile locale, la adresa ortodoxiei, este oferit de lucrarea *Biserica română*, publicată în 1883 de Ioan Marcu, protopop de Satu Mare³³. Chiar la începutul lucrării sale, Marcu afirmă: „Noi românii ne ținem de beserica grecească, și cea mai mare parte de beserica grecească ortodoxă”. „Românii din România se țin de beserica greacă ortodoxă, și se bucură, că biserica lor, precum zic, e autocefală”, susține apoi protopopul sătmărean, arătând că, în numele aceleiași Biserici grecești ortodoxe, Rusia îi asuprește pe plan național pe românii din Basarabia iar grecii pe cei din Turcia. Miza acestei lucrări nu este însă una de a propune deslușiri terminologice sau clarificări ale identității confesionale, ci de creare a unui rit propriu român și constituire a unei structuri bisericești unice pentru toți românii, pusă sub jurisdicția „patriarhului Romei”. Atâta vreme cât ritul practicat de români va rămâne cel grecesc, chiar tradus în românește, ca și instituțiile bisericești, „suntem amenințați în însăși existența noastră, și beserica română nu e alta, decât un ram sterp pre arborele nefructifer al besericii grecești”. Ritul grecesc are dezavantajul de a fi suportat alterări și adaosuri de-a lungul timpului, e foarte lung, nu e înțeles nici de cantori și nici de popor, situație în care Marcu propune o soluție ce „poate asigura existența noastră națională”: „beserică proprie română”, cu „rit propriu român”, cu „organizațiune ierarhică proprie română” și cu „direct besericesc propriu român”³⁴. Autorul este convins, în finalul expunerii, că formula de organizare bisericească imaginată de el, ar restaura viața bisericească a românilor de dinaintea adoptării de către aceștia a ritului grecesc și „am veni în relațiune și în respect religios cu popoarele de originea noastră latină, cu popoarele cele mai culte și prime din lume”³⁵. Proiectul lui Ioan Marcu este interesant din mai multe unghiuri de analiză, din perspectivă imagologică putem reține faptul că relativizează la maximum terminologia cu care se designau în epocă apartenențele confesionale, chiar și separația bisericească a Răsăritului de Apus, din 1054, o numește „dezbinare” și nu „schismă” așa cum se uza în terminologia catolică și greco-catolică consacrată din epocă. În al doilea rând, proiectul constituirii unui rit român și a unei biserici românești, în care se pot citi influențe ale ideii pașoptiste de biserică națională, subordonează identitățile confesionale românești identității

³³ Ioan Marcu, *Biserica Română*, Satu Mare, 1883, 14 p., un exemplar identificat de noi la Archivio della Congregazione per le Chiese Orientali, *Scritture riferite nei congressi. Romeni 1884-1892*, busta no. 3, fo. 1375.

³⁴ *Ibidem*, pp. 6-7.

³⁵ *Ibidem*, p. 14.

naționale, care are valoare de referință absolută. Este evidentă maniera mai degrabă laică în care concepe protopopul Marcu, relația identităților confesionale cu identitatea națională, proprie în general elitelor mișcării naționale a românilor din Austro-Ungaria.

Cazul protopopului ortodox Ioan Chendi, care a studiat în anii 1894-1896 posibilitatea trecerii la Biserica unită, ne obligă și mai mult la precauții și nuanțări în reconstituirea imaginii ortodocșilor din punctul de vedere al percepției greco-catolice. Documentația de-a lungul căreia se dezvăluie firele acestui caz oferă, în ordinea cronologică a cercetărilor făcute de noi pentru a doua jumătate a secolului XIX, prima situație în care reprezentanți oficiali ai Bisericii greco-catolice (episcopul Lugojului și apoi mitropolitul Victor Mihalyi de Apșa) și ai Sfântului Scaun (cardinalul secretar de stat Mariano Rampolla, nunțiul Antonio Agliardi) folosesc alături de alte expresii binecunoscute, consacrate, și denotativul „ortodox”, în accepțiune identitar-confesională. Astfel, în scrisoarea trimisă în data de 1 octombrie 1894, Rampolla îi scrie nunțiului Agliardi despre „protopopul schismatic Ioan Chendi din Aszonyfalva”, care trimisese o scrisoare papei, solicitând posibilitatea de a veni la Roma³⁶. În scrisoarea următoare către nunțiu, din 31 decembrie 1894, Rampolla îl numește din nou pe Chendi „protopop schismatic”, dar mai jos în text, spune că protopopul transilvănean a trimis o altă scrisoare la Roma, din care se pot deduce „bunele dispoziții ale capilor Comuniunii religioase căreia aparține Chendi în direcția Bisericii Catolice Romane”. Atrage atenția în acest document, expresia „comuniune religioasă”, total neconformă cu canoanele terminologice uzate în mod curent în documentaristica pontificală cu privire la ortodocși³⁷. Aceeași expresie este folosită ca denotativ pentru Biserica ortodoxă transilvană și în scrisoarea trimisă de la nunțiatură către Victor Mihalyi, episcopul Lugojului, în 3 ianuarie 1895³⁸, precum și în scurta nota trimisă de la Viena, cardinalului secretar de stat, în 2 februarie 1895³⁹. Marea noutate la nivel terminologic este avansată, în documentele cazului Chendi, de scrisoarea trimisă de la nunțiatura vieneză lui Augustin Bunea la Blaj, în 18 februarie 1895⁴⁰, precum și în cea expediată lui Mihalyi, cu aceeași dată de 18 februarie⁴¹, ambele vorbesc despre „capii Bisericii ortodoxe” din Transilvania și despre eventuala lor disponibilitate în direcția unirii cu

³⁶ Archivio Segreto Vaticano, Arch. Nunz. Vienna, busta no. 664, Agliardi Antonio, nunzio, Tit. XIV, lettere e-h-Posizioni speciali (1892) 1893-1896, fo. 110 r.

³⁷ *Ibidem*, fo. 107 r-v.

³⁸ *Ibidem*, fo. 118 r.

³⁹ *Ibidem*, fo. 129 r.

⁴⁰ *Ibidem*, fo. 131 r-v.

⁴¹ *Ibidem*, fo. 132 r.

Roma, conform celor relatate de protopopul menționat. Menționăm că „ortodox” coexistă în textul ambelor două documente cu mai vechiul denominativ, „schismatic”. Dezbateră în jurul acestui caz precum și a șanselor reale de realizare a proiectului unionist propus de Chendi, se încheie, potrivit succesiunii materialelor depistate de noi, cu un raport amplu (15 file) trimis de Mihalyi, devenit între timp mitropolit, nunțului Agliardi, în data de 22 ianuarie 1896. În cuprinsul acestui raport, denominativele cu care este captată și identificată ortodoxia românească ardeleană se prezintă într-o cu totul altă configurație: abundă expresia „ortodoxi”/”Biserică ortodoxă”, urmate de „neunit” și abia la urmă „schismatic”, folosit de numai câteva ori⁴². Această inovare terminologică, dacă o putem numi astfel, reflectă în mod plauzibil o anumită influență dinspre Roma. Concomitent cu schimbul de scrisori între Sfântul Scaun, nunțiatuă, episcopia Lugojului și mitropolie pe această temă, la Roma erau în plină desfășurare inițiativele unioniste de anvergură ale papei Leon al XIII-lea, anul 1894 fiind, în fapt, anul celor două enciclice de referință pentru proiectul unionist leonian, *Praeclara* și *Orientalium dignitas* și, nu în ultimul rând, anul conferințelor patriarhale ținute în Vatican. Aceste evenimente au putut influența imaginea catolică despre ortodoxie, cel puțin la nivelul denominărilor utilizate în documente, în sensul diminuării epitetelor cu conotație mai agresivă („schismatic”) și al folosirii unor denominative confesionale preferate de ortodocșii înșiși („ortodox”). Efortul nuanțării imaginii, și a unei opțiuni mai precaute pentru terminologia folosită este evident și prin faptul că, pe lângă expresiile consacrate, corespondența citată folosește perifrăze de tip „comuniune religioasă”, pentru a denomina Biserica și apartenența confesională ortodoxă.

Pe lângă discursul de autodefinire a propriei confesiuni și de fixare a reperelor alterității, constatăm în dezbateră ecleziastică românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, un al treilea tip de discurs, care propune relativizarea denominativelor ce exprimă identitățile confesionale în numele unei paradigme supraordonatoare: identitatea națională. Este discursul practicat de elita laică a mișcării naționale, de intelectualitate, reflectat și în paginile gazetelor românești, un discurs care dorește să tragă un semnal de alarmă în direcția faptului că atașamentul crispat față de identitățile confesionale subminează solidaritatea și interesele naționale ale tuturor românilor. Un astfel de discurs ce propune la urma urmei o imagine unificatoare, după cum am văzut deja în proiectul pentru rit și Biserică românească al lui Ioan Marcu, îl regăsim exprimat într-o manieră deosebit de expresivă într-o dezbateră a „Gazetei de Transilvania”, din toamna

⁴² *Ibidem*, ff. 133 r-140 r.

anului 1872, intitulată *Unirea, neunirea, gr. catholicismul, gr. orientalismul*. Conform datelor acestei dezbateri, certurile religioase și „nomenclaturile de papistaș, latina, schimatic”, au fost confecționate de liderii bisericești ai românilor de dinainte de 1848, când numărul intelighenției laice era redus. Se încearcă, în mod interesant și o periodizare a apariției în timp a acestor denominative, în sensul că expresiile genuine de „unit” și „neunit” au fost înlocuite cu „greco-catolic” și „greco-oriental”, fapt de care sunt făcuți responsabili „seducătorii poporului daco-român”. Sub impresia unor astfel de etichetării, românii ortodocși, „scârbiți de numirea de schismatici”, au socotit că „numai cu Papa de la Roma să nu se unească, ci mai bine cu Carlovitz, sau ori cu cine, și ca nu cumva uniții să se numească pre sine de gr. occidentali, s-au numit dâșii de gr. orientali, ca unii, care substau Patriarhului din Constantinopole”. Etichetările confesionale, sunt stimulate de adversarii unității românești, a „cărturarilor noi”, care susțin această „invențiune nouă”, „numirea de gr. catolic și gr. oriental”, necunoscută de popor⁴³.

Consecințele disensiunilor confesionale nu întârzie să se manifeste, continuă „Gazeta” pledoaria sa, ca de pildă la sate, unde datorită lipsei de colaborare între apartenenții celor două confesiuni, se vor ridica școli comunale, apoi neglijarea catehezei, precum și a procesului de învățământ. Sunt invocate hotărâri ale împăraților austrieci care demonstrează că denumirile de „greco-catolic” și „greco-oriental” nu existau în trecut și că au un caracter artificial. Autorul articolelor care compun această dezbatere insistă asupra caracterului neavenit al denominativelor confesionale, confecționate în mod arbitrar, precum și asupra absenței sinoadelor, cu nerespectarea canoanelor Sfinților Părinți, a pravilei și a vechilor uzanțe. Ortodocși și catolici sunt, deopotrivă și unii și ceilalți: „românii gr. orientali sunt și catolici, pentru că în credință sunt universali; iară românii gr. c. sunt și greco-orientali, pentru că ritul e același lucru”. Este ironizată autoimaginea greco-catolică, în sensul că la Blaj se învață dreptul și istoria bisericească „cea papistășească”, „și totuși strigă în contra congresului papistășesc maghiar din Pesta, că le răpește autonomia”. Pamfletul îndeamnă la renunțarea la disputele sterile și la evaluarea eficienței activității preoților în parohie, la școala confesională, a inițiativelor lor economice etc., deoarece „misiunea lor este înaintarea besericii și a școalei noastre române”. Pledoariei împotriva confesionalismului și pentru susținerea întesului național i se adaugă apoi o altă viziune despre rolul preotului, care trebuie „să nizuiască a crește pre om mai întâi corporalmente, apoi spiritualmente, sau ambele de una dată”, pentru că „dâșii pregătesc poporul numai pentru

⁴³ „Gazeta Transilvaniei”, XXXV, 1872, nr. 78, 18/7 octombrie, pp. 2-3.

celaltă lume, iară asupra vieții acesteia puțin sau deloc nu-i fac atenți”. Preoții ar putea contribui cu influența la propășirea națiunii române, „precum fac preoții altor națiuni”. Materialul se încheie pe un ton oarecum sceptic, accentuând necesitatea întrunirii unui congres bisericesc mixt care să statornicească organizarea constituțională și disciplinară a Bisericii unite⁴⁴. Dezbateră selectată este un decupaj dintr-o campanie purtată în mod constant de presa românească neangajată confesional, în a doua jumătate a secolului XIX, în direcția depășirii clivajelor confesionale în numele interesului național. Propulsarea identității naționale semnifică în același timp și un demers conștient și sistematic, promovat în principal de inteligența laică, în direcția deconfesionalizării societății românești transilvane la toate nivelele.

Aspects Concerning the Image of the Orthodox Within the Greek-Catholic Believers In the Second Half of 19th Century

There are several important levels that may be found when dealing with the image of Romanian Orthodox communities and structures with the Greek-Catholic in the second half of the 19th century Transylvania. Thus, one can identify a first level represented by Eastern Christianity's general image with the Holy See, which was being constructed in the respective period due to the papacy's relaunch of its unionist projects. This may be seen in Rome's documents concerning the East, in the debates of the several Romanian dicasteries on this issue, in the documents of the Ecumenical Council in 1869-1870, in Vatican's correspondence with the Apostolic Nunciatures and missions and, last but not least, in the historical, canonical and liturgical literature on Eastern Churches.

We are dealing with a complex picture, combining the necessity of recognizing the traditions and particularities of Eastern Christianity with plans of restoring the unity of Christian world and the imperatives of organizing it round its "centre" - the Roman Apostolic See. This pontifical construct will later be taken over by the Greek-Catholic in Transylvania, who were constructing their own image of Romanian Orthodoxy and Eastern Christianity, respectively. It is at this point that a second distinct level of representation - that of the Orthodox image with the Greek-Catholic Church - becomes clear. It contains, along with the Roman component, elements generated by local cohabitation and interdenominational relations. This image is not unitary in itself since it is determined by different ecclesiastical options or pragmatic calculation of the Greek-Catholic elite, as well as by an ambivalent attitude towards Orthodoxy stemming from the cohabitation necessities of the two Romanian denominations at the level of communitarian life. The image of Eastern Orthodoxy in this period of time with both Holy See and Romanian Church United with Rome is made up of veracious elements, historically verifiable to which are added, in a variable alchemy, generalizations, clichés, stereotypes and common places with no factual basis, part of the representation games of "the other" generated by social life mechanisms.

⁴⁴ Idem, nr. 79, 23/11 octombrie, pp. 2-3.

Demersuri ale Antantei pentru normalizarea raporturilor româno-bulgare în vederea reconstituirii unui bloc al statelor balcanice

Hadrian Gorun

Universitatea „Babeș-Bolyai”

În intenția lor de a obține un avantaj militar și psihologic, cele două tabere rivale din primul război mondial (Antanta și Puterile Centrale) au căutat cu asiduitate să își canalizeze toate eforturile pentru atragerea țărilor care au găsit de cuviință să rămână în neutralitate sau în expectativă în momentul atacului dublei monarhii austro-ungare împotriva Serbiei, din 28 iulie 1914.

Întrucât operațiunile militare se desfășurau în proximitatea frontierelor sale, în fața României s-au ridicat trei opțiuni: să intre în război alături de Puterile Centrale, cu care, de altfel, România avea deja un tratat de alianță încă din 1883; să se pronunțe pentru adoptarea unei poziții de neutralitate sau, dimpotrivă, să se angajeze militar de partea puterilor care compuneau Antanta și în acest fel, să lupte pentru alăturarea la statul național a teritoriilor românești care se aflau sub dominația Imperiului austro-ungar. Consiliul de coroană reunit la Cotroceni în 21 iulie/3 august 1914 a decis, împotriva dorinței exprimate de către regele Carol I, ca România să rămână neutră.¹ Decizia adoptată a reprezentat, cu siguranță, o lovitură diplomatică și morală de proporții aplicată Puterilor Centrale, care au văzut în declararea neutralității României un semn al îndepărtării sale de foștii aliați. Bulgaria se număra și ea printre statele care în vara – toamna lui 1914 a rămas neutră. România și Bulgaria, dar și Italia și Grecia au reprezentat veritabile mize în competiția dintre Antanta și Puterile Centrale, a căror luptă s-a manifestat pregnant și pe tărâm diplomatic.

Ministrul Franței de la Legația din București, Jean-Camille Blondel, a semnalat puternica surprindere și consternarea cercurilor înalte din România în momentul remiterii notei ultimative austro-ungare la Belgrad. Emanoil Porumbaru, ministrul de externe român, nu se aștepta ca nota să îmbrace forma unui ultimatum în termeni atât de duri. După expedierea notei ultimative, el a început să creadă că în spatele incidentelor de frontieră dintre Bulgaria și România ar putea să se găsească chiar Austro-Ungaria,

¹ Glenn E. Torrey a remarcat că cei prezenți au căzut de acord în majoritate asupra neutralității României, acțiunea unilaterală și agresivă a Austro-Ungariei, absolvind România de orice obligație asumată prin vechiul tratat: Glenn E. Torrey, *Romania and World War I*, (Iași, Oxford, Portland), 1999, p.10.

dornică să vadă România pusă în șah de către Bulgaria, într-un moment în care Viena proiecta exercitarea de presiuni asupra Serbiei.² Inspirația austro - ungară a respectivelor incidente nu se putea nici confirma, dar nu se putea nici infirma cu certitudine. Implicarea Austro - Ungariei rămânea plauzibilă dacă ne gândim la resentimentele posibile pe care aceasta putea să le poarte României după ce ultima a intervenit decisiv de partea inamicilor Bulgariei, Serbia și Grecia, în timpul celui de-al doilea conflict balcanic, în 1913. Ori, Bulgaria se număra printre protejatele dublei monarhii. În aceste împrejurări, guvernul României privea cu îngrijorare o eventuală acțiune a Bulgariei, care ar fi periclitat statu-quo-ul stabilit prin tratatul de la București, din 10 august 1913. Blondel a intrat în legătură cu Porumbaru, interesat fiind de atitudinea pe care România înțelegea s-o adopte în contextul războiului austro - ungaro - sârb. Răspunsul lui Porumbaru a fost elocvent, nepunând sub semnul întrebării voința României de a acționa și, la nevoie, de a lupta pentru conservarea echilibrului de forțe în spațiul balcanic: „România se consideră solidară cu Grecia și Serbia pentru a determina respectarea clauzelor tratatului de la București; dacă deci Bulgaria voia să profite de evenimentele actuale pentru a-i aduce atingeri, România și Grecia își vor concerta eforturile pentru a lua măsurile cele mai potrivite spre a se opune unei acțiuni a armatelor bulgare”.³

Ministrul Blondel se gândea că unii membrii ai guvernului român ar putea să pună la cale o acțiune alături de Austro - Ungaria, pentru ca astfel să îi fie risipite neliniștile legate de un eventual atac bulgar, dat fiind faptul că Bulgaria era aliatul natural al Austro - Ungariei.⁴ Observăm limpede că diplomația franceză se temea încă de o reorientare a României către Puterile Centrale, în pofida deciziei Consiliului de coroană.

Dacă raporturile României cu Rusia erau departe de a fi socotite drept relații de încredere și prietenie, amintirea răpirii celor trei județe sud-basarabene (Cahul, Bolgrad și Ismail) la 1878 nefiind ștearsă, cele româno - bulgare s-au caracterizat, în general, printr-o evoluție sinuoasă, care s-a încheiat cu intrarea celor două țări în tabere beligerante opuse. În Bulgaria, guvernul Vasil Radoslavov privea cu circumspecție o alianță cu statele balcanice.⁵ Ținând cont de orientarea predilectă în favoarea Puterilor

² *Documents diplomatiques français (1871 - 1914)*, 3e Série (1911 - 1914), Tome XI (24 Juillet - 4 Août 1914), (Paris, 1936), p.41.

³ *Ibidem*, pp.127-128; Archives du Ministère des Affaires Etrangères Français (A.M.A.E.F. în continuare); Série Guerre 1914 - 1918, Sous-Série Roumanie, D.337, f.1.

⁴ *Documents diplomatiques français (1871 - 1914)*, p.316.

⁵ Ema Nastovici, „Cu privire la unele aspecte ale relațiilor româno - bulgare în anii 1914 - 1916”, în *Analele Universității București*, Seria Științe Sociale, Istorie, XVII, 1968, pp.129-130.

Centrale a majorității clasei politice bulgare și a opiniei publice, Bulgaria va sfârși prin a se alătura blocului militar respectiv. Politica externă a cabinetului Radoslavov a tins să normalizeze raporturile cu vecinii. Relațiile cu România, Serbia și Grecia au devenit deosebit de reci și încordate în urma celui de-al doilea conflict balcanic. Concesiile teritoriale la care a fost constrânsă să consimtă în favoarea celor trei au generat exacerbarea spiritului revizionist bulgar. Inițial, tendințele revizioniste ale Bulgariei nu s-au manifestat decât la nivel diplomatic, prin discuții și tratative.⁶ Asistând la creșterea considerabilă a rolului României în sud – estul Europei și în Balcani după tratatul de la București, autorităților bulgare nu le putea fi indiferentă poziția pe care o va adopta aceasta în desfășurarea ulterioară a evenimentelor. În vara anului 1914, existau totuși și unele încercări timide de realizare a unei apropieri româno – bulgară, reamintindu-se bunele raporturi dintre cele două state în perioada de dinaintea tratatului de pace din urmă cu un an. Încordarea și răceala care au survenit în mod evident după acel moment au fost amplificate un an mai târziu prin incidentele de frontieră menționate.⁷ Cercurile guvernamentale române, atente la atitudinea oficialităților bulgare și la cea a marilor puteri, au răspuns negativ la propunerile executivului bulgar ca acest caz să fie anchetat de o comisie internațională, propunând în schimb crearea unei comisii mixte româno – bulgare.⁸ România și Bulgaria au oscilat între cele două blocuri politico – militare, Antanta și Puterile Centrale, trăgând nădejde că obiectivele lor de politică externă vor fi îndeplinite. Ele s-au declarat neutre, adoptând o politică de expectativă și de tatonări. Atât în România, cât și în Bulgaria, din acea clipă a devenit pregnantă separarea forțelor politice în funcție de aderarea lor la una sau alta dintre cele două grupări beligerante. Dacă în România era preponderent curentul pro-antantist, dimpotrivă, în Bulgaria, activitatea cercurilor filo-germane era foarte puternică și chiar autoritățile înclinau spre Puterile Centrale.

O acțiune militară a Bulgariei îndreptată împotriva României era posibilă, dorința Bulgariei de a-și satisface ambițiile revanșarde nedispărând. Redobândirea de la România a Dobrogei de sud (Cadrilaterul), pierdută prin tratatul de la București din 1913, constituia marea provocare pentru factorii de decizie de la Sofia. Raporturile Bulgariei cu Serbia erau, de asemenea, încordate din pricina diferendurilor legate de Macedonia și riscau să degenezeze în conflict armat deschis.

Atitudinea ambiguă a Bulgariei și indecizia României au fost reliefate de către atașatul militar al Franței la București, căpitanul Pichon,

⁶ *Ibidem*, p.130.

⁷ *Vezi supra*, p.2

⁸ Ema Nastovici, *art..cit.*, p.132.

care a sesizat la 10 august 1914 - chiar după un an de la evenimentul care a marcat apogeul României ca putere regională în Balcani - că poziția Bulgariei ținea în suspensie acțiunea românească. România ezita între posibilitatea de a trece Dunărea pentru a doua oară, pentru a-i opri pe bulgari pe drumul spre Macedonia și riscul de a trece Carpații cu amenințarea bulgară în spate.⁹ Deducem că nu era exclus nici ca România însăși să ia inițiativa unui atac contra vecinului său meridional. Este cunoscut faptul că Bulgaria avea puternice dispute teritoriale cu Serbia și Grecia. Nemulțumirile de pe urma celui de-al doilea război balcanic, în stare latentă și dificil de reprimat, puteau răbufni nestăpânite și cu brutalitate.

Puterile Antantei, în principal Rusia și Franța, au purces la o activitate diplomatică susținută, cu scopul de a lămurii atitudinea statelor balcanice, România, Bulgaria și Grecia, străduindu-se să le alăture pe toate într-o alianță generală a statelor din această regiune.¹⁰ Era vizată reconstituirea blocului balcanic care ființase în 1912, compus din Serbia, Bulgaria și Grecia, cele trei țări fiind aduse laolaltă în aceeași tabără de lupta comună împotriva Imperiului Otoman. Neînțelegerile dintre Bulgaria și celelalte state au condus la prăbușirea alianței balcanice un an mai târziu, cel de-al doilea conflict balcanic fiind expresia intereselor divergente care separau și dezbinau cele trei state. Antanta a proiectat, în a doua jumătate a anului 1914, reconstituirea integrală a blocului balcanic, din el urmând să facă parte de această dată și România. Serbia și România urmau a fi contrapuse Austro - Ungariei, iar Bulgaria și Grecia aveau să se opună Turciei, în cazul unei poziții ostile a acesteia.

O acțiune a României și a Serbiei trebuia să permită Rusiei să utilizeze o parte a trupelor sale din Galiția pentru a întări frontul de vest în avantajul Antantei. Pe de altă parte, o amenințare a Bulgariei și a Greciei pentru Turcia, putea s-o împiedice pe cea din urmă să intre în război de partea Puterilor Centrale. Constituirea blocului balcanic s-a izbit de mari dificultăți. Fiecare stat viza să obțină totul spre propriul profit, chiar cu riscul de a leza interesele vecinilor săi. Pe de altă parte, Puterile Centrale urmăreau, la rândul lor, să creeze un front bulgaro-turco-român sub propriul control¹¹. Atragerea Bulgariei în alianța balcanică sub patronajul Rusiei și Franței, nu era posibilă decât prin promisiunea că vor fi realizate aspirațiile sale

⁹ Service Historique de l'Armée de Terre (S.H.A.T.), Fond Attachés Militaires en Roumanie, Carton 7N1455, D.3, raportul căpitanului Pichon, către ministrul de război, nr.38, din 28 iulie/10 august 1914.

¹⁰ Iuri Nikiforovici Danilov, „Rusia și intrarea României în război”, în *România în timpul primului război mondial. Mărturii documentare*, coordonator principal Dumitru Preda, Editura Militară, București, 1996, p.135.

¹¹ *Ibidem*, p.136.

naționale. În acest sens, era necesar să i se garanteze extinderea teritoriului, nu doar în dauna Turciei, ci și pe seama României, Serbiei și Greciei, acest lucru impunând mari sacrificii din partea lor. Pentru a oferi teritorii Bulgariei și a o determina să adere la alianța balcanică, trebuia ca Serbiei să îi fie amputată o mare parte din Macedonia, România să renunțe la Cadrilater, iar Grecia la Kavalla, împreună cu Seres și Drama. Puterile Antantei nădăjduiau că insatisfacția țărilor care astfel ar fi fost deposedate de teritorii avea să fie înlăturată sau măcar limitată prin unele compensații. Pentru România, de pildă, compensațiile teritoriale în contrapartidă urmau a fi căutate în Transilvania și Bucovina.¹²

Ministrul României la Sofia, Derussi, a avut o discuție, la 9 august 1914, cu omologul său francez, Panafieu, pe care l-a informat, cu titlu personal, că guvernul său ar consimți, cu siguranță, la unele sacrificii în cadrul noii asociații balcanice preconizate, cu condiția ca problema Transilvaniei să fie rezolvată în conformitate cu năzuințele naționale ale României.¹³ Cu alte cuvinte, România și-ar fi arătat disponibilitatea de a accepta cesiuni teritoriale în favoarea Bulgariei numai dacă Alianții ar fi recunoscut drept indiscutabile drepturile statului român asupra Transilvaniei. Eforturile Antantei pentru a concilia pozițiile diametral opuse ale cabinetelor balcanice au continuat. Ministrul rus de externe, Serghei Sazonov, a sondat atitudinea guvernelor de la Atena, București și Niș, afirmând că era dezirabil ca România și Serbia să acționeze de comun acord cu Rusia pe lângă guvernul grec, pentru a obține promisiunea unor avantaje teritoriale în favoarea Bulgariei, în caz de anexare a Epirului de către Grecia. În plus, pentru a cointeresa Bulgaria în ralierea la Antantă împreună cu celelalte state balcanice, guvernul rus a semnalat posibilitatea unor alte achiziții teritoriale care ar depinde de rezultatele războiului.¹⁴

România intenționa să supravegheze atitudinea Bulgariei în acele prime luni de conflict pentru a preveni din timp și cu eficacitate sporită o eventuală acțiune ofensivă ostilă a sa. Ministrul României la Paris, Emil Lahovari a propus soluții pentru a ține Bulgaria la respect: să se uziteze în privința vecinului de la sud de Dunăre așa-numitul „duș scoțian”, adică să fie combinate promisiunile cu amenințările. Drept mijloc de presiune, Rusia trebuia să trimită la Varna nave de război împreună cu un corp de debarcare recrutat din rândul trupelor din Caucaz. În ce privește promisiunile, România putea să declare, că era dispusă să retrocedeze Bulgariei regiunea din Dobrogea sudică, care nu îi era indispensabilă. Grecia avea să accepte să

¹² *Ibidem*, p.137.

¹³ A.M.A.E.F., Série Guerre 1914 - 1918, Sous-Série Balkans, D.217, f.1.

¹⁴ *Ibidem*, f.2.

cedeze bulgarilor Cavalla, iar Serbia urma să renunțe la o parte din Macedonia. În schimb, România ar reclama obținerea Transilvaniei, Grecia cea mai mare parte din Epir, iar Serbia, Bosnia și Herțegovina.¹⁵ Ministrul României în capitala Franței propunea, de fapt, o pârghie clasică de menținere a echilibrului puterilor pentru zona balcanică, anume acordarea de compensații teritoriale. Achizițiile teritoriale ale Bulgariei și ale vecinilor săi urmau a fi corelate cu cesiunile, astfel încât toate să fie mai mult sau mai puțin mulțumite, iar ambițiile de extindere sa le fie oarecum diminuate.

În legătură cu eventuala constituire a unei alianțe balcanice sub patronajul Antantei, a emis opinii și ministrul Franței la Sofia, Panafieu. El a declarat, la 17 august 1914, că înțelegerea cu Bulgaria nu poate fi întrevăzută decât dacă România, Grecia și Serbia se vor înțelege „**mai întâi**” asupra sacrificiilor teritoriale pe care fiecare dintre aceste state ar fi dispus să le facă în favoarea Bulgariei, în ziua în care aspirațiile lor naționale vor fi îndeplinite în urma războiului. Guvernul rus a deschis convorbiri în această direcție cu ministrul de externe englez Eduard Grey. Dacă tratativele urmau să aibă succes, Rusia, Franța și Anglia vor putea sprijini la Sofia ofertele conciliante ale României, Greciei și Serbiei, garantându-le realizarea.¹⁶ Antanta, în principal Rusia, se oferea să joace rolul de mediator în disputa dintre Bulgaria și celelalte țări din Balcani și astfel să încerce înăbușirea unei stări conflictuale, care oricând putea degenera în război armat.

Evenimentele se vor precipita astfel încât la 21 august 1914, premierul român Ion I.C. Brătianu i-a făcut cunoscută lui Blondel dorința nedisimulată a guvernului român de a menține neutralitatea, motivată prin voința de a conserva libertatea de acțiune, de a nu avea obligația de a acționa „în mod solidar cu alții”. Brătianu își exprima speranța că celelalte puteri balcanice vor cădea de acord pe calea tratativelor asupra beneficiilor teritoriale de care avea să se bucure Bulgaria, totul trebuind pus în slujba salvării echilibrului balcanic.¹⁷ Declarația prim-ministrului Brătianu poate fi privită, posibil dar nu în mod absolut, ca o respingere voalată a intrării României în blocul balcanic prevăzut pentru a se reînființa.

Ministrul Franței la Sofia, Panafieu, s-a arătat mai degrabă sceptic în legătură cu reușita acestui demers al Antantei. Confederația balcanică nu ar putea fi înfăptuită decât prin restabilirea completă și definitivă a păcii și nu avea nici o șansă de a fi acceptată la Sofia dacă propunerea de constituire nu va fi dublată de precizări formale relative la modificările teritoriale. Panafieu era de părere că acțiunea diplomatică a Antantei trebuia să ducă la păstrarea

¹⁵ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Roumanie, D.337, f.19.

¹⁶ Arhivele Naționale, Fond Microfilme, Franța, rola 140, cadrul (c) 6.

¹⁷ A.M.A.E.F., Guerre 1914 - 1918, Balkans, D.217, f.19.

Bulgariii într-o situație de strictă neutralitate și de a o împiedica să se ralieze fie Turciei, fie României, în cazul în care ultima ar fi cedat presiunilor austro - germane.¹⁸ Pentru a proceda, la rândul său, la concesiile și a adera la alianța balcanică, care să lupte în război alături de Antanta, Bulgaria avea nevoie de asigurări în privința achizițiilor teritoriilor revendicate. Pe de altă parte, în vara și toamna lui 1914, diplomații francezi încă se mai temeau într-o oarecare măsură de alăturarea României la blocul Puterilor Centrale și, în această eventualitate, ar fi încercat să atragă Bulgaria în sfera de influență a Antantei. De fapt, obiectivul Antantei era acela de a dobândi atât concursul României, cât și pe cel al Bulgariei. Nu era disimulată nici intenția de a alia la Antantă toate statele din zona balcanică. Ar fi fost, fără îndoială, un succes diplomatic semnificativ al Antantei. Având în vedere că România și, mai ales, Bulgaria, erau percepute ca vechi aliante ale Puterilor Centrale, putem vorbi de încercarea de punere în aplicare a principiului *divide et impera*, prin care Antanta tindea să destrame alianța Puterilor Centrale și să o slăbească. Strategia a dat în cele din urmă roade în cazul Italiei, o altă țară neutră care inițial a făcut parte din Tripla Alianță, și al României. Cea dintâi a intrat în război alături de Antanta în mai 1915, iar cea de-a doua în august 1916.

Ministrul Bulgariei la București, Radev s-a arătat convins la 21 august 1914 că Bulgaria va rămâne neutră în război. Radev a adăugat că prim-ministrul Radoslavov a dat asigurări în acest sens Rusiei, el fiind însărcinat să facă declarații similare guvernului român. În pofida asigurărilor, executivul român continua să nu aibă încredere în Bulgaria. Radev a apreciat că aceasta reprezenta una dintre cauzele care determinau ezitățile guvernului Ion I. C. Brătianu.

În ciuda precizărilor reprezentantului său diplomatic în capitala României, Bulgaria părea că va acționa, în caz de intervenție, numai de comun acord cu Turcia, sub inspirația Vienei.¹⁹ În aceste condiții neprielnice, reconstituirea blocului balcanic apărea mai mult ca o himeră, Grecia singură manifestându-și disponibilitatea de a consimți la concesiile teritoriale menite să îi faciliteze crearea. Guvernul român a anunțat că nu dorea să abandoneze nimic din ceea ce tratatul de la București i-a recunoscut, în vreme ce Serbia, prin vocea premierului Nikola Pasic, nu credea că pentru moment a venit timpul să își asume angajamente față de Bulgaria.²⁰ Din punctul nostru de vedere, proiectul blocului balcanic sub auspiciile Antantei a fost sortit eșecului de la bun început, întrucât statelor vizate pentru a fi incluse în componența lui nu li se ofereau garanții certe în privința câștigurilor și

¹⁸ Arhivele Naționale, Microfilme, Franța, rola 140, c.9.

¹⁹ A.M.A.E.F., Guerre1914-1918, Roumanie, D.337, f.37.

²⁰ *Ibidem*.

recompenselor pe care le-ar obține ca preț al cedărilor și sacrificiilor. Fiecare țară din Balcani avea propriile aspirații, la care nu putea renunța cu ușurință în favoarea unor deziderate colective. Interesul național al statului – națiune prevala asupra intereselor colective.

Ministrul afacerilor externe francez Téophile Delcassé, a dat instrucțiuni clare celor doi ambasadori ai săi la Petrograd și la Londra, Maurice Paléologue, și respectiv Paul Cambon, afirmând că era absolut necesar ca România să-și păstreze întreaga libertate de mișcare și să se decidă în final în favoarea Triplei Înțelegeri. În acest sens, o condiție *sine-qua-non* era eliberarea de orice neliniște în ce privește un atac bulgar. De Sofia vor depinde, în viziunea sa, hotărârile definitive ale României. Prin urmare, diplomația Antantei avea drept misiune să acționeze asupra Bulgariei. Guvernul acestui stat trebuia conștientizat că avea tot avantajul să se ralieze Antantei pentru a dispune de câștiguri teritoriale.²¹

La 18 septembrie 1914, ministrul României la Sofia a declarat colegului său francez că dacă acțiunea împotriva Austro-Ungariei nu va fi decisă în scurt timp, era posibilă izbucnirea unor tulburări interne foarte grave. El era convins că regele va ceda în cele din urmă. Derussi urma să plece la București, de unde spera să se întoarcă cu sarcini care să îi permită să facă propuneri guvernului bulgar.²² Știrile parvenite la București de la Sofia și de la Constantinopol generau ezitări chiar din partea adeptilor cei mai hotărâți ai unei acțiuni contra Austro-Ungariei. Teama de un atac bulgar, coroborată cu perspectiva ducerii războiului pe două fronturi, paralizau voința de acțiune a cercurilor conducătoare de la București. Pe de altă parte, Rusia nu era în măsură să răspundă de acțiunile Bulgariei, oricât de strânse ar fi fost raporturile dintre cele două țări. Nu se știa dacă Bulgaria va rămâne neutră în contextul unui război care putea aduce României o extindere teritorială. Prin urmare, ministrul Blondel a apreciat că era regretabil că Rusia nu putea să furnizeze în vreun fel garanții României împotriva oricărei intervenții bulgare.²³

Președintele Consiliului de miniștri român, Brătianu, i-a dat de înțeles lui Blondel că preparativele desfășurate de către Bulgaria îngrijorau autoritățile române. În conformitate cu unele știri, aceasta și-ar fi fortificat frontierele și ar fi înarmat vapoare austriece, aliniate de-a lungul malului drept al Dunării. În aceste condiții, Brătianu a semnalat, pe bună dreptate, că intervenția militară a României ar fi lipsită de rezultate mulțumitoare dacă, în timpul angajării în Transilvania, bulgarii ar forța trecerea Dunării pe

²¹ *Ibidem*, f. 77

²² A.M.A.E.F., Guerre 1914 - 1918, Roumanie, D.337, f.81.

²³ *Ibidem*, f.83.

malul românesc. România nu dispunea atunci de mijloacele militare, materiale și logistice pentru a purta un război pe două fronturi.

De asemenea, guvernul român aștepta precizări din partea Rusiei relative la sprijinul pe care aceasta încuviința să îl ofere.²⁴ Blondel a replicat că oamenii politici români exagerau tot invocând dimensiunea primejdiei bulgare, precedentele declarații ale Sofiei fiind destul de liniștitoare. Bulgaria ar evita să intre în luptă contra României în momentul în care cea din urmă s-ar alia puterilor Antantei, mai ales că din punct de vedere militar, situația Bulgariei era mai degrabă nesatisfăcătoare. Conform opiniei lui Blondel, chiar dacă România și-ar fi îndreptat efortul militar în principal către Transilvania, forțe importante puteau fi lăsate, până la un nou ordin, în Dobrogea, mai ales dacă ar fi fost mobilizați un număr de 600.000 de oameni, așa cum estimase guvernul român.²⁵

Mai mult, la jumătatea lui septembrie 1914, ministrul Bulgariei la București a întărit asigurarea că Bulgaria va rămâne neutră, indiferent de hotărârea pe care o va adopta România. A evidențiat faptul că opinia publică bulgară se pronunța aproape în unanimitate pentru pace. Blondel, reprezentantul francez, a scos în evidență motivele care întrețineau neîncrederea guvernului român, precum armamentele de pe vapoarele austriece aflate în apele teritoriale bulgare ale Dunării. Radev a răspuns că el considera această știre drept un zvon și că era pregătit să solicite o dezmințire oficială din partea guvernului Radoslavov. Blondel a conchis că, dacă afirmațiile ministrului bulgar l-ar convinge pe premierul Brătianu, ele i-ar risipi acestuia unul dintre principalele argumente pe care le invoca în sprijinul amânării deciziei sale.²⁶ Cu alt prilej, Radev a exprimat speranța că, odată cu reglementarea generală de pace de la sfârșitul războiului, puterile Antantei vor ține seama de atitudinea de neutralitate a Bulgariei și că Serbia va abandona în favoarea sa teritoriile macedonene pe care tratatul de la București i le-a atribuit.²⁷

În urma semnalelor primite de la Blondel, conform cărora tergiversările guvernului român erau determinate de îngrijorarea produsă de eventualitatea unei acțiuni ofensive a Bulgariei, Delcassé a reluat la rândul său recomandarea ca Rusia să își asume misiunea de a purta negocieri cu guvernul de la Sofia pentru a preveni această posibilitate. Ministrul de externe francez a trasat directive în acest sens ambasadorului la Petrograd,

²⁴ *Ibidem*, f.85.

²⁵ *Ibidem*, f.86.

²⁶ *Ibidem*, f.89-90; A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Balkans, D.217, f.143; Arhivele Naționale, Fond Microfilme, Franța, rola 140, c.53.

²⁷ A.M.A.E.F., Guerre 1914 - 1918, Balkans, D.217, f.143.

Paléologue, care la rândul său, trebuia să insiste pe lângă Sazonov pentru înfăptuirea dezideratului.²⁸

În ciuda încercărilor agentului diplomatic bulgar la București, Radev de a convinge autoritățile române de atitudinea pașnică a Bulgariei indiferent de acțiunile pe care le-ar întreprinde România, ministrul Panafieu, de la Legația Franței din Sofia, a sugerat ca declarațiile diplomatului bulgar să fie privite cu prudență și precauție. El a telegrafiat lui Delcassé că nu era absolut deloc sigur că Bulgaria ar rămâne neutră dacă România ar intra în acțiune fără să fi încheiat în prealabil un acord cu ea, care să precizeze în primul rând „**retrocedări teritoriale în Dobrogea**”. Panafieu era circumspect în privința adevăratelor intenții ale Bulgariei: „Dacă guvernul român nu ar încheia acest acord și dacă, cu toate acestea, trupele sale ar pătrunde în Transilvania, e posibil ca Bulgaria, nu numai să atace România, ci chiar să ia în stăpânire Macedonia sârbească”.²⁹ Guvernul bulgar era supus neconținut presiunilor diplomatice din partea Austro-Ungariei și Germaniei. Poziția sa era de expectativă, iar intrarea în acțiune a României putea reprezenta factorul stimulativ determinant, de natură să-i modifice conduita.³⁰ Prin concesiile teritoriale în favoarea Bulgariei, în special prin cedarea Cadrilaterului, era posibil ca România să nu își atragă ostilitatea vecinului de la sud de Dunăre, în ipoteza în care ar fi declanșat operațiuni militare împotriva fostei sale aliate și totodată protectoare a Bulgariei, Austro - Ungaria.

La începutul lui noiembrie, proiectul blocului balcanic era în impas, Panafieu telegrafiind la Paris că era indispensabil ca România, Serbia și Grecia să se angajeze să recurgă la compromisurile teritoriale necesare în ziua în care ele vor fi obținut noile achiziții.³¹ La 7 noiembrie 1914, ministrul României la Sofia i-a expus lui Panafieu rațiunile pentru care guvernul său rămânea neîncrezător față de Bulgaria, atenționând că va rămâne astfel atâta vreme cât guvernul Radoslavov va rămâne la putere. Era binecunoscută orientarea filo-austriacă a premierului bulgar. Derussi era convins că în cazul angajării unor convorbiri precise cu Bulgaria, în vederea unei acțiuni comune, subiectul acestora ar fi imediat aflat la Viena și la Berlin. El a adăugat că Brătianu nu era atât de naiv încât să îi prevină pe eventualii adversari în legătură cu obiectivele și intențiile sale. Președintele Consiliului de miniștri român era decis să nu asculte nici o propunere venită din partea Sofiei și drept urmare, reprezentantul său în această țară va evita orice

²⁸ *Ibidem*, Roumanie, D.337, f. 96.

²⁹ *Ibidem*, f.100.

³⁰ *Ibidem*; vezi și Glenn E. Torrey, *op.cit.*, p.55; Autorul a precizat că Bulgaria, prin vocea premierului său rusofil, Vasil Radoslavov, ar fi făcut cunoscut că dacă trupele române vor intra în Transilvania, armata bulgară va înainta imediat în Dobrogea.

³¹ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Balkans, D.217, partea a II-a, f.16.

contact concret. Totuși, Derussi a dat asigurări, în nume personal, că dacă Serbia și Grecia ar fi de acord să procedeze la cesiuni teritoriale în favoarea Bulgariei, și România ar accepta să abandoneze regiunea Obrici, în pofida dezmințirilor oficiale ale premierului Brătianu. În opinia reprezentantului diplomatic român, dacă Bulgaria ar comite un act de agresiune asupra Serbiei, România nu ar rămâne indiferentă, cum ar fi procedat încă în septembrie 1914, ci ar declara război Bulgariei. Panafieu l-a avertizat că Bulgaria nutrește o neîncredere similară în privința României și că părea absolut decisă să-și conserve neutralitatea. Pentru a se implica militar alături de Antantă, Bulgaria ar reclama un angajament al României care să-i asigure întreaga liniște. Derussi a răspuns că o declarație scrisă putea fi dată fără dificultăți Bulgariei și l-a rugat pe Panafieu să îi acorde avizul favorabil atunci când momentul potrivit va fi sosit.³²

Pentru a i se risipi îngrijorările în ce privește intențiile bulgare, Ion I.C. Brătianu considera că era nevoie fie ca guvernul bulgar actual să fie înlocuit cu un guvern rusofil, fie ca Bulgaria să intre în acțiune de aceeași parte cu România, fie să-și îndrepte operațiunile militare contra Turciei, care lupta deja alături de Puterile Centrale. Ministrul Franței la București socotea că această ultimă soluție era optimă.³³

Brătianu a precizat că în cazul în care Antanta va reuși să determine Bulgaria la acțiune împotriva Turciei, armata română va declanșa de asemenea operațiunile militare. El a considerat că prim-ministrul grec, Venizelos, putea interveni în mod eficient la Sofia cu scopul enunțat mai sus.³⁴

Ministrul Franței la București, s-a străduit din răspuțeri să risipească neîncrederea lui Brătianu față de Bulgaria. Blondel a subliniat fermitatea ultimelor declarații ale liderului guvernului bulgar, Radoslavov, privind păstrarea neutralității. Premierul român a persistat însă cu obstinație în refuzul său de a trata cu Sofia, rămânând imun la demersurile diplomației franceze. El a declarat că niciodată nu ar consimți asupra concesiilor teritoriale dorite de către bulgari și, de altfel, asupra nici unei concesi, chiar minime. În viziunea sa, singura atitudine posibilă pentru România era neutralitatea care să țină la respect Bulgaria. Blondel a adăugat că aceste opinii nu erau împărtășite de către membrii cabinetului român și nici de către cea mai mare parte a oamenilor politici influenți. De aceea, el socotea că prim-ministrul României se folosea de orice pentru a amâna sau chiar pentru a evita o intrare în luptă a armatei. După ce s-a servit de dorințele regelui defunct, el a invocat latitudinea pe care i-a lăsat-o Rusia pentru a

³² *Ibidem*, f.45-46.

³³ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Roumanie, D.351, f.59.

³⁴ *Ibidem*, f.60.

alege momentul intrării în acțiune, în conformitate cu convenția din 18 septembrie/1 octombrie 1914. În toamna aceluși an - își continua Camille Blondel aprecierile - el folosea argumentul pericolului bulgar pentru a-și motiva ezitățile.³⁵

Apropierea româno-bulgară era cu neputință de înfăptuit, de vreme ce, la 5 noiembrie 1914, Radev i-a declarat lui Blondel că Brătianu tindea mereu să se ferească de inițierea unui dialog serios cu el pentru a normaliza raporturile și a consolida relațiile de bună vecinătate. Președintele Consiliului de miniștri al României pleda în favoarea unor concesii largi din partea Serbiei și Greciei în avantajul Bulgariei, privea într-o manieră pozitivă extinderea Bulgariei în Macedonia, dar respingea categoric orice posibilitate de modificare a tratatului de la București, în privința frontierei româno - bulgare din Dobrogea. Pentru a nu mai exista nici un „măr al discordiei” între cei doi vecini, Radev propunea ca România să retrocedeze doar teritoriile locuite de o populație majoritară bulgară.³⁶

În cele din urmă, la 14 noiembrie 1914, considerând că o acțiune imediată a României ar ajuta într-un mod eficace Serbia, guvernul rus a rugat cabinetele francez și britanic să i se asocieze pentru a obține din partea autorităților bulgare angajamentul de a nu întreprinde nici un act ostil împotriva României, dacă ea va proceda la atacarea Austro-Ungariei. Guvernul țarist a considerat de cuviință ca, cu prețul acestui angajament, Bulgaria să poată conta pe concursul celor trei puteri aliate pentru susținerea intereselor sale speciale.³⁷ Cu alte cuvinte, conform planului Petrogradului, Bulgaria ar trebui să aibă de câștigat din punct de vedere teritorial în detrimentul intereselor românești. Nu se puteau tăgădui afinitățile dintre două state și națiuni slave. Dealtfel, propaganda țaristă prezenta Rusia drept campioană a panslavismului, iar în virtutea acestui statut autoasumat, Imperiul Romanovilor era îndreptățit să își aroge rolul de protector al popoarelor slave din regiunea balcanică. Insistențele ruse pentru crearea blocului balcanic mascau de fapt tendințele de dominație asupra lumii slave și balcanice.

Cu toate că șansele de reușită ale respectivului proiect erau tot mai reduse, Brătianu se arăta în continuare receptiv și deschis la posibilitatea înfăptuirii alianței balcanice. El a afirmat că puterile Antantei erau în măsură să acționeze util la Atena, Belgrad și Sofia și în caz de eșec, ele ar fi contat pe bunăvoința României, care era dispusă să înlesnească un acord general.³⁸

³⁵ *Ibidem*, f.61.

³⁶ *Ibidem*, f.63.

³⁷ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Roumanie, D.337, f.178.

³⁸ *Ibidem*, D.351, f.88.

Bucureștiul se oferea să joace rolul unui arbitru, al unui mijlocitor care să medieze și să înlenească procesul de creare și de coagulare a blocului balcanic. Guvernul român a dat de înțeles, între altele, că, în cazul în care, pentru a determina Bulgaria să se alăture Antantei, Serbia și Grecia ar încheia acorduri cu Sofia, consimțind să facă concesii, România nu va ridica obstacole în calea acestor acorduri acceptând, de asemenea, unele concesii minore.³⁹

Sazonov, ministrul de externe rus, miza încă pe încheierea unei înțelegeri între Bulgaria și România, prin care cele două să-și coordoneze acțiunile. Antanta trebuia să ia în considerare varianta în care România s-ar arăta favorabilă unora dintre doleanțele exprimate de către Bulgaria. Atunci, misiunea celor trei puteri ale Antantei de a convinge Serbia să se arate conciliantă, ar fi fost facilitată.⁴⁰ În condițiile în care România ar fi fost dispusă să se angajeze la retrocedări teritoriale în folosul Bulgariei, celelalte state din spațiul balcanic ar fi avut o motivație în plus să procedeze, la rândul lor, la concesii.

La 17 noiembrie 1914, la Londra, a avut loc o întâlnire între ministrul Franței în capitala britanică, Paul Cambon, ministrul României, Nicolae Mișu și cel bulgar, Micev. Nicolae Mișu a declarat că, în conformitate cu corespondența privată de la București, guvernul său avea intenția de a se ralia Antantei. În privința garanțiilor ce trebuiau solicitate bulgarilor, Mișu nu a ascuns faptul că guvernul său nu ar refuza să promită în schimb câteva concesii teritoriale. Micev și-a exprimat uimirea că existau îndoieli în legătură cu voința guvernului bulgar de a păstra o neutralitate deplină. În ce privește posibila participare la război a țării sale, ministrul bulgar la Londra a dat de înțeles că după toate încercările la care a fost supus poporul bulgar, executivul de la Sofia nu ar accepta să se implice iarăși într-un război, decât dacă i s-ar promite obținerea unor importante avantaje.⁴¹

Cu ocazia unei discuții purtate de către Paléologue cu Sazonov, s-a convenit că „**neutralitatea Bulgariei față de România este maximum**” de concurs pe care cele trei puteri aliate erau capabile să îl obțină din partea guvernului Radoslavov.⁴² Însă în ciuda eforturilor diplomației Antantei de a determina măcar neutralitatea Bulgariei, Panafieu a telegrafiat la Paris, în 24 noiembrie 1914, că potrivit informațiilor care i-au parvenit de la București, de altfel confirmate de către Derussi, se părea că guvernul român nu mai arăta nici o grabă pentru a cunoaște intențiile bulgare și că ar prefera să

³⁹ *Ibidem*, f.90.

⁴⁰ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Balkans, D.217, p.II, f.105.

⁴¹ *Ibidem*, Roumanie, D.351, f.98.

⁴² A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Balkans, D.217, f.125-126.

amâne până în februarie 1915 intrarea în acțiune a armatelor sale.⁴³ Ministrul de externe Delcassé, a exprimat temerea că România va considera insuficiente simplele asigurări verbale din partea Bulgariei referitoare la abținerea sa militară. De aceea, Delcassé a considerat recomandabil ca reprezentantul său la Sofia să declare guvernului bulgar că, în cazul în care statul sud-dunărean se obliga formal să păstreze o neutralitate absolută față de România, ca și față de Serbia și Grecia, ea va primi ca recompensă întreaga Tracie, precum și serioase avantaje teritoriale în Macedonia.⁴⁴

Blondel a transmis Quai d'Orsay-ului la mijlocul lui decembrie 1914 că, în cele din urmă, a izbutit să îl determine pe Brătianu să renunțe la intransigență, punând în lumină avantajele pe care o înțelegere generală între statele balcanice le-ar aduce cauzei Triplei Înțelegeri. Blondel a comunicat chiar că președintele consiliului de miniștri nu excludea o concesie teritorială în Dobrogea, în schimbul cooperării bulgarilor. Dar Brătianu a ținut să precizeze că nu ar consimți asupra respectivei concesi decât pentru a înlesni un acord între țările din Balcani și numai după ce Serbia și Grecia se vor fi înțeles deja cu Bulgaria.⁴⁵ Prim-ministrul român a subliniat că România nu va încerca să ridice piedici în calea unei înțelegeri cu Bulgaria și cu alte state din regiune, însă în același timp, dorea ca țara sa să își păstreze libertatea de mișcare și să nu se angajeze singură la concesi. Avem de-a face de fapt cu un leitmotiv al politicii cabinetului Brătianu în privința raporturilor cu Bulgaria și cu celelalte state balcanice în această perioadă.

Ideea reclădirii blocului balcanic ce ființa mai devreme de cel de-al doilea război care a zguduit această zonă a Europei în 1913, a fost reluată de ministrul de externe rus Sazonov, în 17 decembrie 1914. Reconstituirea alianței balcanice era văzută drept o condiție *sine-qua-non* pentru atragerea în război a României și a Greciei. Însă existența blocului balcanic nu era posibilă în lipsa compensațiilor teritoriale favorabile Bulgariei, în primul rând în privința teritoriilor macedonene râvnite de către aceasta. Sazonov a recomandat restituirea imediată către Bulgaria a unei părți din Cadrilater și, eventual, stabilirea de contacte cu guvernul Nikola Pasic al Serbiei, în urma carora s-ar fi putut ajunge la un acord româno-sârb implicând cedări simultane de teritorii către Bulgaria.⁴⁶

La sfârșitul anului 1914, executivul român a refuzat, în mod constant, să purceadă la concesi teritoriale în favoarea Bulgariei și, în același timp, a rămas în neutralitate, fiind conștient de potențialul încă scăzut al

⁴³ *Ibidem*, Roumanie, D.337, f.182.

⁴⁴ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Balkans, D.217, f.145.

⁴⁵ *Ibidem*, f.97-98.

⁴⁶ *Ibidem*, D. 218, f. 118

armatei sale, care nu ar fi fost capabilă să obțină succese în eventualitatea purtării războiului pe două fronturi. Panafieu telegrafia de la Sofia Quai d'Orsay-ului, în 21 decembrie 1914, că România dorea cu tot dinadinsul să își păstreze întreaga libertate de acțiune, excluzând posibilitatea compromiterii propriului interes național în favoarea Greciei și Serbiei. Acestea erau prea mult dispuse să folosească România drept garanție împotriva Bulgariei.⁴⁷ Totodată, guvernul sârb a înaintat un proiect care viza încheierea unei înțelegeri în trei, formată din România, Serbia și Grecia, care să formuleze o propunere colectivă Bulgariei, referitoare la concesi limitate. Brătianu însă a primit negativ și această sugestie, declarând într-o discuție particulară cu Blondel că o acțiune solidară cu un stat beligerant era incompatibilă cu statutul de neutralitate. El considera că rolul de mediator între guvernele statelor slave trebuia să revină autorităților de la Petrograd.⁴⁸

Raporturile României cu Bulgaria au evoluat într-o manieră similară la începutul anului 1915. Blocul balcanic rămânea în continuare la stadiul de simplu proiect. El nu se va materializa niciodată din pricina motivelor evocate anterior.⁴⁹

La 14 ianuarie 1915, Panafieu l-a informat pe Delcassé, că nu s-a angajat nici o convorbire de ordin general, nici între România și Bulgaria, nici între Bulgaria și Grecia. Panafieu a menționat că cercurile conducătoare de la Sofia au manifestat în mai multe rânduri, în ultimele luni, dorința de a stabili o înțelegere reciprocă. Cu ocazia ultimei întrevederi pe care a avut-o Panafieu cu ministrul român la Sofia, Derussi, reprezentantul român nu știa foarte bine ce decizie va fi adoptată de către guvernul său. El era de părere că bunele oficii ale Antantei ar fi preferabile unui schimb de vederi direct.⁵⁰ Vești ceva mai îmbucurătoare pentru guvernul francez a trimis Blondel de la București. Președintele consiliului de miniștri al României a afirmat că, în cazul în care până la 1 februarie 1915, Serbia și Bulgaria nu ar ajunge la un compromis, el ar intra în negocieri directe cu Bulgaria și Italia, înainte de propria intervenție în război.⁵¹

În ianuarie 1915, în discuțiile cu reprezentanții diplomați ai Antantei, Brătianu și-a manifestat convingerea că la Niș se găsea cheia întregii situații din regiunea balcanică. Prin urmare, Antanta trebuia să acționeze rapid, în conformitate cu dorințele proprii și cu doleanțele statelor din această zonă pe care dorea să le atragă. Aliații, considera Brătianu, nu trebuiau să ezite să

⁴⁷ Arhivele Naționale, Fond Microfilme, Franța, rola 140, c.86.

⁴⁸ *Ibidem*, c.89-90.

⁴⁹ Vezi *supra*, pp. 5, 7, 8

⁵⁰ A.M.A.E.F., Guerre1914-1918, Balkans, D.218, f.160.

⁵¹ *Ibidem*, f.164.

forțeze mâna Serbiei, determinând-o să renunțe la malul Vardarului în avantajul Bulgariei. Această îndeplinire a uneia dintre revendicările bulgare ar avea un efect pozitiv. După ce condiția de mai sus va fi îndeplinită, Bucureștiul ar fi pregătit să abordeze direct cu Sofia chestiunea concesiilor posibile. Prim-ministrul se arăta sceptic în legătură cu poziția guvernului bulgar, estimând că, în lipsa unei victorii decisive a Triplei Înțelegeri, Bulgaria nu se va ralia acesteia. România rămânea deci expusă unui atac dinspre sud.⁵² La puțină vreme după aceea, ministrul român de la Sofia a confirmat declarațiile lui Brătianu. Derussi însă nu era autorizat să poarte convorbiri cu prim-ministrul Radoslavov, care, în schimb, era foarte nerăbdător și puternic nemulțumit din cauza acestei tergiversări. Potrivit instrucțiunilor primite de către Derussi, guvernul Brătianu era decis să consimtă la retrocedări teritoriale indispensabile Bulgariei, însă dorea ca aceasta să fie în prealabil definitiv angajată militar de partea Triplei Înțelegeri. Neutralitatea sa nu mai era suficient de liniștitoare pentru România. Problema macedoneană trebuia soluționată în maniera dorită de către bulgari, iar autoritățile române nu vor negocia înțelegerile cu Sofia decât după încheierea acordului sârbo-bulgar. La București circula chiar opinia că o parte a Macedoniei ar trebui încă din acea clipă să fie cedată Bulgariei cu titlu de gaj și, dacă acest lucru nu era cu putință, cel puțin malul stâng al Vardarului trebuia să fie evacuat de către sârbi și ocupat provizoriu de către detașamente de jandarmerie ale Antantei.⁵³

La începutul anului 1915, oficialitățile române a continuat să tindă mereu către conservarea independenței acțiunilor lor. Ele au refuzat în mod constant să recurgă la concesi care să satisfacă Bulgaria, deoarece mai întâi, cercurile responsabile de la București trebuiau să capete certitudinea că celelalte țări din Balcani vor adopta o poziție similară. Cum acest lucru nu a avut loc, Ion I. C. Brătianu nu a încuviințat să cedeze nici o porțiune din Dobrogea de Sud, chiar dacă acest act ar fi adus posibil, dar nu cu certitudine, Bulgaria în tabăra Antantei. În ciuda asigurărilor constante venite din partea guvernului Radoslavov, Brătianu era în permanență neliniștit în ce privește Bulgaria, proiectele acesteia rămânând necunoscute. El a estimat că, atâta vreme cât la Sofia s-ar putea întrevădea victoria finală a Puterilor Centrale, guvernul bulgar nu se va alătura Triplei Înțelegeri.⁵⁴

În cele din urmă, înțelegerea româno-bulgară a eșuat, ca de altfel întregul plan de reconstituire a blocului balcanic. Interesele naționale particulare au rămas prioritare și au fost mult prea importante pentru a mai

⁵² *Ibidem*, f.212-213.

⁵³ *Ibidem*, f.231.

⁵⁴ A.M.A.E.F., Guerre 1914-1918, Roumanie, D.338, f.83-84.

face loc concesiilor. Dialogul și negocierile s-au dovedit ineficiente în tentativa de aducere laolaltă a tuturor statelor din regiunea balcanică. România va persista în starea de neutralitate pentru încă mai bine de un an, iar Bulgaria, chiar dacă diplomația statelor Antantei a depus eforturi susținute să o atragă, va sfârși prin a se ralia Puterilor Centrale în octombrie 1915, după ce Turcia s-a alăturat, de asemeni, aceluiași bloc militar încă din noiembrie 1914.

Attempts of Entente to Normalize the Relationships Between Romanians and Bulgarians In Order to Reconstitute A Balkan Treaty

This study points out political and diplomatic relations of Romania with France, Russia and England, but it also describes the attempts of the Entente to normalize the ties between Romanian and Bulgarian governments.

France and Russia wanted to obtain the support of all neutral states from South-Eastern Europe and Balkans: Romania, Bulgaria, Greece and Turkey. But in October 1914 Turkey joined Central Powers. After that, the diplomacy of Entente continued the efforts to persuade the governments from Bucharest and Sofia to make war against Double Monarchy and Germany.

The French minister of foreign affairs, Théophile Delcassé and the leader of the Russian diplomacy, Serghei Sazonov, attempted to create a block of the Balkanic states under the control and authority of France and Russia. Romania, Serbia, Bulgaria and Greece were the countries which had to form the Balkanic alliance. This alliance would have been a real blow for the interests of the Central Powers, especially if we think of the strategic importance of the zone. In fact, there was a challenge for Paris and Petersburg. But in order to guarantee the success of the block of Balkanic countries, each government had to make some territorial concessions. For instance, Romania had to improve its relations with Bulgaria. But the condition of a *modus vivendi* between the authorities of the two countries was the cession of Cadrilater to Sofia. The Bulgarians were very uncontent after the treaty of peace signed in Bucharest, which offered to Romania this part of Dobrodja. Bulgaria worked out to revise the treaty, unjust from its point of view. On the other hand, there were misunderstandings concerning Macedonia that separated Bulgaria and Serbia, and also Greece and Bulgaria. Neither Romania, nor Serbia and Greece agreed the concessions to Bulgaria. In fact, despite the diplomatic efforts of the Entente, only Serbia (1914) and Romania (1916) joined Entente. Bulgaria joined Central Powers, in the autumn of 1915. So the plan of resurrection of the alliance between the states from Balkans failed. It is obvious that the national interests of each power prevailed over the collective aims and objectives.

Implicațiile „problemei” rutene în disputele teritoriale din Europa Centrală, 1938-1945. Studiu de caz Maramureș

Dorina Orzac

Universitatea „Babeș-Bolyai”

Soluțiile ambigue oferite de Tratatul de pace de la Paris, după primul război mondial, nu au reușit să rezolve definitiv problemele spinoase ale Europei Centrale și de Est, aplicarea principiului naționalităților nereușind să satisfacă pretențiile numeroaselor grupuri etnice, puternic individualizate, cu o conștiință etnică și națională clar delimitată. Motivațiile acestor decizii sunt numeroase și țin atât de argumente geo-strategice, interesele politico-economice ale statelor europene, reconfigurarea poliilor de putere în ierarhia Europei, cât și de poziționarea și formele de acțiune a grupurilor etnice direct vizate. Astfel, problematica frontierelor a reprezentat un factor permanent de tensiune în relațiile dintre diversele state europene în întreaga perioadă interbelică. Pe acest fond, pretențiile teritoriale ale Germaniei naziste după 1933 reprezintă doar vârful de aisberg al unor realități binecunoscute și nu doar consecințe ale impunerii preceptelor ideologiei naziste.

În studiul de față ne propunem să analizăm „chestiunea Ruteană”, așa cum a fost ea consacrată de o parte a istoriografiei secolului XX, din perspectiva implicațiilor pe care le-a avut asupra evenimentelor desfășurate în Maramureș în iarna 1944-1945. Ceea ce ne dorim să evidențiem nu sunt doar aspectele pur evenimentale, de altfel nesemnificative cantitativ, dată fiind amploarea temporală și spațială redusă a faptelor, ci mai ales faptul că acțiunile cu caracter secesionist presupun o importantă componentă transfrontalieră, existența unor antecedente litigioase, interese strategice ale părților implicate, o încărcătură revanșardă semnificativă, dar și motivații sincere, îndeosebi din partea comunităților umane direct antrenate în evenimente, animate de principii recunoscute, precum drepturi naționale, egalitate, acces liber la educație prin valorificarea propriei culturi, etc. Privită din această perspectivă, mișcarea secesionistă din Maramureș are o semnificație mult mai mare decât o simplă revoltă „spontană” a unui grup etnic „defavorizat” de politica statului român și ne oferă cadrul de înțelegere al fenomenului studiat și mai ales răspunsuri la numeroasele întrebări privitoare la finalizarea și finalitatea care s-a dat acestui eveniment. Evident, nu trebuie să exagerăm și să privim fiecare incident local care are loc în zonele de graniță și care implică una sau un grup de persoane de diverse etnii ca fiind rezultatul unui complot sau al unui plan de anvergură

orchestrat de interese străine. Sursele care stau la baza analizei noastre provin în majoritate din arhivele diplomatice străine, militare și ale PCR, dorind să oferim pe această cale nu numai perspectiva critică pe care ne-o oferă trecerea timpului și detașarea psihologică față de acel moment, ci și percepția decidenților și a structurilor de putere ale perioadei avute în discuție. Lucrarea este structurată în două părți, prima presupune o incursiune în problematica ruteană și a acțiunilor care au marcat încercările de constituire a unui stat ucrainean independent în preajma celui de-al doilea război mondial și după 1943, iar cea de a doua parte se dorește a fi o prezentare a principalelor aspecte pe care le-a avut mișcarea secesionistă din Maramureș, legăturile cu evenimentele de la nord de Tisa, rolul armatei sovietice și atitudinea reprezentanților autorităților române.

După 1918, soarta ucrainienilor a fost diferită de cea a românilor, a cehilor, a slovacilor sau a polonezilor. Revoluția bolșevică și sprijinul pe care Europa l-a dat Poloniei în vederea stopării extinderii influenței comuniste înspre Vest au făcut ca acestora să le fie imposibil să se alătore în cadrul unui stat ucrainean independent, asemeni vecinilor lor, comunitățile ucrainiene fiind dispersate între Polonia, care primea teritoriul Galiției de Est și Volhynia cu o populație de 5 milioane ucraineni, Cehoslovacia, care primea Rutenia sau Ucraina Subcarpatică, cu o populație de aproximativ 500 de mii de persoane de etnie ruteană, și România, unde comunitățile ucrainiene erau grupate în Bucovina și Maramureș.

Pe fondul creșterii pretențiilor teritoriale ale Germaniei, a negocierilor din toamna anului 1938 și a dezmembrării Cehoslovaciei are loc debutul crizei rutene. Începând cu 1938, Rutenia (Ucraina subcarpatică) devine un adevărat “câlcâi al lui Ahile” pentru Europa de Est, în momentul în care se pune serios în discuție retrasarea granițelor stabilite prin tratatele de la Paris. După ce Germania a făcut primul pas, reușind încorporarea regiunii sudete în statul german și provocând astfel dezmembrarea Cehoslovaciei, lucrurile se vor precipita. La rândul lor, Polonia și Ungaria cer teritorii statului cehoslovac, fiecare argumentându-și poziția, fie pe baze economico-strategice și de securitate precum în cazul Poloniei, fie prin apelul la „dreptatea istorică” în cazul Ungariei.

Încercările ucrainienilor de a-și edifica un stat independent se lovesc de interesele ungare, ceh și poloneze. Pe de o parte Cehia cere menținerea zonei în cadrul statului ceh, într-o formulă federalistă, pe de altă parte, Ungaria își manifestă deschis interesul pentru anexarea acestui teritoriu, obținând și sprijinul Poloniei. Aceasta din urmă explica necesitatea unei frontiere comune cu Ungaria, prin nevoia unei bariere contra bolșevismului, dar “care este necesară și pentru oprirea marșului Germaniei spre Est, spre petrolul românesc și Rusia de Sud (se arată în raportul trimis

de Leon Noel din Varșovia la 10 octombrie 1938)¹. Dar același diplomat sesizează adevărata problemă pe care o avea Polonia. La Lwow au loc manifestații ale populației ucrainiene ce marchează constituirea Ucrainei Subcarpatice, ceea ce produce neliniște la Varșovia, căci noua Ucraină poate deveni un “Piemont” al ucrainenilor². În încercarea de a opri o posibilă organizare independentă a rutenilor, Polonia vrea să obțină sprijinul României. Prin ministrul său de externe, Beck, ea propune un partaj între România și Ungaria, prima urmând să obțină restul Maramureșului (o suprafață de aproximativ 6700 km² aflată la N Tisei și care fusese acordată Cehoslovaciei în 1919)³.

Concomitent cu complicarea situației internaționale a Cehoslovaciei, apar manifestări opoziționiste și în plan intern. Pentru minoritatea ucraineană, acesta este momentul așteptat pentru a se manifesta politic și a cere reprezentanților de la Praga acordarea unui nou statut. Elita din Rutenia era însă puternic divizată de existența a trei curente de opinie; unul rusofil, reprezentat de Bachinskii, care milita pentru apartenența Ruteniei la tradiția rusă, unul ucrainofil, condus de Revaii, care se pronunța pentru crearea unui Ucraine independente și grupul autonomist, care vedea viitorul regiunii în cadrul statului cehoslovac, bucurându-se însă de o largă autonomie⁴. Venirea în aprilie a reprezentanților Uniunii Carpato-Rusești din America (care a jucat un rol important și în încorporarea acestui teritoriu în Cehoslovacia în 1918), Joann Popp, Joann Vanchishin și Aleksei Gerovskii, a reușit să coaleză elita locală în jurul convocării unui Consiliu Național

¹ Arhiva Ministerului de Externe Francez, Quai d’Orsay, SDN, Tchechoslovaquie, dossier 2229, Ruthénie, f. 6, f.12. Pentru Polonia, chestiunea ruteană se adăuga problemei legate de Techen, însă așa cum se arată într-un alt raport din 22 octombrie “la question de la Russie Subcarpatique n’a pas pour la Pologne une importance comparable à celle que présentait pour elle la question de Techen. Mais le Gouvernement polonais estime que l’incorporation à la Hongrie de cette région serait le meilleur moyen d’éviter qu’elle ne devienne plus tard la cause d’une nouvelle crise internationale, ce qui ne manquera pas, selon lui, de se produire si elle demeure dans le cadre de la Tchecoslovaquie. Il serait sage au surplus de profiter des circonstances pour mettre fin aux revendications de la Hongrie et pour amener une entente entre elle et ses voisins (*Ibidem*, f. 34-37).

² *Ibidem*, dossier 2230, f. 30.

³ *Ibidem*, f. 34-37, 63. Potrivit recensământului polonez aici trăiau aproximativ 4 870 000 vorbitori de limbă ucraineană, dar statisticile dădeau un număr de 5 500 000. Dintre aceștia, peste 3.000.000 erau catolici de rit grec, dependenți de Mitropolia Halici, biserică ce își aroga deja statutul unei biserici naționale ucrainiene, iar 2 000 000 erau ortodocși (*Ibidem*, dossier 2229, f. 19, 26, 28).

⁴ Paul Robert Magocsi, *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus’ 1848-1940*, (London, 1978), p. 235.

Central Ucraineano-Rusesc, care are loc la 29 mai același an⁵. Acesta nu a reușit însă să surmonteze toate neînțelegerile dintre lideri.

La 10 octombrie se reușește constituirea primului guvern provizoriu pentru Ucraina subcarpatică, avându-i ca membri pe A. Brodii, devenit președinte al Consiliului de Miniștri și ministru al instrucțiunii publice, pe M. Bacinskii în funcția de ministru de interne, pe M. Fentsik la afaceri economice, pe M. Boloșin la sănătate publică și asistență socială, pe M. Revai la comunicații și pe M. Pjescak la justiție (toți provin din rândurile adunării reprezentative rutene).

În acest timp, sub presiunea externă dar și internă, reprezentată de luările de atitudine și manifestările populației ucrainiene dar și a comunităților maghiare, care pledează pentru acordarea aceluiași statut, sunt fixate atribuțiile Guvernului de la Uzghorod (18 octombrie). În sânul clasei politice încep să se contureze opinii diverse privind soarta regiunii, rămânerea în cadrul unei federații (Durkanskii), independența sau oportunitatea convocării unui plebiscit care să-i hotărască soarta (și care ar fi dat câștig de cauză Ungariei, cel puțin în marile orașe cu majoritate maghiară, Ungvar, Ulunkaș, Beregszasz). Lucrurile se complică prin arestarea lui Andre Brodii la 27 octombrie 1938 la decizia Consiliului de Miniștri Ceh, motivul fiind propaganda făcută pentru organizarea plebiscitului. Această decizie nu a pus capăt efervescentei care a cuprins provincia, manifestările anticehe se amplifică cu deosebire în zonele de graniță, determinând Ungaria să ceară arbitrajul Germaniei și Italiei și delegarea unei comisii care să ancheteze și să constate starea de spirit a populației. La 2 noiembrie Comisia de Arbitraj de la Viena fixează noile frontiere, iar la 19 noiembrie, Parlamentul de la Praga votează noua lege de autonomie a provinciei (la 1 decembrie România și Germania își deschideau primele consulate la Hust). Deși legea de autonomie menține numele de Rusia subcarpatică (Podkarpatskaia Rossia), o ordonanță din 31 decembrie 1938, publicată în Jurnalul Oficial denumeste provincia Ucraina Carpatică (Karpatskaia Ukraina). Două zile mai târziu, la 2 ianuarie 1939, are loc, oficial, crearea noului stat ucrainean, punct de plecare al acțiunii de regrupare a tuturor ucrainenilor din zonă și se hotărăște convocarea alegerilor generale pentru 12 februarie. Incidentele continuă însă la granița cu Ungaria, cel mai mediatizat fiind cel de la Muncaci⁶.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Situația este prezentată de L. Noel (la 10 ianuarie) în următorii termeni: “d’une façon générale, les journaux de toutes nuances, présentent toujours toutes les informations relatives à l’Ukraine Carpatique de façon à entretenir l’idée que le statu-quo ne pourra pas y être maintenu. Dans les milieux militaires, ... pour déplorer que la Hongrie n’ait pas su profiter de l’incident de Muncacz pour occuper toute la region, jusqu’à la frontière polonaise, on n’en persiste pas moins d’ailleurs à

Independența Ucrainei Carpatice se va dovedi efemeră, căci Ungaria va ocupa întreaga provincie, 10500 km² cu 550000 locuitori, extinzându-se și în Slovacia cu 1000 km², circa 40 de sate cu 50 000 locuitori. La sfârșitul lunii martie, Ungaria promitea noilor săi locuitori o largă autonomie, dreptul de a-și folosi alfabetul și însemnele naționale⁷.

Atât administrația maghiară din Rutenia, cât și ocupațiile germană și sovietică din Galiția și Volhynia din timpul războiului vor aduce importante restructurări etnice în regiune, îndeosebi în urma deportărilor evreilor și a polonezilor. Între 1939-1941 acest teritoriu s-a aflat sub ocupația sovietică, între 1941 și 1943 sub ocupație germană, iar din 1944 cunoaște a doua ocupație sovietică, fiecare dintre ele promovând politici de curățare etnică.

Schimbările majore intervin odată cu avansul Armatei Roșii și a Fronturilor I și II Ucrainean și preluarea de facto, către URSS, a dreptului de a dispune de soarta Europei Centrale și de Est. După includerea vestului și sudului Poloniei în Ucraina Sovietică, problema alipirii Ruteniei devine o chestiune de timp.

Înscrisă atât pe drumul luptei antifasciste dar și pe cel al realizării unei zone de securitate de-a lungul graniței sale vestice, URSS beneficiază de două atuuri extrem de prețioase într-o lume marcată de insecuritate, nesiguranță și incertitudine: ideologia comunistă și experiența obținută în urma punerii sale în practică în URSS. Aceste două „calități”, ar fi trebuit să-i ofere infailibilitate, credibilitate și aplicabilitate cu șanse maxime de succes. Transplantarea sistemului politic sovietic la nivelul statelor din Estul Europei era singura soluție, considerată viabilă, pentru atingerea obiectivelor sovietice, control absolut și identitate de interese cu popoarele aflate în imediata sa vecinătate, dar a căror istorie recentă era marcată de conflicte interetnice și de interese, genociduri și masacre în masă. În acest sens, una din strategiile puse imediat în practică de către URSS a fost schimbarea raporturilor și a relațiilor dintre statele Europei Estice prin retrasarea granițelor teritoriale, în vederea evitării oricăror diferende care ar fi putut pune în pericol buna „colaborare” promovată de ideologia totalitară.

Chiar dacă pentru mulți era necunoscut sau inferior prin importanță chestiunilor legate de soarta Basarabiei, a Bucovinei sau a negocierilor dintre Aliați în privința Transilvaniei, episodul alipirii Maramureșului la Uniunea Sovietică reprezintă o confirmare a procedurilor și practicilor staliniste de „pacificare” a Europei după al doilea război mondial, de realizare a

considérer la question comme toujours ouverte”. Vezi Arhiva Ministerului de Externe Francez, Quai d'Orsay, SDN, Tchecoslovaquie, Ruthénie, dossier 2229, f. 18, 39-40, 69, 83, 84; dossier 2230, f. 14, 15, 27.

⁷ *Ibidem*.

propriilor cerințe de securitate, de salvare a URSS de ceea ce ar fi putut fi numit o „contaminare” externă. Spre deosebire de Tratatul de la Paris din 1919-1920, elaborate și puse în practică de statele democratice ale Europei, pe baza celor mai nobile și cuprinzătoare principii, dar a căror aplicabilitate s-a dovedit efemeră, strategiile adoptate de URSS par simple și eficiente (nimic nu arată brutalitatea și nedreptatea cu care s-au făcut), transmițând în timp imaginea unei soluții care a rezolvat definitiv disputele teritoriale și etnice din Centrul Europei. La baza adoptării ei stau atât „experiența” sovietică în Asia Centrală⁸, cât mai ales perceperea extrem de realistă a problemelor etnice cu care se confrunta Europa la acea dată. Folosindu-se de poziția conferită de către Aliați în Europa Centrală și de Est, de prezența Armatei Roșii în zonă și de evoluțiile pe fronturile militare, de impunerea regimurilor de ocupație între 1944 și 1945, URSS a trecut la transpunerea în practică a propriei viziuni.

Într-o primă etapă a vizat includerea tuturor ucrainienilor și bielorusilor în granițele sovietice, aceasta explicând și prioritatea cu care a atacat problema frontierelor cu Polonia, Cehoslovacia și România⁹. În acord cu acest obiectiv, a modificat granițele de est ale Poloniei și Cehoslovaciei și granița de nord a României, după care a oferit „compensații” teritoriale statelor afectate de pierderi majore (Polonia), în fapt o metodă prin care și rezerva rolul de arbitru și crea dependență directă între Moscova și aceste state. Pentru a elimina posibilele proteste sau coagularea rezistenței pe baze etnice, au fost dislocate și deportate sute de mii de persoane (ucrainenii și germanii din Polonia, germanii din Cehoslovacia¹⁰, polonezii și slovacii din Ucraina) într-un proiect de „curățare etnică” care-l concursa pe cel din timpul războiului și care trebuia să aducă stabilitatea în regiune.

Pasul următor a fost acela de a reconfirma granițele stabilite în urma tratatelor de la Paris din 1919-1920, în cazul statelor care nu prezentau interes teritorial direct pentru URSS, granița româno-ungară, polono-cehoslovacă, ungaro-cehoslovacă, ungaro-iugoslavă. În ciuda faptului că Statele Unite și Marea Britanie cereau negocieri privind modificările făcute în Europa de Est de către URSS, a numeroaselor memorii formulate de state nemulțumite (Ungaria), toate schimbările făcute de sovietici au fost recunoscute în urma semnării Tratatelor de Pace din 1947.

⁸ <http://www.crisisgroup.org/home/index.cfm?id=1439&l=1>, accesat la 21.10.2005, *Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential*, ICG Asia Report no.33, Osh/Brussels.

⁹ P. Lewis, *Central Europe Since 1945*, (Harlow, 1994), p. 43.

¹⁰ Vojtěch Žampach, „The Expulsion of the Germans from Brno and the Immediate Consequences, 30 May to 7 July 1945 in *The Prague Yearbook of Contemporary History* 1998, (Prague, 1999).

În acest context și sub auspiciile mai vechilor probleme rămase nerezolvate în cazul ucrainienilor se desfășoară și evenimentele din zona Tisei. Deși Comitatul Maramureșului nu făcuse parte niciodată din Rutenia înainte de 1918, după încorporarea zonei de la nord de Tisa în statul cehoslovac, teritoriul fostului Comitat cedat acum Cehoslovaciei va fi asimilat administrativ regiunii rutene, mult mai mare și mai bine identificată etnic și teritorial. Între 1940 și 1944 statul maghiar va „reface” unitatea Comitatului Maramureș în cadrul districtului Máramarosziget, care împreună cu Gereg, Ung și Ugocsa formau regiunea Rutenia. Argumentul „separării” administrative a Maramureșului de Transilvania, (după ce o parte a ei, incluzând și Maramureșul, a fost cedată Ungariei) era motivat economic și funcțional, date fiind căile de comunicație și infrastructura feroviară care îl legau mai mult de zona Ungariei de Nord decât de fostul spațiu românesc.

În ecuația anexării, trebuie să vorbim de mai mulți factori. Avem pe de o parte interesul sovietic unanim recunoscut și manifestat prin „grija” ce o purta comunității ucrainiene¹¹, iar pe de altă parte prezența Armatei Roșii, la eliberarea Maramureșului acționând Frontul II Ucrainean, condus de mareșalul Rodion Malinowski și generalul Petrevski. Armata sovietică a înaintat pe teritoriul județului prin trecătoarea Prislop dinspre Bucovina și prin trecătoarea Frăsinet-Jșina dinspre Galiția, ajutată de sute de dobrovolți-voluntari ucraineni în armata sovietică¹². Administrația este instaurată la 17 octombrie de către armata sovietică în urma unei întâlniri cu membrii autoproclamatului Consiliu Național care încredințează lui Petre Mihaly postul de prefect, ajutat de 2 subprefecți și un secretar general, iar primăria Sighet este preluată de Ioan Bîlțiu-Dăncuș¹³. Deși potrivit înaltului Decret nr. 1 996 al Consiliului de Miniștri din 24 octombrie 1944, publicat în Monitorul Oficial nr 247 din 25 octombrie 1944, Comandamentul General al Etapelor lua în subordine toate autoritățile militare, întreprinderile și stabilimentele militare sau militarizate din Ardealul eliberat și exercita administrația asupra acestui teritoriu până la instalarea autorităților de către Înaltul

¹¹ ANIC, Cancelarie, d. 138/1945, f.4. În *raportul politic* prezentat de T. Vescan cu privire la rolul FND, se arată că „prieteni maghiari trebuie să înțeleagă că pentru maximum 1 milion de persoane...nu putem periclita prietenia dintre două popoare”. În privința alipirii Ardealului la URSS el arată că „cu excepția unei jumătăți din Maramureș, Ardealul nu cuprinde elemente ucrainiene și deci o astfel de alipire sau autonomie ar pune URSS într-o lumină defavorabilă față de Aliați”.

¹² Gh. Bodea, „Încercări de anexare forțată a Maramureșului din stânga Tisei la Ucraina Sovietică, octombrie 1944-mai 1945”, în *Legendarul Găorilă Mihali Ștrifundă din Borșa*, (Cluj-Napoca, 2000), p.225.

¹³ Arhivele Militare Române, Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Istorice Pitești, Fond Comandamentul General al Etapelor, Dosar nr. 1027, f.359.

Comisar pentru administrarea regiunilor eliberate ale Transilvaniei¹⁴, în Maramureș, însă, se arată în raport, „nu s-a instalat nici o autoritate militară în afară de Legiunea de Jandarmi la 31 octombrie, cu un efectiv de 250 de oameni. Administrația locală este exercitată de români marcanți, care au dat însărcinări provizorii în toate funcțiile. Poliția este exercitată de gărzile civile”¹⁵.

Facilitată de starea de război, de unitatea de comandă sovietică asupra ambelor maluri ale Tisei și mai ales de evenimentele care aveau loc în Cehoslovacia¹⁶, se încearcă atragerea comunității ucrainiene din Maramureș în mișcarea mai amplă care se dezvoltă la nord de Tisa, și al cărei obiectiv era alipirea Ruteniei la Ucraina Sovietică. Scenariul evenimentelor pare a fi elaborat la Kiev și aprobat de Moscova.

După o încercare disperată a autorităților cehe de a contacta comitetele locale și de a prelua administrația în spațiul rutean, prin trimiterea unei delegații conduse de František Němek, din care făcea parte și comunistul Ivan Turianytsia, la 19 noiembrie 1944 are loc la Muncaci prima Conferință a Partidului Comunist subcarpatian, unde este adoptată o Rezoluție care cere ca „injustiția istorică să fie înlăturată și Transcarpatia să fie unită cu Ucraina Sovietică”¹⁷. Din acest moment măsurile luate de comuniștii ucrainieni sporesc în intensitate. Între 24-26 noiembrie este convocat în același oraș un Consiliu Național Ucrainean unde participă și

¹⁴*Ibidem*, f.64.

¹⁵*Ibidem*, f.85-86.

¹⁶Adresându-se lui Benes în decembrie '44 și ianuarie '45, Stalin afirma „autoritățile sovietice se abțin de la orice ingerință în afacerile interne ale Subcarpatiei și că nu există nici o pretenție asupra suveranității țării, dar nu-i stă în putere s-o împiedice să-și exprime sentimentele”, arătându-se și profund nemulțumit de manifestările separatiste susținute de Kiev, prin care se urmărea alipirea Ucrainei Carpatice la Ucraina Sovietică și se pronunță pentru respectarea Tratatului de Alianță cu Cehoslovacia și a angajamentelor de a restaura Cehoslovacia în granițele sale din 1938. Dar neliniștile cehe se vor dovedi îndreptățite, mai ales că provincia era menținută sub control de autoritatea militară sovietică. Sfârșitul lunii ianuarie 1945 aduce clarificarea poziției „cehii se arată îngrijorați de mișcarea separatistă din Rusia Subcarpatică și-i bănuiesc pe sovietici, sub pretextul că răspund voinței populare, de pregătirea unei anexiuni. Moscova se apără de propaganda în favoarea anexiunii, dar răspunde că majoritatea populației rutene și-a manifestat încă din 1914 dorința de a se uni cu Rusia și că 60% din locuitori sunt de tendință comunistă”, se arată în raportul trimisului guvernului francez în Praga. (Arhiva Ministerului de Externe Francez, Quai d'Orsay, SDN, Tchecoslovaquie, dossier 2230, f. 11, 12-13, 15). Pentru date complete despre anexarea Ruteniei și raporturile dintre URSS și Praga vezi Karel Kaplan- *The Short March. The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945-1948*, (New-York, 1987) și Paul Robert Magocsi, *The Shaping of a National Identity Subcarpathian Rus' 1848-1940*, (London, 1978).

¹⁷Paul Robert Magocsi, *op.cit.*, p. 252-253.

reprezentanții autorităților din Sighet, dar aceștia refuză semnarea Manifestului, care proclama părăsirea Cehoslovaciei, intrarea în URSS, alegerea unui Consiliu Național Reprezentativ condus de comunistul Ivan Turianytsia și unificarea cu Ucraina Sovietică. Retragerea delegației cehe conduse de Frantisek Nėmek¹⁸ a însemnat abandonarea de facto a Ruteniei în favoarea URSS și o mână liberă dată naționaliștilor ucrainieni. În decembrie, noul organism reprezentativ ucrainean informa liderii cehi de la Londra că a preluat în totalitate puterea, iar comitetele locale provinciale erau somate să i se supună necondiționat.

La sud de Tisa presiunile asupra autorităților române sporesc, mai ales după preluarea de către sovietici a administrației în Transilvania de Nord¹⁹. Atât luările de poziție ale reprezentanților CNR, cât și rapoartele misiunilor britanice²⁰ și americane la București²¹ arată coincidența de interese între responsabilii sovietici locali din cadrul Comisiei Aliate de Control (maiorul Zaharzenko) și comuniștii ucrainieni. Utilizând forța, șantajul, deportările și amenințările, la 27 ianuarie 1945 Consiliul Român este nevoit să demisioneze și să semneze documentul de unire, după ce cu o săptămână înainte avusese loc o Adunare publică în cadrul căreia maiorul Svetchnikov și Ivan Odoviciuc proclamaseră voința de alipire a Maramureșului la Ucraina Subcarpatică. Puterea este preluată de FND, iar a doua zi are loc o Adunare Populară „chemată” să aleagă organele de conducere locale și să preia puterea. Sunt alese un Consiliu Orășenesc format din 32 de membri și un Comitet Executiv format din 15 membri, cu rolul de a rezolva afacerile orașului. Adevărata putere este preluată însă de maiorul Svetchnikov, căpitanul Davidenko și Odoviciuc²². După cuvântarea de deschidere a lui Nicolae Comnacu, care anunța „dorința, urmând exemplul Ucrainei Subcarpatice, de a fi anexați la URSS”, se citește mesajul către Stalin și „Rezoluția Adunării Generale a Poporului din Sighet”. Vrând să demonstreze caracterul revoluționar și faptul că se bucură de sprijinul

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ ANIC, Cancelarie, d.145/1945, Moțiunea votată de românii din Maramureș în ziua de 1 martie 1945.

²⁰ Raportul lui Burton Y. Berry către Departamentul de Stat al SUA însoțit de Raportul maiorului W. R. Young, reprezentantul Misiunii Britanice din cadrul Comisiei Aliate de Control, *Transmission of a Report on a Tour of Northern Transylvania, și Additional Information Received Bucharest, March 19th 1945. Situation in Sighet*, RG59, Department of State, Decimal File 1945-1949, box 7083.

²¹ *The Secessionist Movement in Maramures (Transylvania)*, RG 59, Department of State, Office of Strategic Services, Research and Analysis Branch R&A no. 3013.5, Washington, May 24, 1945.

²² *Ibidem*.

majorității populației noile autorități încep strângerea de semnături, peste 7000 fiind, teoretic, obținute numai din Sighet. Pentru a definitiva preluarea puterii la nivelul întregului județ, la 4 februarie este convocată o nouă Adunare, de această dată grupând reprezentanți ai comitetelor locale, însărcinată cu alegerea unui Comitet al poporului care să administreze Maramureșul, a unui Comitet de guvernare condus de Ivan Odoviciuc și cu ratificarea Declarației adoptate în ianuarie.

Între ianuarie și aprilie 1945 ucrainenii au condus Maramureșul explicit, asumându-și statutul de parte constitutivă a URSS, chiar dacă elementele românești și legăturile cu Bucureștiul n-au dispărut în totalitate. La 27 februarie era decretată reforma agrară conform procedurii legiferate în Ucraina, se trece la exproprierea tuturor proprietăților refugiaților, ale maghiarilor și germanilor, limba ucraineană devine obligatorie pentru afișajul stradal al firmelor, rubla și „pengos” sunt folosite ca rate fixe de schimb, este adoptat steagul roșu, cu secera și ciocanul în colțul din stânga sus, purtând sloganul „Viață lungă Uniunii Maramureșului cu Ucraina Sovietică”. Deschiderea primelor școli cu limba de predare ucraineană este dublată de instituirea unui program strict de învățare a acestei limbi și în restul școlilor, în funcție de etnia comunității deservite. La 28 martie se constituie la sediul Partidului Comunist *Comitetul pentru eliminarea elementelor fasciste*, care cere cetățenilor să-i depisteze și să-i predea pe colaboraționiști.

Evenimentele din iarna 1944-1945 au atras atenția misiunilor diplomatice străine. Dacă trimisul american și îndeosebi maiorul Young, reprezentantul britanic în Comisia de Control, constată caracterul secesionist și implicarea fățișă a ofițerilor sovietici, reprezentanții Partidului Comunist Român sunt mult mai rezervați, așteptând parcă venirea unei decizii dinspre Moscova. Într-un raport întocmit de Vescan în februarie 1945 cu privire la mișcarea comunistă din Ardeal, se arăta că „situația din Maramureș se explică prin atitudinea șovină a Consiliului Național Român care a condus acest județ în frunte cu prefectul național-țărănist Petru Mihaly, primarul liberal Bilțiu-Dăncuș și Popa Berinde, vestitul agitator de dreapta, care au pus în toate funcțiile publice numai români, care au scris peste tot *vorbiți numai românește*, care nu au dat nici o școală la ucrainieni, încât să nu ne mirăm că în lipsă de FND, în lipsă de adevărată democrație, ucrainenii au căutat o altă ieșire. Acesta este un nou semn pentru necesitatea FND, din punct de vedere pentru interesele naționale românești, dar este și o situațiune izolată, care nu se mai poate repeta...”²³.

În acest timp se încearcă cristalizarea unei opoziții locale. Pe de-o parte avem contactele lui Petru Mihaly cu maiorul Young, prin intermediul

²³ ANIC, Cancelarie, d. 138/1945, f.5.

unui anume Ghera, care va convoca la 5 martie o Adunare Populară românească la Sighet, iar pe de altă parte se cristalizează o opoziție din interiorul Partidului Comunist, prin marginalizarea comuniștilor români, Ernest Fisch, Vasile Ierima, Alexandru Kaufman, Ioan Moiş. Intervenția brutală a milițiilor ucrainiene și a Armatei Roșii împotriva contestatarilor români adunați la 5 martie și arestarea liderilor români considerați periculoși sunt văzute nu doar ca măsuri represive împotriva coagulării unei posibile opoziții, cu legături în România și în străinătate²⁴, ci și din dorința sovieticilor de a elimina din fașă orice stare conflictuală, dată fiind vecinătatea cu noua graniță a URSS și poziția strategică atribuită Sighetului în cadrul operațiunilor de retragere la sfârșitul războiului.

În paralel cu evenimentele locale, guvernul Groza are contacte diplomatice cu Moscova, privitoare la Maramureș²⁵. Fără a avea șansa să consultăm eventualele stenograme sau luările de poziție din timpul acestor negocieri, și îndeosebi argumentele care au contrabalansat situația în favoarea României, putem doar să analizăm rezultatele acestor hotărâri, a căror punere în practică va reveni lui N. Goldberger și Vasile Luca²⁶. De altfel, imediat după preluarea puterii de la București de către Guvernul Groza, maiorul Zaharenco considera că zilele structurilor conduse de Odoviciuc sunt numărate²⁷. În urma unor întâlniri succesive cu reprezentanții Comitetului Central din Ujgorod²⁸ și ai Comisiei Aliate de Control din Sighet, are loc reinstaurarea administrației românești, însă noile autorități vor avea obligatoriu o altă coloratură politică decât cea din octombrie 1944. Intervenția directă a autorităților centrale, prin reprezentantul Partidului Comunist, Vasile Luca, nu se face în direcția sprijinirii membrilor fostului CNR de a accede la putere, ci prin reorganizarea PC și încredințarea administrației unui membru FP, lui Iuliu Chitta adus din Cluj.

În această situație, condițiile se arătau favorabile numai Partidului Comunist. De altfel, fusese o condiție explicit exprimată din partea mai

²⁴ *Transmission of a Report on a Tour of Northern Transylvania, și Additional Information Received Bucharest, March 19th 1945. Situation in Sighet*, RG59, Department of State, Decimal File 1945-1949, box 7083.

²⁵ Vezi Arhiva Ministerului de externe Francez, Quai d'Orsay, Europe, vol. 3, 1940-1960, Roumanie, dossier 27, f.69-95; dossier 24, f. 6-182.

²⁶ „Stenograma Ședinței din 4 mai 1945 a BP al CC al PCdR”, în Florin Constantiniu, *P.C.R. Pătrășcanu și Transilvania (1945-1946)*, (București, 2001), p.109.

²⁷ *Transmission of a Report on a Tour of Northern Transylvania, și Additional Information Received Bucharest, March 19th 1945. Situation in Sighet*, RG59, Department of State, Decimal File 1945-1949, box 7083.

²⁸ ANIC, Cancelarie, d.325/1945, *Notă telefonică*, 6.04.1945, ora 15, nr 589/1945, transmisă de Nicolae Goldberger din Sighet.

marilor sovietici care-și exprimau dorința de a fi democratizată și această regiune a României. O parte din foștii membri ai CNR²⁹, dintre cei ai Comisiei Pregătitoare de alipire la Ucraina Sovietică³⁰ și dintre cei ai Comitetului Poporului din Sighet³¹, vor constitui prima structură organizatorică a PC, filiala Maramureș, a cărui conducere este încredințată ucraineanului Dumitru Cernicica. Din el mai făceau parte Eugen Baias, Adalbert Gorea, Ferdinand Katz, Iosif Baum, Grigore Holdiș, Ion Moiş, Ștefan Pop, Tiberiu Szollosy, Iuliu Ardelean, Vasile Ierima. După cum arată nota telefonică a lui Goldberger³², dar și raportul prefectului din iulie 1945, directivele trasate de URSS și prezența Armatei Roșii vor fi cele care vor decide direcția evenimentelor³³. Arătând clar hotărârea celor două de a tranșa situația în favoarea României, dar și faptul că evenimentele de aici au fost « administrate » de autoritățile de peste Tisa, Partidul Comunist încerca și să-și refacă imaginea în fața populației.

Chiar dacă succint prezentate, evenimentele anilor 1944-1945 demonstrează coincidența de interese a Uniunii Sovietice la nord și sud de Tisa și practica însușirii și confiscării unor idealuri legitime ale grupurilor etnice în folosul satisfacerii intereselor proprii. Iese în evidență scenariul aproape identic căruia i s-a dat viață în Rutenia și mai apoi în Maramureș sau estul Slovaciei, pașii riguroși urmași de ambele mișcări pentru a da impresia de liberă asociere și asumare conștientă a proiectului unionist, „perdeaua de fum” aruncată de autoritățile sovietice asupra

²⁹ Ion Moiş, Nicolae Vancea, Iuliu Ardelean.

³⁰ Teodor Bocotei, Vasile Ierima, Nicolae Pipaș.

³¹ Petru Mihoc, Tiberiu Szollosy, Ernest Fisch, Gheorghe Oros, Nicolae Lazarciuc; îi regăsim în acest comitet și pe alți membri ai CNR sau ai comisiei.

³² „Am fost în Maramureș, am discutat cu Comitetul Central din Ujgorod chestia Maramureșului. Ei susțin că hotărârea poporului ucrainean din Maramureș trebuie respectată. Ei nu vor nici un cetățean român, dar vor pe ucrainieni. Cele 17 sate nu vor să recunoască instanțele administrative române, sunt gata să-și apere cu forța hotărârea. Tovarășul Luca este de părere ca noi să instalăm acolo totuși cu forța „Armata Roșii administrația românească. Noi respectăm hotărârea Uniunii Sovietice”, Cancelarie, d.325/1945.

³³ „...atitudinea plugarilor ucrainieni este încurajată de elementele ucrainiene din administrație care pe orice cale caută să submineze autoritatea administrației românești...acești funcționari sunt cei pe care ni i-a impus dl Contraamiral Bogdenko cu ocazia vizitei dumisale la Sighet în aprilie. „Spiritus rector” este colonelul delegat al Comisiei Aliate de Control sovietic, care îndeamnă pe ucrainieni la nesupunere...date fiind evenimentele binecunoscute din Ucraina Subcarpatică nu am reușit să aplic măsurile cerute. De aceea vă rugăm să ne dați instrucțiuni precise, problema Maramureșului fiind de ordin superior, dacă trebuie să aplic toate măsurile ce decurg din Suveranitatea Statului asupra acestui teritoriu sau nu?...Vă rugăm să dispuneți ce să facem cu pretorul Lazarciuc și cu elementele subordonate. Dacă iau măsuri drastice, nu vom avea neplăceri cu sovietele? Să iau aceste măsuri?”, ANIC, Cancelarie, d.227/1945, f.1-5.

propriei implicări în evenimente și soluțiile „definitive” date de acestea pentru ieșirea din criză.

The Consequences of the Rutean “Issue” Within the Territorial Argues in Central Europe, 1938-1945

The ambiguous solutions offered by the Paris Peace Agreement, after the First World War, failed to succeed in completely solving the delicate issues of the Central and Eastern Europe, the application of the nations’ principle failing to satisfy the claims of the numerous ethnical groups, strongly individualized, with a clearly determined national and ethical sense. Therefore, the aim of the present study is to analyze the “Rutean issue”, the way it was acknowledged by part of the XX th century historiography, from the perspective of the influences it had upon the events that occurred in Maramures, in the winter of 1944-1945. What we want to highlight are not the events, quantitatively reduced, seen their short temporary and spatial amplitude, but the fact that the events with a strongly secessionist feature imply an important overboard component, the already existence of some litigious antecedents, strategic interests of the involved parts, a significantly revanchist charge, but also sincere motivations, especially from the human communities directly involved in the events, animated by well-known principles such as national rights, equality, free access to education, by turning to their own culture, etc.

Seen from this perspective the secessionist movement from Maramures, is more significant than a simple spontaneous revolt of an ethnical group “disadvantaged” by the Romanian policy. It also offers the background of understanding of the studied event and moreover, answers to the questions regarding the solving and finality of this issue. The sources that lie at the basis of our study are mainly taken from the diplomatic foreign archives, military and RCP’s, thus wishing to offer not only a critical perspective that the passing of time suggests but also the dissentients’ and the structures of power’s of the above mentioned period. It is a two-part structured paper: the former imply an incursion in the “Rutean issue” and in the actions that marked the attempts of establishing an independent Ukrainean state around the First World War and after 1943, the latter aiming at presenting the main aspects that the secessionist movement from Maramures had, the connection with the events in the north of the Tisa, the Soviet army’s role and the Romanian authorities’ attitude.

Rezistența anticomunistă din Crișana (1948-1951)

Dorin Dobrinu

Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”

În perioada interbelică Crișana-Maramureș a fost considerată una dintre provinciile istorice ale României, deși nu existase anterior o asemenea regiune cu individualitate istorică. Însă în statul român de după 1918 distincția a avut aplicabilitate, ea fiind valabilă parțial și la începuturile comunismului românesc. Însă ulterior sintagma a fost folosită aproape numai de (unii) istorici. În privința fenomenului rezistenței anticomuniste am ales să tratăm separat Maramureșul (care avea și are o legătură strânsă mai ales cu zona Lăpușului și parțial cu Satu Mare) și Crișana. Prin Crișana înțelegem în bună parte județul Bihor, dar și părți din actualele județe Satu Mare și Sălaj. Delimitarea clară este destul de dificil de făcut, având în vedere diversele împărțiri administrative care au existat în România secolului XX. Pe baza documentelor inedite sau nu, precum și a memoriilor publicate, în studiul de față ne ocupăm atât de grupurile înarmate, cât și de organizațiile subversive din Crișana active în anii 1948-1951.

1. Primele semnalări documentare

În cursul lunii iulie 1948, 10 persoane (dintre care două îmbrăcate în uniforme kaki), și-au făcut apariția în județul Bihor, în punctul „Valea Vacii”. Anterior se înregistraseră numeroase apariții ale acestora în sate, cerând mâncare de la locuitori, după care dispăreau. Grupul respectiv erau dotat cu puști ZB, pistoale-mitralieră, grenade etc.¹. Un grup de șase persoane fusese văzut la 3 august 1948 cutreierând regiunea Muntelui Țapului, situată între diferite comune din județul Bihor. Pe muntele amintit se întretăiau mai multe poteci de acces spre județele Cluj și Turda². Tot în Muntele Țapului au fost semnalate, la 5 august 1948, 12 persoane cu același tip de echipament, plus două având ranițe cu alimente. Potrivit unor informații, fugarii erau aprovizionați cu alimente și muniții de către moșii din Arieșeni, județul Turda³. Mai mulți fugari politici înarmați au fost semnalați în plasa Beiuș,

¹ Arhivele Serviciului Român de Informații, *fond D*, dos. 2168, f. 456, 452 (în continuare: ASRI).

² *Ibidem*, f. 456-457.

³ *Ibidem*, f. 457, 452.

județul Bihor, la 4, 9 și 16 august 1948⁴. Șase persoane strânse în jurul unui foc au fost surprinse la 7 septembrie 1948 de un convoi de care de moși, moment în care au fugit spre Muntele Bătrâna. Tot șase persoane îmbrăcate militar au apărut ulterior în aceeași zonă, în discuțiile lor menționându-se numele dr. Mureșanu. În plasa Beliu se înregistrau într-adevăr câțiva fugari politici, între care Securitatea bănuia că s-ar fi aflat avocatul Ioan Mureșanu, fostul primar al orașului Beiuș, căpitanul deblocat Ștefan Popescu din Vașcău (vezi *infra*), Silviu Sârbu, fost administrator al morii din Tinca, județul Bihor, toți fiind urmăriți „pentru activitate manistă și legionară”. Aceștia ar fi fost aprovizionați de către familiile lor cu prilejul târgurilor din Beiuș⁵. Învățătorul Aurel Leocuța, fost legionar, devenit fugar, a fost reținut în noaptea de 3/4 septembrie 1948⁶. În pădurile din regiunea plasei Beiuș se mai bănuia că se ascundeau legionarul Gheorghe Sârbu și preotul Ion Bardaș, implicat în organizația „Mișcarea Națională de Eliberare”, descoperită de Serviciul de Securitate Arad⁷.

Securitatea Oradea luase măsuri pentru recrutarea de „informatori capabili” a semnala apariția fugarilor politici. Însă încercările autorităților au întâmpinat „unele greutăți” din partea unor locuitori, care – se spunea că de teamă – refuzau să ofere informații despre fugari. Chiar pădurarii nou numiți și jandarmii erau în unele locuri sensibili la amenințările fugarilor politici⁸. Întrucât „lupta de clasă” trebuia justificată, se nota că „reacțiunea caută să atragă de partea ei țărănimea săracă pentru a face ineficace măsurile administrative ale guvernului și munca de îndrumare a organizațiilor de partid”⁹.

2. Grupul Ștefan Popescu

Ștefan Popescu s-a născut în 1912, în comuna Drăgușeni, județul Baia, și a fost căpitan de jandarmi (apare și ca ofițer activ de administrație). A fost deblocat în aprilie 1945 și s-a stabilit în comuna Vașcău, județul Bihor, unde a avut relații strânse cu dr. Aurel Popovici, președintele organizației locale a Partidului Național Țărănesc, și cu protopopul Aurel Terebințiu. El însuși a devenit un membru activ al PNT, dovedind reale aptitudini de orator și organizator. I s-a încredințat funcția de secretar de plasă în cadrul partidului, calitate în care a activat în anii 1946-1947 în plasa Vașcău. El s-a pronunțat

⁴ *Ibidem*, f. 457.

⁵ *Ibidem*, f. 457, 452.

⁶ *Ibidem*, f. 458.

⁷ *Ibidem*, f. 457.

⁸ *Ibidem*, f. 459.

⁹ *Ibidem*, f. 458.

deschis și în repetate rânduri împotriva propagandiștilor comuniști în teritoriu. Din acest motiv a intrat în vizorul Jandarmeriei¹⁰.

Serviciile represive au primit ordin la 20 (sau 30) iunie 1947 să-l rețină pe fostul căpitan de jandarmi. Însă acesta a aflat de pericolul care-l pândește, și-a părăsit domiciliul și s-a ascuns în comuna Ursad, județul Bihor. În anii următori el avea să se ascundă în comunele Vașcău, Călugări, Câmpanii de Jos, Seghiște, Rieni, Petrieni, Sudrigiu, Cusuius și Dumbrăvani, plasa Vașcău, județul Bihor¹¹.

În luna august 1949, Securitatea ajunsese la concluzia că Ștefan Popescu nu doar că se afla în legătură cu grupul înarmat al lui Iosif Tocoianu și Ilie Motoarcă, din nordul județului Arad, dar el era chiar liderul acestora¹². Poliția politică avea să afle ulterior că, de fapt, Ștefan Popescu a avut o întâlnire cu Iosif Tocoianu în primăvara anului 1949. S-a discutat constituirea unei organizații subversive, a cărei conducere să o ia Popescu, însă acesta a refuzat să participe la o asemenea acțiune. Poliția politică avea să ajungă la concluzia că activitatea lui Popescu a fost individuală, „de la om la om”¹³.

Ștefan Popescu a aflat în august 1949 despre răskoalele țărănești din partea de câmpie a județului Bihor. El a avut o întâlnire cu Aurel Popovici zis Rilu, Valer Petriș, Mihai Bortiş și Teodor Bortiş la domiciliul celui din urmă, în comuna Seghiște. S-a discutat pe marginea răskoalelor, hotărându-se ca în cazul în care acestea s-ar fi extins și în zona Beiuș-Vaşcău să treacă și ei la acțiuni contra autorităților comuniste. Valer Petriș ar fi promis să mobilizeze 15-20 de persoane în acest scop. Însă nu s-a trecut la acțiune¹⁴.

¹⁰ Antonio Faur, „Căpitanul Ștefan Popescu – liderul grupului de rezistență din sudul Bihorului (1946-1950)”, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț” din Cluj-Napoca*, vol. XLIII, Serie Historica, 2004, p. 652, 659 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 600, vol. I, f. 176; *Ibidem*, dos. 64328, f. 38-39).

¹¹ *Ibidem*, p. 659, 663 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 38-39, 64-67).

¹² Viorel Faur, „Documente inedite. Aspecte ale rezistenței anticomuniste din sudul Bihorului”, în *Cele Trei Crișuri*, 3, nr. 9-10, 1992, p. 3 (doc. din 20 august 1949).

¹³ Antonio Faur, *op. cit.*, p. 659, 662 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 38-39, 64-67).

¹⁴ *Ibidem*, p. 662 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 64-67); Gabriel Moisa, „Rezistența anticomunistă [din nord-vestul României]”, în Ion Zănea (coordonator), Corneliu Crăciun, Antonio Faur, Mihai Drecin, Gabriel Moisa, Augustin Țărău, Nicolae Mihu, *Democrație occidentală și democrație populară: evoluția spectrului politic în nord-vestul României (1944-1950)*, (Oradea, 2004), p. 180 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 19, 27).

Ștefan Popescu a posedat armament (pistoale) și muniții, în parte primite de la susținătorii săi. De asemenea, unii dintre aceștia dețineau și ei arme, pe care le păstrau pentru orice eventualitate¹⁵.

Soția căpitanului Popescu, Aurelia, a fost arestată de Securitate în septembrie 1949. Cu toate că fost anchetată (de presupus că și bătută) de poliția politică, Aurelia Popescu nu a declarat nimic despre soțul ei¹⁶. Ștefan Popescu era deosebit de prudent, tactica sa de apărare constând în primul rând în schimbarea zilnică a domiciliului. Când în localitatea în care se afla apărea vreun milițian sau securist, el era anunțat imediat de oamenii săi. Documentele oficiale consemnează că fostul căpitan era „simpatizat de majoritatea cetățenilor, care au [aveau] o atitudine ostilă față de regimul democrat”¹⁷. Popescu a fost adăpostit și aprovizionat de foștii lideri locali ai PNȚ sau membri ai acestui partid, pe care căuta să-i încurajeze, că regimul comunist nu avea să dureze, că în curând aveau să vină anglo-americani și sistemul democrat va fi restaurat, iar țărani nu vor mai fi nevoiți să achite cotele obligatorii. De asemenea, el i-a îndemnat pe țărani să nu se înscrie în colhozuri¹⁸. În total, căpitanul fugar a avut legături cu aproximativ 50 de familii, în cea mai mare parte țărani săraci și mijlocași¹⁹. Dintre foștii membri PNȚ a fost constituită și o rețea pentru ajutorarea familiei lui Ștefan Popescu, rețea care a colectat alimente și bani expediați prin diferiți intermediari²⁰.

Securitatea a prins un fir la sfârșitul lunii iunie 1950, intuind că era posibil să-l captureze pe Ștefan Popescu. Gherasim Cristea, din comuna Dumbrăvani, județul Bihor, a fost reținut pe 27 sau 28 iunie 1950. În urma anchetelor, la 29 iunie 1950 s-a aflat că Ștefan Popescu se ascundea în comuna amintită, la domiciliul lui Miron Banciu²¹. În seara aceleiași zile, fugarul a fost surprins la gazda sa de o echipă de securiști și milițieni și cu toate că a încercat să scape a fost rănit în spate, fiind capturat în cele din urmă. Popescu era îmbrăcat în haine țărănești, iar asupra lui s-au găsit un pistol Frommer de 9 mm cu cartuș pe țevă și o grenadă Kissel). De

¹⁵ Antonio Faur, *op. cit.*, p. 660-661 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 64-67).

¹⁶ Viorel Faur, *op. cit.*, p. 3 (doc. din 26 septembrie 1949).

¹⁷ *Ibidem* (doc. din 29 noiembrie 1949).

¹⁸ Antonio Faur, *op. cit.*, p. 659 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 38-39).

¹⁹ *Ibidem*, p. 662 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 64-67).

²⁰ *Ibidem*, p. 659 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 38-39).

²¹ *Ibidem*, p. 656 (conform discuțiilor purtate de Antonio Faur cu soția lui Miron Banciu, în satul Dumbrăvani, județul Bihor), 658 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 87).

asemenea, la gazda lui s-a descoperit un sac de merinde, conținând un încărcător pentru pistol rusec cu 8 cartușe, peste 100 de cartușe diferite, diverse acte și lenjerie²².

Poliția politică avea să noteze într-o sinteză că Gherasim Cristea a fost „pus în libertate, datorită faptului că acesta era [a se reține forma de trecut a verbului, nota D.D.] în etate de 60 de ani și pentru că era foarte bolnav. Punerea lui în libertate s-a făcut după o temeinică prelucrare”²³. În realitate, Gherasim Cristea a fost bătut crâncen de Securitate, ceea ce i-a provocat decesul la câteva zile după ce fusese lăsat să plece acasă²⁴.

După ce au aflat că Ștefan Popescu fusese arestat, de la domiciliu au dispărut mai multe persoane, însă unele dintre acestea aveau să fie capturate ulterior²⁵. În orice caz, între iunie-noiembrie 1950, poliția politică a reținut și anchetat mai multe persoane pentru bănuiala de a fi avut legături, de a fi găzduit, aprovizionat și favorizat pe căpitanul Ștefan Popescu: Miron Banciu, Gherasim Cristea, Ioan Cuc, Nicolae Tuducea, Filimon Tuducescu, Desideriu Galaida, Alexandru Tocoianu, Gavril Tocoianu, Vasile Popovici zis Rilul, Valer Petriș, Nicolae Faur și Aron Teodor²⁶.

Anchetele s-au desfășurat la Securitatea din Oradea în cea de-a doua jumătate a anului 1950 și începutul anului 1951. De cercetările privind lotul Ștefan Popescu s-a interesat și generalul maior Alexandru Nicolschi, unul dintre adjuncții lui Pantelei Bodnarenco (Pantiușa), șeful Securității²⁷. În cele din urmă s-a constituit un lot format din 13 persoane: Ștefan Popescu, de 39 de ani, fost ofițer activ, din comuna Vașcău; Aurel Popovici, 40 de ani, contabil, din comuna Câmpanii de Jos; Nicolae Tuducea, 48 de ani, din comuna Câmpanii de Jos; Filimon Tuducescu, 44 de ani, funcționar, din comuna Câmpanii de Jos; Valer Petriș, 29 de ani, cojocar, din comuna Seghiște; Teodor Bortiş, 39 de ani, agricultor, din comuna Seghiște; Mihai Bortiş, 43 de ani, agricultor, din comuna Seghiște; Miron Banciu, 36 de ani, agricultor, din comuna Dumbrăvani; Ioan Cuc, 50 de ani, fost plutonier de

²² *Ibidem*, p. 658 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 87).

²³ *Ibidem*, p. 662 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 64-67).

²⁴ *Ibidem*, p. 656 (conform discuțiilor purtate de Antonio Faur cu soția lui Miron Banciu, în satul Dumbrăvani, județul Bihor).

²⁵ *Ibidem*, p. 660 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 38-39).

²⁶ *Ibidem*, p. 659-661 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 38-39, 64-67).

²⁷ *Ibidem*, p. 663 (doc. de la ASRI, fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă, dos. 64328, f. 64-67).

jandarmi, din comuna Petrileni; Nicolae Faur, 32 de ani, morar din Poienii de Jos; Gavril Tocoianu, 59 de ani, agricultor, din comuna Călugări; Alexandru Tocoianu, 28 de ani, muncitor forestier, din comuna Călugări; Teodor Aron, 34 de ani, comerciant ambulant²⁸.

Inculpații au fost acuzați (diferențiat) de „delictul de uneltire contra ordinii sociale”, „delictul de deținere ilegală de armă militară/de vânătoare” și delictul de favorizarea infractorului. Apărarea a fost stabilită din oficiu și cu întârziere, ceea ce reprezenta o practică obișnuită în acele vremuri. Prin sentința nr. 227/23 martie 1951 a Tribunalului Militar Cluj au fost acordate următoarele condamnări: Ștefan Popescu, 4 ani de închisoare corecțională și 10.000 de lei amendă; Aurel Popovici, 3 ani de închisoare corecțională și 5.000 de lei amendă; Nicolae Tuducea, 2 ani de închisoare corecțională și 2.000 de lei amendă; Nicolae Faur, 1,2 ani închisoare corecțională și 1.000 de lei amendă; Filimon Tuducescu, Valer Petriș, Mihai Bortiş și Miron Banciu, câte un an închisoare corecțională și 1.000 de lei amendă; Ioan Cuc și Teodor Aron, câte 8 luni închisoare corecțională și 1.000 de lei amendă; Gavril Tocoianu, 6 luni închisoare corecțională și 1.000 de lei amendă. Teodor Bortiş și Alexandru Tocoianu au fost achitați²⁹. Ștefan Popescu, Aurel Popovici, Nicolae Tuducea, Mihai Bortiş, Valer Petriș și Nicolae Faur au declarat recurs, dar acesta a fost respins la 21 iulie 1951³⁰. Condamnații din acest lot au și-au ispășit pedepsele în lagărele de muncă forțată Medgidia și Poarta Albă, de la Canalul Dunăre-Marea Neagră³¹.

3. Organizația „G4”

Regionala de Securitate Oradea a descoperit în prima jumătate a anului 1949 organizația „G4”. Ea fusese înființată de Dumitru Oprea, fost notar public, și urmărea să determine tineretul să plece în munți în vedere luptei anticomuniste. Se căuta legătura cu un fost lider PNL, Negreanu, fost candidat la alegerile din 1946. A fost scos un manifest anticomunist, etichetat de autorități ca „monarhist”, intitulat „Răsculați-vă!” și semnat „G4”. S-au identificat două tipuri ale manifestului: unul scris în versuri, pe care apărea chipul regelui Mihai, iar cel de-al doilea de format mai mic și fără chipului monarhului³².

²⁸ Gabriel Moisa, *op. cit.*, p. 181 (doc. de la ASRI, *fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă*, dos. 600, f. 225-226).

²⁹ *Ibidem*, p. 181-182 (doc. de la ASRI, *fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă*, dos. 600, f. 267).

³⁰ *Ibidem*, p. 182-183 (doc. de la ASRI, *fond Ministerul Afacerilor Interne, Arhiva Operativă*, dos. 600, f. 333).

³¹ *Ibidem*, p. 183.

³² ASRI, *fond D*, dos. 2168, f. 435.

Au fost arestate 17 persoane, se pare că toate făcând parte din organizație, între ele inițiatorul, Dumitru Oprea, și Gheorghe Veconi, sublocotenent activ de infanterie. Din documentele Securității nu reiese ca arestații să fi dispus de armament³³. 10 dintre ei aveau vârste cuprinse între 17-25 de ani, patru între 25-35 de ani, iar trei între 35-50 de ani. Categoriile sociale în care au fost încadrați erau următoarele: șase țărani mijlocași, patru țărani săraci, doi țărani „chiaburi”, trei comercianți, doi muncitori, un notar și un ofițer activ. Politic, cei mai mulți (13) erau neîncadrați, doi erau foști țăraniști, iar doi membri ai PMR³⁴.

Se pare că între membrii organizației s-au numărat și Ștefan Mihele, Luca Bradea, Petru Lupoiu, Alexandru Șimoca și Valeriu Maier, colegi în aceeași clasă la Liceul Comercial „Partenie Cosma”, din Oradea. Toți au fost arestați în martie 1949³⁵. Din organizație au făcut parte și frații Nelu și Aurel Brazdă, care inițial au reușit să se ascundă. Deoarece Securitatea îi reținuse pe tatăl și pe un frate mai mic de-al lor, cei doi fugari s-au predat în martie 1949³⁶. Maria Mihele, membră a organizației, a reușit să se sustragă arestării timp de patru ani și jumătate, dar în cele din urmă a fost și ea capturată³⁷.

Anchetele prin care au trecut membrii organizației „G4” au fost cele ajunse rutină în Gulagul românesc: intimidare în faza inițială, torturile practicate noaptea (cu utilizarea curentului electric, în special în zona organelor genitale, strângerea degetelor de la mâini la ușă sau smulgerea unghiilor cu cleștele), privarea de somn, înscenarea unor execuții etc.³⁸.

Regionala de Securitate Oradea mai ancheta încă la sfârșitul lunii septembrie 1949 un lot din organizația „G4”, în frunte cu Dumitru Oprea și cuprinzând 15 persoane³⁹. Însă la începutul lunii octombrie 1949 ancheta fusese terminată, iar la 8 octombrie 1949 lotul fusese deferit justiției⁴⁰.

Lotul „G4” (se pare că format din 22 de persoane) a fost judecat de Tribunalul Militar Cluj⁴¹. Aurel Brazdă a fost condamnat la doi ani de închisoare și a trecut prin penitenciarele Târgșor și Gherla (unde a cunoscut

³³ *Ibidem*, f. 435, 442.

³⁴ *Ibidem*, f. 423, 435.

³⁵ Cornel Onaca, *Martori și martiri. Din temnițele comuniste*, (Oradea, 2000), p. 24.

³⁶ Aurel Brazdă, „Arestări, anchete, procese, condamnări”, în *Analele Sighet*, vol. 6, 1998, p. 846; Idem, „Victimă și martor ocular al «Fenomenului Pitești» - la Gherla, între 1950 și 1952”, în *Analele Sighet*, vol. 7, 1999, p. 553.

³⁷ Idem, „Arestări, anchete...”, în *loc. cit.*, p. 848.

³⁸ *Ibidem*, p. 849-851.

³⁹ ASRI, *fond D*, dos. 9051, vol. 2, f. 31, 92.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 89.

⁴¹ Aurel Brazdă, „Represiuni înainte și după abdicarea forțată a M. S. Regelui Mihai”, în *Analele Sighet*, vol. 5, 1997, p. 477; Idem, „Arestări, anchete...”, în *loc. cit.*, p. 852.

procesul de reeducare, aplicat de deținuții transferați în mod special de la Pitești). Deși pedeapsa lui expira în primăvara anului 1951, a executat suplimentar opt luni de închisoare, fiind eliberat abia la 13 decembrie 1951, chinuit de boală (avea apă la plămânu stâng)⁴². Pentru ceilalți inculpați din acest lot nu cunoaștem condamnările și nici traseele carcerale.

4. Organizațiile „Vulturii Carpaților” și „Ziarul Științelor”

Organizațiile „Vulturii Carpaților” și „Ziarul Științelor” erau de orientare legionară și au fost descoperite de poliția secretă comunistă în Beiuș, la începutul lunii iunie 1948. În urma cercetărilor s-a stabilit că era vorba de organizații care activau pe linia Frățiilor De Cruce, primind directive de la Regionala FDC Banat (Timișoara)⁴³.

5. „Organizația România Independentă”

„Organizația România Independentă” (cu acronimul „ORI”) a fost constituită la Oradea de elevul Nistor Bădiceanu⁴⁴. Regionala de Securitate Oradea avea să susțină ulterior că organizația subversivă „România Independentă” era structurată “după principiile legionare”⁴⁵. Nu știm cât era realitate și cât balast ideologic în aprecierea securiștilor care au întocmit documentul cu pricina. Securitatea a demarat arestările în rândurile membrilor organizației în ziua de 31 mai 1948, când au fost reținuți 21 de elevi, în bună parte de la Liceul „Alexandru Roman” din Oradea⁴⁶.

Anchetele au durat 9 luni la Siguranța din Oradea, după care inculpații au fost transportați la Tribunalul Militar Cluj⁴⁷. 22 de elevi de liceu cu vârste între 17 și 20 de ani au fost judecați și condamnați la ani de închisoare⁴⁸. Bunăoară, Ștefan Domocoș s-a ales cu 2,6 ani de închisoare corecțională, 3 ani interdicție corecțională și 2.000 de lei amendă corecțională. A trecut prin penitenciarele Oradea, Cluj, Aiud, Târgșor-Prahova și Gherla (aici a cunoscut și el, asemeni altor deținuți, reeducarea instrumentată de conducerea Ministerului de Interne prin intermediul unor deținuți dezumanizați). După ce a executat aproape 3 ani de închisoare (mai exact 2 ani, 11 luni și 11 zile), Ștefan Domocoș a fost eliberat la 11 mai 1951⁴⁹.

⁴² Idem, „Victimă și martor ocular...”, în *loc. cit.*, p. 553-570.

⁴³ ASRI, *fond D*, dos. 60, f. 135; *Ibidem*, dos. 144, f. 72.

⁴⁴ Aurel Brazdă, „Represiuni înainte și după...”, în *loc. cit.*, p. 477.

⁴⁵ ASRI, *fond D*, dos. 144, f. 72.

⁴⁶ Ștefan Domocoș, „Tot despre reeducarea de la închisoarea Gherla”, în *Analele Sighet*, vol. 7, 1999, p. 572.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Aurel Brazdă, *op. cit.*, p. 477.

⁴⁹ Ștefan Domocoș, *op. cit.*, p. 572-577.

6. Organizația „Vlad Țepeș” (Bihor)⁵⁰

Avocatul (epurat) Constantin Militaru (născut în anul 1900, în comuna Fâlfani, județul Argeș) și plutonierul major de jandarmi Constantin Popescu (născut în anul 1913, în comuna Gârbovățul de Jos, județul Mehedinți), ambii cu domiciliul în Oradea, au decis în iarna anului 1947/1948 constituirea unei organizații subversive. În mai 1948, Constantin Militaru i-a recrutat pe Marius Torcaru, funcționar epurat, Petre Homorogan, plutonier de jandarmi, și pe Vasile Groza, funcționar la Parchetul Bihor. La rândul său, Marius Torcaru l-a recrutat pe Teofil Ghevea, impiegat CFR. Acestea au fost începuturile unei noi organizații anticomuniste, intitulată „Vlad Țepeș”, al cărei nume s-a schimbat ulterior în „Mișcarea Națională de Rezistență” (cu acronimul „MNR”) și „Mihai Viteazul”⁵¹.

Organizația avea două „linii”: una civilă și una militară. Se avea în vedere punerea în practică a unei insurecții armate, prin ocuparea instituțiilor publice, a centrelor de comunicație, a uzinelor și fabricilor, urmărindu-se revenirea la sistemul politic liberal-democrat⁵². În toamna anului 1948, „linia civilă” era formată din Constantin Militaru, Teofil Ghevea și Vasile Groza, iar „linia militară” din plutonierii majori de jandarmi Constantin Popescu și Petre Homorogan, precum și din căpitanii de jandarmi Marius Dinescu și Narcis Trandaf, de la Batalionul 5 Jandarmi (ulterior Securitate) Oradea. Toți formau comitetul de conducere al organizației. Constantin Militaru acorda o deosebită atenție liniei militare a formațiunii. Se țineau ședințe în locuința și în tutungeria lui Militaru sau la domiciliile celorlalți membri, mascându-se totul sub forma unor petreceri⁵³.

⁵⁰ Au mai existat și alte organizații anticomuniste care au purtat numele de „Vlad Țepeș”. Bunăoară, o asemenea organizație a fost înregistrată în orașul Calafat, în anul 1947 (Tatiana Pokivailova, „Mișcarea de rezistență din armata română în anii 1944-1947, după arhivele rusești”, în *Analele Sighet*, vol. 2, 1995, p. 201, doc. din Arhiva de Politică Externă a Federației Ruse, *fond 0125*, op. 35, dos. 136, f. 15-18). O organizație cu denumirea „Vlad Țepeș II” a activat în anii 1949-1950 în județele Putna (în special în depresiunea Vrancei), Covasna și Râmnicu Sărat (ASRI, *fond P*, dos. 64409, vol. 2-25).

⁵¹ ASRI, *fond P*, dos. 64409, vol. 1, f. 34, 49.

⁵² *Ibidem*, f. 49.

⁵³ *Ibidem*, f. 43, 49-50. Potrivit unor informații orale, în cea de-a doua jumătate a anilor '40 s-a constituit la Oradea o organizație de rezistență ai cărei membri erau în cea mai mare parte ofițeri și subofițeri din Legiunea de Jandarmi Bihor. Membrii formațiunii acționau noaptea, lipind afișe liberale și țărăniște și scriind pe ziduri slogane anticomuniste. Au fost și cazuri de spargere a geamurilor sau devastare a sediilor partidului comunist. Cercetările erau efectuate tot de jandarmi, astfel încât rezultatele întârziu să apară. Organizația se pregătea pentru „ora H”, adică așteptatul moment al încălzirii conflictului dintre anglo-saxoni și sovietici. Pentru acel moment se prevăzuse ocuparea punctelor strategice (aerportul din Oradea, căi ferate, drumuri,

Militaru s-a deplasat în decembrie 1948 la București pentru a stabili o „legătură superioară” pentru organizație și pentru a obține recunoașterea acesteia de către puterile occidentale. Avocatul Adrian Dobrescu i-a promis că îl ajută în acest sens⁵⁴.

Într-o ședință desfășurată pe 26 decembrie 1948, Constantin Militaru a întocmit un tabel al membrilor, cu inițialele și cifrele acestora (spre exemplu, Militaru avea indicativul „120”); i-a înștiințat pe ceilalți despre manifestul pe care voia să-l răspândească, a fixat parola de recunoaștere a organizației („R.R.E.”, adică „Regele, Rădescu, Eliberare”). Obiectivele formațiunii erau restaurarea monarhiei și constituirea unui guvern în frunte cu generalul Nicolae Rădescu⁵⁵. Comitetul de conducere al formațiunii a împărțit județul Bihor în trei brigăzi: de Nord, Sud și Centru, aici fiind inclus și orașul Oradea, la rândul său împărțit în patru sectoare (grupuri), fiecare cu șeful său. Cele trei brigăzi constituiau „Divizia Mihai Viteazul”, sub conducerea căpitanului Marin Dinescu⁵⁶.

Constantin Militaru a format și un comitet politic restrâns din care făceau parte Adrian Dobrescu, Marin Dinescu, Narcis Trandaf, Constantin Popescu și Petre Homorogan⁵⁷. În eventualitatea izbucnirii războiului se preconiza ca unitățile militare comandate de membrii organizației să ocupe instituțiile din Oradea. Concomitent, plutonierul major Petre Homorogan urma să mobilizeze masele țărănești pentru extinderea răscoalei și venirea în ajutorul insurgenților din Oradea⁵⁸.

Teofil Ghevea a primit responsabilitatea stabilirii legăturilor cu grupurile înarmate din munți⁵⁹. Încercarea de a procura un aparat de radio-emisie nu a fost încununată de succes. S-a intenționat și organizarea șoferilor din Oradea, pentru ca în cazul trecerii la acțiune formațiunea să

poduri, telefoane și instituții de stat) și a comuniștilor cu funcții de răspundere, motiv pentru care se făcuseră liste în acest sens. Liderul organizației era maiorul Marin Dinescu, comandantul Legiunii de Jandarmi Bihor. Dintre membri mai sunt cunoscuți: căpitanul Narcis Trandaf, subofițerii Constantin Popescu, Nicolae Ungureanu zis Colea, Petru Balanov, Constantin Nistorică, Mihai Amarandei, comisarul de poliție Gheorghe Pagarini etc. (Cornel Onaca *op. cit.*, p. 31-32, 75-77; Idem, „O organizație clandestină la Legiunea de Jandarmi Bihor”, în *Analele Sighet*, vol. 7, 1999, p. 391). Este posibil ca în Bihor să fi existat anterior o organizație anticomunistă în rândurile jandarmilor, sub conducerea lui Marin Dinescu, care a fost înglobată în organizația lui Constantin Militaru.

⁵⁴ ASRI, *fond P*, dos. 64409, vol. 1, f. 50-51.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 50-51.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 50.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 50-51.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 51.

dispună de mijloace rapide de deplasare⁶⁰. Vasile Groza a fost numit omul de legătură al lui Constantin Militaru, el primind și însărcinarea de a multiplica planul organizației, tabelul nominal, manifestul intitulat „Mișcarea Națională de Rezistență. Comitetul Jud. Bihor” etc.⁶¹.

Organizația „Vlad Țepeș” (Bihor) a cuprins un număr important de membri (Securitatea cunoștea 26)⁶², dar ea a fost anihilată în primăvara-vara anului 1949. La sfârșitul lunii septembrie-începutul lunii octombrie 1949 se găsea în ancheta Regionalei de Securitate Oradea un lot de 20 de persoane, în frunte cu Constantin Militaru⁶³. La 26 octombrie 1949 dosarul lotului fusese înaintat Direcției Generale a Securității, dar până la 7 noiembrie 1949 nu se primise delegare pentru trimitere în judecată⁶⁴. Lotul alcătuit de Securitate cu membrii organizației „Vlad Țepeș II” a cuprins în final 26 de oameni: Constantin Militaru și Adrian Dobrescu, avocați epurați; Constantin Popescu, plutonier major de miliție; Marin Dinescu și Narcis Trandaf, căpitani activi în trupele de Securitate (Batalionul 5 Oradea); Petre Homorogan și Ioan Faraianu, plutonieri majori deblocați; Vasile Groza și Marin Torcaru, funcționari comprimați; Teofil Ghevrea, funcționar CFR; Alexandru Păunescu, căpitan activ; Mircea Patzer, funcționar; Ioan Popovici, fost perceptor; Nicolae Ungureanu, plutonier activ; Iacob Liznic și Iancu Matei, plutonieri majori activi; Mihai Erceanu, Teodor Popa și Aurel Vatafu, pensionari militari; Nicolae Marcău, învățător comprimat; Dumitru Gherdan, subofițer deblocat; Petre Coroianu, pantofar; Aurelian Coșereanu, medic; Ioan Ștefănică, notar comprimat; Tatiana But, funcționară; Anton Popa, plugar⁶⁵.

Tribunalul Militar Cluj a pronunțat prin sentința nr. 1687/3 ianuarie 1950 următoarele condamnări: Constantin Militaru și Constantin Popescu, câte 15 ani muncă silnică; Marin Dinescu și Narcis Trandaf, câte 12 ani temniță grea; Petre Homorogan, 10 ani temniță grea; Vasile Groza, 8 ani temniță grea; Teofil Ghevrea și Marin Torcaru, câte 7 ani temniță grea; Alexandru Păunescu, Mircea Patzer și Ioan Popovici (ultimii doi în contumacie), câte 7 ani închisoare corecțională; Nicolae Ungureanu, 6 ani închisoare corecțională; Iacob Liznic, Iancu Matei, Adrian Dobrescu, câte 5 ani închisoare corecțională; Mihai Erceanu, Nicolae Marcău, Ioan Faraianu, Aurel Vatafu, Dumitru Gherdan și Petre Coroianu, câte 3 ani închisoare corecțională; Aurelian Coșereanu, 2,6 ani închisoare corecțională; Ioan

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, f. 34-40, 44.

⁶³ *Idem*, fond D, dos. 9051, vol. 2, f. 40, 92.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 89.

⁶⁵ *Idem*, fond P, dos. 64409, vol. 1, f. 49-60.

Ștefănică, 2 ani închisoare corecțională; Teodor Popa, 1,6 ani închisoare corecțională; Tatiana But, un an închisoare corecțională; Anton Popa, șase luni închisoare corecțională⁶⁶.

În 1952-1953, în mina de plumb de la Baia Sprie se aflau mai mulți componenți ai acestui lot, între ei Marin Dinescu, Narcis Trandaf, Constantin Popescu și Nicolae Ungureanu zis Colea, respectați de ceilalți deținuți pentru atitudinea lor ireproșabilă⁶⁷. Ungureanu a fost mutat la începutul anului 1953 în mina-colonie penitenciară de la Cavnic. Împreună cu un grup mai mare de deținuți el a fost implicat în iunie 1953 în cea mai spectaculoasă evadare din gulagul românesc. Au fost însă prinși cu toții, rejudecați de Tribunalul Militar Oradea și condamnați la pedepse grele. Gestul lor a fost însă unanim apreciat de deținuții politici, care au considerat evadarea o palmă pe obrazul regimului comunist din România⁶⁸.

6.1. „Grupul” din 1950-1951

Câțiva dintre membrii organizației „Vlad Țepeș” (Bihor) nu au fost identificați și au continuat să lucreze în Jandarmerie, transformată în 1949 în Miliție: subofițerul Petru Balanov, sergentul-major Constantin Nistorică, sergentul-major Mihai Amarandei, locotenentul Ștefan Plaștin, locotenentul major Ștefan Mustăciosu, șeful Școlii de Subofițeri de Miliție Oradea. Din grup mai făcea parte și fostul comisar de poliție Gheorghe Pagarini, epurat deja⁶⁹. Ofițerii și subofițerii din organizație și-au continuat activitatea, iar în 1949-1950 au decis să facă un plan de trecere în Iugoslavia, pentru a evita arestarea. Însă după înființarea Miliției a avut loc o reorganizare a acestei instituții, astfel încât mulți dintre membrii grupului clandestin au fost mutați în diferite județe, ceea ce a împiedicat punerea în aplicare a planului lor⁷⁰.

Vechii membri ai organizației au intrat în legătură cu câțiva dintre noii angajați ai Miliției, ofițeri de administrație: sublocotenenții Cornel Onaca (avea doar 19 ani și anterior refuzase o bursă de studii în URSS) și Teodor Doca zis Dașu⁷¹. Îndeosebi între Constantin Nistorică, Mihai Amarandei, Cornel Onaca și Teodor Doca s-a legat o strânsă prietenie, ceea ce le-a făcut relativ și temporar suportabilă situația lor de ofițeri în aparatul de represiune, deși ei nu erau implicați în operațiuni. Cei din urmă au fost puși la curent cu existența vechii organizații anticomuniste din rândurile

⁶⁶ *Ibidem*, f. 47.

⁶⁷ Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, vol. I, 1949, 1952-1954, (București, 1999), p. 102, 182; Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 139-141.

⁶⁸ Cornel Onaca, *op. cit.*, p. 178-181, 188, 202-203.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 30-31; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392.

⁷⁰ Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 32-33.

⁷¹ *Ibidem*, p. 30-31; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392.

fostei jandarmerii, anihilată de Securitate, subscriind la ideile ei și la planul de acțiune. De ce au acceptat totuși acești foarte tineri ofițeri de Miliție să se angajeze într-o activitate atât de riscantă? Răspunsul l-a dat unul dintre ei: „Refuzam astfel a fi părtași la tot ceea ce se întâmpla cu propriul nostru popor. Eram conștienți că nu se mai putea schimba nimic, că nu puteam ajuta și nici lupta cu o putere recunoscută de lege, care prin organele de stat represive lua măsuri dintre cele mai dure”⁷².

Încercarea Securității de a-l recruta pe Cornel Onaca în calitate de informator nu a dat rezultate, acesta destăinuind totul prietenilor săi. Însă refuzul lui de a-și denunța prietenii avea să aibă consecințe ulterior, Securitatea neavând obiceiul de a uita și de a ierta⁷³. Poliția politică a reușit să introducă un agent în interiorul grupului, locotenentul de Miliție Teodor Teodorof, din cadrul Școlii de Subofițeri de Miliție Oradea⁷⁴.

La 1 iulie 1951, Constantin Nistorică, Mihai Amarandei, Cornel Onaca, Teodor Doca și Teodor Teodorof (agentul Securității) s-au reunit la Băile Felix, lângă Oradea, și, pentru a evita o posibilă arestare, au decis să pună în aplicare mai vechiul plan de a trece în Iugoslavia. Unul dintre cei prezenți avea să propună în glumă ca înainte de a trece granița grupul să atace cu puști mitraliere și grenade Securitatea din Oradea și să elibereze deținuții politici aflați în beciul acestei instituții⁷⁵. Totul a fost însă destăinuit imediat Securității de către Teodorof, iar glumele nevinovate aveau să cântărească greu în ochii poliției politice și a justiției comuniste. Cei patru „conspiratori” (nu însă și agentul Teodorof) au fost arestați pe 3 iulie 1951, mai întâi luând contactul cu palmele grele ale colonelului Teodorescu, trimis special de la București de către Direcția Generală a Miliției, se pare că din ordinul direct al ministrului de Interne Teohari Georgescu⁷⁶.

Ancheta s-a desfășurat la Securitatea din Oradea, între 3 iulie 1951-30 aprilie 1952⁷⁷. Metodele utilizate de Securitate pentru îngenuncherea reținuților/ deținuților erau diverse: intimidarea, comportamentul zeflemitor și ironic, izolarea (pedepsirea cu „neagra”, o carceră sinistă cu apă pe jos), hăituirea la toaletă, chiar privarea temporară de satisfacerea necesităților fiziologice, privarea de odihnă, inclusiv de somn, alergarea în pielea goală, obligarea efectuării dușului doar cu apă rece (mai ales iarna), ținerea în frig, lovituri aplicate la fluierile picioarelor, strivirea labelor picioarelor cu cizmele, orbirea cu becuri puternice, îngroparea în paiele saltelelor

⁷² Idem, *Martori și martiri...*, p. 25-33; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392.

⁷³ Idem, *Martori și martiri...*, p. 34-38.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 31, 40-41; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392.

⁷⁵ Idem, *Martori și martiri...*, p. 42-43.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 43-54.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 57-91.

(procedeu în urma căruia se ridicau nori de praf, care îi îneca pe deținuți), șicane permanente, percheziții/verificări continue și inumane, bruscări, înjurături, ofense, în general utilizarea unui limbaj vulgar, obscen, interzicerea pentru deținuți a vorbitului și a altor activități, amenințările de zi și de noapte ale anchetatorilor, vizându-se în cele din urmă distrugerea fizică și morală a deținuților⁷⁸.

Oamenii adunați împreună în acest lot aveau vași legături între ei sau nu se cunoșteau cu toții: Petru Balanov, Constantin Nistorică, Mihai Amarandei, Teodor Doca, Cornel Onaca, Vasile Barna (sublocotenent), Petru Cojocaru, Vasile Cristea, Ioan Ilieș, Ilie Marinică, Gheorghe Pagarini, Ștefan Mustăciosu, Ștefan Plaștin (toți aceștia subofițeri), Maria Aker zisă Monți, Eva Irma Hoffman, Barbara Rencsik zisă Zita (toate trei educatoare) și Iosif Antalfi (funcționar). În total erau 17 persoane (români și maghiari), dintre care 14 băieți și 3 fete⁷⁹.

La 30 aprilie 1952, cei 17 inculpați au fost transportați la Tribunalul Militar Cluj în vederea procesului⁸⁰. Judecătorii se aflau în fruntea instanțelor nu atât pentru a împărți dreptatea, cât pentru a executa ordinele politice ale regimului comunist, mai ales ale Securității, ceea ce s-a văzut cu prisosință în procesul lotului Petru Balanov. De asemenea, acest lot nu a beneficiat de apărători care să susțină cauza inculpaților. Au existat avocați puși din oficiu, dar în realitate aceștia erau propagandiști comuniști sau erau șantajabili, deci nu intenționau să se expună luând apărarea unor inculpați a căror soartă oricum era hotărâtă⁸¹.

Procesul a început pe 10 iunie 1952 la Tribunalul Militar Cluj. Inculpații nu s-au înjosit, nu au retractat nimic, ei repetând aproape aceleași cuvinte, care par incredibile dacă ne gândim la teroarea existentă în acel moment în România: „Nu aștept și nu cer nici o clemență din partea instanței, iar dacă aș fi din nou liber, aș lupta la fel pentru dreptate, onoare și adevăr, dezvăluind ororile, teroarea, nedreptățile și crimele împotriva poporului român”⁸².

Prin sentința nr. 431/12 iunie 1952 a Tribunalului Militar Cluj au fost pronunțate următoarele pedepse: Petru Balanov, 20 de ani muncă silnică; Constantin Nistorică, 18 ani muncă silnică; Mihai Amarandei, 16 ani muncă silnică; Teodor Doca, 15 ani muncă silnică; Cornel Onaca, 12 ani temniță grea; Vasile Barna, 8 ani temniță grea; Petru Cojocaru, Vasile Cristea, Ioan Ilieș și Ilie Marinică, câte 6 ani temniță grea; Maria Aker, Eva Irma Hoffman și Barbara Rencsik, câte 5 ani temniță grea. Fiecare dintre cei de

⁷⁸ *Ibidem*, p. 63-67, 80.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 75-77, 82-83, 96, 102-104; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392.

⁸⁰ Idem, *Martori și martiri...*, p. 91-96.

⁸¹ *Ibidem*, p. 99-100.

⁸² *Ibidem*, p. 102.

mai sus a mai primit și câte 5 ani degradare civică. Gheorghe Pagarini, Ștefan Mustăciosu, Ștefan Plaștin și Iosif Antalfi au primit între opt luni și un an de închisoare corecțională⁸³. Recursurile au constituit o formalitate, ele fiind respinse ulterior⁸⁴.

Procuratura Militară a cerut rejudecarea procesului unor membri ai acestui lot. În urma unei noi farse judiciare, prin sentința nr. 10/14 ianuarie 1955 a Tribunalului Militar Oradea au fost majorate pedepsele unora dintre foștii jandarmi și milițieni: Vasile Barna, 18 ani muncă silnică; Petru Cojocaru, Vasile Cristea, Ioan Ilieș și Ilie Marinică, câte 16 ani muncă silnică; Cornel Onaca, 15 ani muncă silnică. Pentru fiecare s-au prevăzut și câte 5 ani degradare civică⁸⁵. Lui Vasile Barna, Petru Cojocaru, Vasile Cristea, Ioan Ilieș, Ilie Marinică și Cornel Onaca le-au fost admise recursurile împotriva sentinței de la Oradea, iar printr-o sentință din 14 octombrie 1955 a Tribunalului Militar Timișoara au fost eliberați⁸⁶.

Cornel Onaca a trecut prin numeroase locuri ale gulagului românesc, împreună cu unii dintre membrii lotului său: închisorile Oradea, Cluj, Ghencea, Jilava, Ocnele Mari, Văcărești, Timișoara, lagărele Poarta Albă și Peninsula, de la Canalul Dunăre-Marea Neagră, minele de plumb de la Baia Sprie și Cavnic⁸⁷. Onaca a avut de înfruntat numeroase adversități și în anii postdetenție. A fost șicanat la serviciu, uneori fiind dat afară. În 1959 a fost exmatriculat de la Facultatea de Drept a Universității din Cluj, fără a i se da nici o explicație oficială, dar substratul era fără îndoială politic. A fost însă insistent și a făcut Facultatea de Științe Economice⁸⁸.

Maria Aker, Eva Irma Hoffman și Mihai Amarandei au reușit după eliberare să părăsească România, prima stabilindu-se în Australia, iar ultimii doi în Statele Unite ale Americii⁸⁹.

7. Organizația Ioan Parapeanu

Un lot format din membrii organizației subversive conduse de Ioan Parapeanu fusese anchetat în septembrie-octombrie 1949 la Regionala de Securitate Oradea, însă nu se primise delegare pentru trimitere în fața instanței până la 7 noiembrie 1949⁹⁰.

⁸³ *Ibidem*, p. 110-114.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 115.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 211-219; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392.

⁸⁶ Idem, *Martori și martiri...*, p. 223-233.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 118-233; Idem, „O organizație clandestină...”, p. 392. Vezi și Ion Ioanid, *op. cit.*, vol. I, p. 102, 171, 179.

⁸⁸ Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 69-71, 253-255.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 261.

⁹⁰ ASRI, *fond D*, dos. dos. 9051, vol. 2, f. 89; vezi și f. 92.

8. Organizația subversivă „Sărsig”

Regionala de Securitate Oradea avea în anchetă în luna octombrie 1949 un lot al organizației subversive (din) „Sărsig”, format din 24 de reținuți, în frunte cu Vasile Furtos⁹¹.

9. Grupul Vasile Sasu și Vasile Baltă

Grupul lui Vasile Sasu și Vasile Baltă cuprindea aproximativ opt membri în iunie 1950, când era semnalat în Muntele Bihariei, Rotunda și la poalele Muntelui Găina⁹². Doar cu doi membri mai era amintit acest grup în noiembrie 1950, liderul fiind Vasile Sasu. E posibil ca unii dintre acești partizani să fi părăsit grupul sau să fi fost prinși de autorități, dar din documentele disponibile nu aflăm acest lucru. În schimb, știm că la sfârșitul aceluși an Securitatea era în plină activitate de creare a unei rețele informative cu agenți eficienți care să permită lichidarea grupului⁹³.

10. Grupuri neidentificate

În vara anului 1949 exista în regiunea Borodului un grup care din informații neverificate ar fi fost format din 30 de persoane, unele fiind urmărite pentru cauze de drept comun, dotate cu arme ZB. Tot pe teritoriul Regionalei Oradea erau cunoscute alte nouă persoane înarmate, dintre care erau identificați studenții Sorin Ludu și Lucian Ludu, din Timișoara⁹⁴.

11. Organizația subversivă din zona Beiuș

În zona Beiuș exista la sfârșitul anilor '40-începutul anilor '50 o formațiune subversivă (nu știm dacă avea un nume), al cărei sistemul de organizare era „1+1”, ceea ce permitea ca foarte puțini membri să se cunoască între ei. Gruparea avea patru lideri: Tică Stanciu, Dodi Mărășcu și frații Liviu și Virgil Brânzaș. Membrii grupării erau studenți și elevi, băieți și fete, unii având doar 16 ani⁹⁵. Se pare că măcar în parte aceștia împărtășeau idei legionare, ei citind numeroase scrieri interzise în acel moment (Mihai Eminescu, Octavian Goga, Lucian Blaga, Radu Gyr, dar și doctrinari

⁹¹ *Ibidem*, f. 92.

⁹² *Ibidem*, dos. 2168, f. 388.

⁹³ *Ibidem*, f. 337, 406.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 417.

⁹⁵ Mărturia Aurorei Ilie Dumitrescu, în *Arhiva Durerii*, (Stockholm, București), 2000, p. 99; Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 81-82; Idem, „Preotul Liviu Brânzaș”, în *Memoria*, nr. 46, 1/2004, p. 82-83.

legionari)⁹⁶. Din mărturia destul de confuză a unui membru al organizației reiese că existau legături între aceasta și partizanii din Munții Bihorului⁹⁷. Organizația a supraviețuit mai mulți ani, însă în cele din urmă a fost depistată de Securitate. Arestările au avut loc în noiembrie-decembrie 1951, iar în lot au fost incluse 24 (sau 29) de persoane, între care 5 fete⁹⁸. Între arestați s-au numărat: Teodor Pășcuțiu zis Doda (fiul preotului ortodox din Dumbrăvița de Codru, lângă Beiuș, student în anul I la Facultatea de Chimie din București), Tică Stanciu, frații Dodi și Felicia Mărăscu, Mișu Dan, Lola Ile (devenită ulterior Aurora Dumitrescu), frații Liviu și Virgil Brânzaș, Țucu Luscan, Marioara Popa, Tuța Sălăjan, Doru Neagrău, Tiberiu Opriș, Nicolae Novac, Mircea Cernău, David Pălcut, Ionică Briscan etc.⁹⁹.

Ancheta desfășurată la Securitatea din Oradea a fost cruntă, cu bătăi, membre rupte, umilințe diverse. Procesul s-a desfășurat în ianuarie 1953, după mai bine de un an de la arestare. Prin sentința din 3 ianuarie 1953 s-au acordat condamnări extrem de grele, fixate în prealabil de Securitate: mai mulți bărbați au primit câte 25 de ani (cazurile fraților Liviu și Virgil Brânzaș), alții 10 ani. Dintre femei, doar Lola Ile (Aurora Dumitrescu) s-a ales cu șase ani pentru „crimă de uneltire împotriva ordinii sociale”¹⁰⁰. Pentru tânăra studentă au urmat penitenciarele Oradea, Jilava, Mislea, experiența carcerală marcându-i profund viața („contactul cu închisoarea a fost cumplit”), iar apoi domiciliul obligatoriu la Beiuș. Până la prăbușirea comunismului a purtat stigmatul de a fi un „dușman al poporului”¹⁰¹. Totuși, Lola Ile avut destulă voință pentru a ajunge profesoară¹⁰².

Dodi Mărăscu, Teodor Pășcuțiu, frații Virgil și Liviu Brânzaș au cunoscut și ei rigorile regimului terorii din sistemul concentraționar românesc. Bunăoară, în prima parte a anilor '50 ei se aflau în mina-colonie de la Cavnic¹⁰³. Liviu Brânzaș a mai trecut pe la Aiud și Gherla. După eliberarea din închisorile comuniste, în 1964, Liviu Brânzaș a urmat Facultatea de Teologie Ortodoxă din Sibiu și a ajuns preot. A fost o prezență remarcabilă în lumea deținuților politici în special după 1989¹⁰⁴.

⁹⁶ Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 81-85.

⁹⁷ Mărturia Aurei Ilie Dumitrescu, în *op. cit.*, p. 99.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 99-100. Vezi și Cornel Onaca, „Preotul Liviu Brânzaș...”, p. 82.

⁹⁹ Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 81-84; Idem, „Preotul Liviu Brânzaș...”, p. 83.

¹⁰⁰ Mărturia Aurei Ilie Dumitrescu, în *op. cit.*, p. 99-100; Cornel Onaca, *op. cit.*, p. 84.

¹⁰¹ Mărturia Aurei Ilie Dumitrescu, în *op. cit.*, p. 100-102.

¹⁰² Cornel Onaca, *Martori și martiri...*, p. 84.

¹⁰³ Idem, *Martori și martiri...*, p. 188; Idem, „Preotul Liviu Brânzaș...”, p. 84.

¹⁰⁴ Idem, *Martori și martiri...*, p. 84-85, 262; Idem, „Preotul Liviu Brânzaș...”, p. 84-85.

12. Concluzii

Rezistența anticomunistă a fost reprezentată în Crișana de mai multe organizații subversive și de grupuri înarmate. Ele au avut o componență politică, socială și etnică diversă. Au existat formațiuni constituite și conduse de foști membri ai Partidului Național Țărănesc, altele de legionari, după cum au fost și multe apolitice. Din ele au făcut parte atât oameni bine situați social, cât și oameni de condiție modestă, tineri (cei mai mulți) sau bătrâni, predominant români, dar și unii maghiari, cei mai mulți bărbați, dar nelipsind femeile. Au fost identificate mai multe formațiuni anticomuniste care au activat în zona Crișanei în anii 1948-1951: grupurile Ștefan Popescu, Vasile Sasu și Vasile Baltă, organizațiile „G4”, „Vulturii Carpaților”, „Ziarul Științelor”, „Organizația România Independentă”, „Vlad Țepeș”, „Sărsig” etc. La sfârșitul anilor '40 planurile mai tuturor acestor grupări erau legate de așteptata izbucnire a războiului dintre „lagărul sovietic” și lumea liberă. Ele au fost însă anihilate de Securitate, iar membrii lor supuși anchetelor dure, judecați, condamnați și aruncați în închisori, lagăre și colonii de muncă forțată.

Resistance against Communism in Crisana (1948-1951)

Anticomunist resistance was represented in Crișana by several subversive organizations and armed groups. They had a diverse political, social and ethnical composition. There existed groups made up and run by former members of the National Peasantry's Party, others by members of the Legion, and there were many apolitical groups. The members were both wealthy and modest people; young (most of them) and old people; Romanians, preponderantly, but also Hungarians; men, most of them, and women. Several anticomunist groups were identified that operated in the region of Crișana in the period of 1948-1951: the groups of Ștefan Popescu, Vasile Sasu and Vasile Baltă, the organizations “G4”, “Vulturii Carpaților”/ the Carpathians Eagles, “Ziarul Științelor”/ Sciences Newspaper, “Organizația România Independentă”/ Independent Romania Organization, “Vlad Țepeș”, “Sărsig”, etc. At the end of the 1940s, the plans of most of these groups were related to the much-expected breaking out of the war between the “Soviet camp” and the free world. They were annihilated by Securitate, and their members were submitted to severe examinations, tried, sentenced and sent to prisons, camps and colonies of forced labour.

Sănătatea în România la începutul secolului XXI în context european.

Anda Ioana Curta

Universitatea „Babeș-Bolyai”

Până recent, sănătatea a fost rareori pusă pe agenda politică internațională, nefiind considerată o temă relevantă în politica externă a statelor sau în politica de securitate. Situația a început să se modifice, însă, odată cu recunoașterea riscului internațional produs de factori neconvenționali care amenință într-un mod explicit (bioterrorismul) sau implicit (starea de sănătate) securitatea umană. Spre finele secolului trecut, dar mai ales în ultimii ani sănătatea și-a redefinit valențele și dimensiunile, transformându-se dintr-un atribut exclusiv al ființelor umane într-un actor pe scena relațiilor internaționale.

La întrebarea ce relație există între sănătatea indivizilor unui stat și securitatea națională a acestuia, unul din cele mai bune răspunsuri a fost oferit de Jared Diamond în cartea sa *Guns, germs and steel*¹ în care demonstrează explicit interdependența dintre bolile infecțioase și realizările sau eșecurile diverselor populații ale globului. În aceste condiții numeroși politicieni și analiști politici au simțit nevoia redefinirii conceptului de securitate națională prin introducerea în cuprinsul său a amenințărilor pentru starea de sănătate. „Avocații” acestui curent de gândire susțin ideea că starea de sănătate a unei națiuni are o importanță fundamentală în abilitatea statului respectiv de a supraviețui în actualul sistem internațional.

Sănătatea reprezintă în același timp, un bun social, dar și un mijloc de prosperitate, fiind un obiectiv de importanță strategică în politica oricărui stat. Într-un limbaj simbolic, sănătatea este abilitatea de adaptare la provocări, o metaforă prezentă în limbajul pe care-l folosim zi de zi² și în hărțile mentale pe care le construim în călătoria noastră prin viață, o forță spirituală³.

Natura inerent politică a sănătății decurge din mai mulți factori⁴:

- *Distribuția inegală* – unele grupuri sociale obțin mai mult decât altele;
- *Determinanții sănătății* – cei sociali (venit, locuință) sunt susceptibili de intervenții politice și sunt dependenți de intervenția (destul de des, neintervenția) politică;

¹ Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, New York, 1997, 480 p.

² A. Antonovski, *Health, Stress and Coping*. San Francisco, Jossey-Bass, 1979, p.13.

³ Vivien Burr, *An Introduction to Social Constructionism*, London, Routledge, 1995, p.11

⁴ Clare Bambra, Debbie Fox, A.S. Samuel, „Towards a Politics of Health”, *Human Promotion International*, Vol.20, No.2, p.187

- *Organizarea* – orice acțiune propusă pentru a preîntâmpina nevoile de sănătate necesită angajamentul „mașinăriei sociale” sau „eforturile organizate ale societății”;
- *Drepturile omului* – dreptul la „un standard de viață adecvat pentru sănătate și bunăstare” (ONU, 1948) trebuie să fie o componentă a drepturilor omului și a cetățeniei;
- *Globalizarea* – se asistă la o complexitate de crize mondiale – sociale, economice, ideologice, etice – cu impact asupra sănătății tuturor și cu consecințe nefaste (boli, decese prevenibile, etc.)

Relația dintre sănătate și prosperitate este bi-direcțională: ca și componentă a capitalului uman, sănătatea generează prosperitate, care la rândul său va crea mediul material optim pentru îmbunătățirea stării de sănătate. Capitalul uman constă în acele abilități ale indivizilor care sunt caracteristice acestora și rămân aceleași în orice mediu social, putând fi valorificate pe piața muncii, în schimbul unor resurse economice de orice tip. Practic, capitalul uman este format din capital educațional (abilități dobândite de indivizi în procesul de instruire școlară, dar și în afara acestuia) și capital biologic (abilități fizice ale indivizilor, sintetizate, cel mai adesea, prin starea de sănătate)⁵ – „estimare a abilității unei persoane de a produce venituri prin muncă”⁶.

Cei 17 ani care au trecut de la căderea URSS s-au caracterizat prin schimbări dramatice, situație care nu a cruțat nici sectorul sanitar, fostele țări comuniste angajându-se în reforma sistemelor lor de sănătate care a dus la apariția unor învingători și învinși ai perioadei de tranziție⁷, fie că ne raportăm la nivel global, fie la nivel individual. Indiferent de modul în care a fost abolit comunismul, prin mijloace pașnice sau prin violență, moștenirea și amintirea perioadei de dinainte de 1989 au determinat, inevitabil, în toate aceste țări, o reacție de respingere a ideilor care au dominat trecutul, mai ales a abordărilor colectiviste caracteristice atunci. În arealul geografic la care ne referim, în problematica abordată, tranziția a avut un efect advers imediat și relativ larg. Normele sociale existente au fost pur și simplu șterse, iar refuzul general al controlului exercitat de stat nu a diferențiat între acele activități anterioare care au adus grave atingeri libertăților individuale

⁵ Bogdan Voicu, „Capitalul uman: componente, niveluri, structuri. România în context european”, *Calitatea Vieții*, XV, Nr. 1-2:1-22,2004, p.2

⁶ Annamaria Di Bartolo, „Modern Human Capital Analysis: Estimation of US, Canada and Italy Earning Functions”, *Luxembourg Income Studies, Working Paper 212*, Luxembourg, 1999, p.3

⁷ Martin McKee, „Winners and Losers. The Consequences of Transition in Health”, *Health Systems in Transition: Learning from Experience*. European Observatory on Health Systems and Policies, WHO 2004, p. 34-50

fundamentale și cele care au fost totuși îndreptate spre binele populației. Gustul libertății a fost dulce, iar sfera ei a ajuns să includă și libertatea de a greși și libertatea de a fi nebuni.⁸

Sănătatea, cel puțin teoretic, a constituit una din marile realizări ale regimului comunist, prin asigurarea accesului universal și gratuit la asistență medicală, în ciuda frecvenței raționalizării a serviciilor. Finanțarea era asigurată centralizat, prin bugetul central de stat, alimentat din taxe și impozite. Sistemul Semashko a avut într-adevăr multe succese notabile imediat după al II-lea Război Mondial, situație care s-a modificat, însă, începând cu anii '70, când starea de sănătate a populațiilor statelor din Centru și Estul Europei a început să se deterioreze. Când Europa era încă divizată prin Cortina de Fier, o adevărată prăpastie s-a ivit între Est și Vest în ceea ce privește mortalitatea de cauze evitabile. Progresul tehnologic (inclusiv în medicină) care marca evoluția sistemelor de sănătate din Occident, inaccesibil în sfera de influență comunistă a determinat apariția unor fisuri din ce în ce mai adânci în sistemul centralizat atât de eficient până atunci. Sistemele de sănătate au fost supuse presiunilor politice și economice, caracteristice acestei perioade în paralel cu problemele medicale cu care se confrunta populația. Serviciile medicale furnizate erau de o calitate îndoielnică datorită tehnologiilor depășite și a cunoștințelor limitate, dar și datorită lipsei de planificare centrate pe nevoile beneficiarilor.

Reforma sistemelor de sănătate din aceste state s-a supus imperativului „trebuie”. România nu a făcut excepție și după o lungă perioadă de pregătire și de frământări, în anul 1997 a fost adoptată Legea 145 privind asigurările sociale de sănătate, lege care a modificat modalitatea de finanțare a sistemului sanitar și, prin consecință, sistemul însuși. Din păcate, evoluția ulterioară a politicii de sănătate a dovedit faptul că fie opțiunea pentru asigurări sociale nu a fost potrivită, fie momentul nu a fost bine ales. Dacă ar fi să fotografiem evoluția sistemului de sănătate din România, primul aspect care sare în ochi este *instabilitatea*, atât din perspectiva guvernării sistemului – în decurs de 17 ani un singur Ministru al Sănătății din cei 17 de până acum a rămas 3 ani consecutivi în funcție – dar și din perspectiva legislativă – cu excepția Legii 100/1998 privind asistența de sănătate publică, toate celelalte legi ale reformei au suferit modificări din încă primele momente ale implementării lor. În anul 2002 Fondul Național de Asigurări Sociale de Sănătate a fost „naționalizat”, Casa Națională de Asigurări Sociale de Sănătate intrând în subordinea Ministerului Sănătății, iar Casele Județene pierzându-și autonomia, situație care a diluat total însăși esența reformei.

⁸ Howard M. Leichter, *Free to Be Foolish*, Princeton, 1991, p.213.

În ultimii 17 ani au fost inițiate o serie de strategii și programe de ocrotire a sănătății populației, care însumează un număr impresionant de documente legislative, de la legi la ordine de ministru, de la hotărâri de guvern la adrese către unitățile sanitare din subordine. Din păcate, lipsa de experiență în domeniul planificării (sau respingerea conceptului datorită similitudinii cu conceptele de dinainte de 1989), a făcut ca acest număr enorm de acte normative să privească un anumit nivel de asistență medicală, să reglementeze funcționarea și finanțarea fiecărui aspect, fără o privire de ansamblu asupra sistemului. Sistemul de sănătate din România beneficia de o multitudine de reglementări „în concordanță cu cerințele europene”, care majoritatea au rămas niște documente scrise, fără legătură cu practica de zi cu zi sau în imposibilitate de implementare, ca să nu menționăm piesele legislative, majoritatea Ordine de Ministru, care, deși nu beneficiază de condiția de publicitate necesară pentru forța juridică a unui act normativ, își manifestă în mod plener efectele.

În tot acest timp, prestațiile de servicii medicale au continuat să fie oferite în unități sanitare de tip vechi amestecate cu unități de tip nou, cu accente puse pe privatizare care au rămas ca strategii pe hârtie, fără a se rezolva problema de proprietate, cu fonduri înghițite în continuare de spitale, contrar intențiilor declarate de întărire a asistenței ambulatorii, cu o politică confuză privind rambursarea prețului medicamentelor, cu degradarea asistenței publice în general.⁹ Explicațiile sunt multiple, pornind de la situația economică a României, de la starea sărăcie a majorității populației până la factori politici, frecvențele schimbări ale decidenților din domeniul sănătății care ar fi trebuit să mențină continuitatea activităților și eforturilor anterioare dar, odată cu shift-ul, reiau reforma de la capăt. În aprilie 2006, România avea un pachet de legi exhaustiv privind reforma în sănătate la Curtea Constituțională, ultima speranță în stoparea promulgării unei legislații elaborate în pripă și impuse printr-o soluție politică de forță, evident după lansarea „democratică” a unui dialog public luat în serios de cei real interesați de mersul sănătății românești, dar cu întemeiate suspiciuni în ceea ce privește consultarea opiniilor care au invadat site-ul Ministerului Sănătății de-a lungul celor 30 de zile în care a fost deschis pentru primirea observațiilor și propunerilor. Curtea Constituțională a respins excepțiile de neconstituționalitate a legii, Legea 95 privind reforma în domeniul sănătății intrând în vigoare în luna mai 2006. Demersul legislativ a fost binevenit prin încercarea de realizare a unui cadru unitar și coerent de reglementare a

⁹ Traian Ionescu, *Răspunsuri (pe care va trebui să le dea și România) la întrebările adresate celor 10 țări nou intrate în Uniunea Europeană*, Centrul de Statistica Sanitară, Ministerul Sănătății, 2005, p.75-76.

sistemului sanitar românesc. Cu toate că, în aparență, se păstrează intențiile și forma inițială a reformei, conținutul lor este mult diluat în textul legal. În privința asistenței medicale, actul normativ a deschis calea către o legislație secundară voluminoasă, multe din titlurile legii fiind și la ora actuală fără norme de implementare, în timp ce altele au fost deja modificate de piesele legislative ulterioare.

Scopul primordial și ultim al oricărei politici sanitare constă în îmbunătățirea stării de sănătate a populației. Eșecurile politicii sanitare din România își găsesc o reflectare fidelă în indicatorii stării de sănătate, comparațiile cu restul statelor membre ale Uniunii Europene poziționându-ne constant pe ultimele locuri.

Relația între starea de sănătate și statusul socioeconomic este bidirecțională: fie sănătatea influențează poziția socio-economică („selecția”), fie contextul social conduce la îmbolnăvire („cauzalitatea”). Indivizii cu o stare de sănătate precară sunt mai predispuși spre a-și pierde locul de muncă sau a rămâne șomeri¹⁰, dar este dovedit faptul că grupurile cu un status socio-economic scăzut prezintă o probabilitate mai mare de îmbolnăvire conducând la presupunerea că de fapt, avem de a face cu o relație unidirecțională, sensul fiind mai degrabă dinspre „cauzalitate” spre „selecție”, decât invers. Asistența medicală poate prelungi viața și alina suferința, dar îmbolnăvirea este influențată de condițiile de trai. Disparități mari ale stării de sănătate se observă atât în cât și între națiuni.

Ca urmare a procesului de integrare europeană, nivelul de heterogenitate al caracteristicilor condițiilor de trai – venit absolut și relativ; educație, șomaj, transport, housing – s-a adâncit enorm, constituindu-se în factori care, în mod direct sau indirect afectează sănătatea populațiilor. Inechitatea socio-economică se reflectă în starea de sănătate în orice societate. Chiar și în țările cu un nivel de trai crescut, cei bogați trăiesc mai mult și sunt mai sănătoși decât cei săraci. Condițiile sociale în care trăiesc și muncesc oamenii le afectează inevitabil longevitatea și starea de bine fizic și psihic, ceea ce duce la o prăpastie între diversele categorii economico-sociale și la o violare evidentă a justiției sociale.¹¹

¹⁰ J.P. Mackenbach, (et. al.), „Socioeconomic Inequalities in Mortality Among Women and Among Men: An Interantional Study”, *American Journal of Public Health*, 89 (12), p. 1800-1806, 1999.

¹¹ Totuși, nu este ușor să se tragă o linie clară între inechități evitabile și inevitabile și între comportamente alese liber sau impuse, fiind necesare judecăți de valoare pentru clarificarea multitudinilor de situații care pot apare. Diferențele în starea de sănătate rezultate din diversitatea zestrei genetice, din opțiuni libere și informate sau din întâmplare, nu pot fi definite ca fiind nedrepte, dar, dacă aceste diferențe apar din comportamente impuse, din inegalitatea accesului la asistența medicală sau din

Din anii 70 speranța la viață s-a îmbunătățit continuu în statele din Vestul Europei, în ciuda faptului că în paralel cu această evoluție s-au adâncit disparitățile între anumite categorii sociale. În Centrul și Estul Europei, în schimb, tendința favorabilă a indicatorilor stării de sănătate a fost mai puțin evidentă, cu numeroase perioade de declin, în funcție de evenimentele politice și economice. Ca urmare, ultimele trei decade au fost marcate de lărgirea decalajului dintre Est și Vest și în ceea ce privește starea de sănătate. Această situație este determinată de creșterea, în fostele țări comuniste, mortalității prin trei cauze principale: traumatisme prin accidente rutiere și violență, boala cardio-vasculară și cancer, toate în combinație cu factori subsidiari de natură economică și socială. Fenomenul este mult mai complex decât în aparență. Imediat după 1990, s-a înregistrat o creștere semnificativă a mortalității de cauze externe (mai ales accidente rutiere, probabil datorită accesului mai facil la autoturisme performante, în condițiile unei infrastructuri precare și a lipsei unei legislații ferme privind siguranța circulației). În a doua jumătate a anilor 90, ratele de mortalitate au scăzut, prin diminuarea mortalității datorate afecțiunilor cardio-vasculare, fapt evident în Polonia, mai puțin evident în restul statelor centro-est europene și absent în România și Bulgaria.

Statisticile privind mortalitatea sunt cele mai utilizate instrumente pentru aprecierea stării de sănătate caracteristică pentru un anumit grup populațional, utilizarea acestui tip de indicatori având două avantaje indiscutabile: se referă la un eveniment cert, unic și clar definit, pe de o parte, iar, pe de altă parte, aceste date sunt disponibile în majoritatea țărilor. Mortalitatea este componenta negativă a mobilității naturale a populației, care influențează puternic atât stocul populațional, cât și structura pe grupe de vârstă a populației. La nivel mondial, există o serie de factori care au limitat scăderea mortalității¹²: strategii de dezvoltare care nu au avut în vedere sănătatea; dezechilibre structurale ale sistemelor de sănătate, cu preponderența îngrijirilor de specialitate și spitalicești, în dauna prevenției și a asistenței primare; folosirea nerațională a resurselor materiale și umane, neadaptarea acestora la nevoile populației; subfinanțarea resimțită de majoritatea sistemelor de sănătate.

La nivelul Uniunii Europene, indicatorii privind mortalitatea au înregistrat o evoluție favorabilă, în primul rând prin scăderea mortalității datorate bolilor infecțioase și parazitare, bolilor acute respiratorii, bolilor digestive, bolilor din perioada perinatală (scăderea marcată a mortalității infantile)

caracteristici sociale sau de mediu, nu numai că sunt nejuste dar într-o serioasă măsură sunt evitabile.

¹² Cristina Borzan, Floarea Mocean, *Sănătate Publică – curs*, Cluj-Napoca, 2002, p.103

și a mortalității prin complicații ale sarcinii, nașterii și lăuziei. În toate țările europene cele mai mari rate de mortalitate standardizată (date care permit comparații populaționale între diverse teritorii) rezultă din bolile aparatului circulator. Și acestea, la nivelul UE 15, au înregistrat o scădere „drastică”, datorită unor programe și strategii diverse de influențare a factorilor de risc și datorită unor abordări terapeutice mai eficiente, atât ca timp, cât și ca tehnică.

Mortalitatea infantilă și maternă sunt indicatori relevanți ai problemelor de acces al unor mame și copii nou-născuți la asistență medicală, al calității reduse a serviciilor oferite acestora și al gradului de informare insuficient în privința metodelor de prevenire a bolilor și de menținere a igienei sanitare. În majoritatea noilor state membre ale Uniunii Europene, după perioada imediat următoare anilor 90, starea de sănătate a început să se îmbunătățească constant. În Cehia și Slovenia, mortalitatea infantilă este comparabilă cu a celor mai buni „performeri” din UE 15. Dar chiar și în aceste state, există decalaje între grupuri sociale în funcție de accesibilitatea la servicii specializate.¹³

În ceea ce privește România, acest indicator sintetic ne plasează constant pe ultimul loc între țările UE, cu cauze demne de țări subdezvoltate (predominanța bolilor aparatului respirator), iar mortalitatea maternă ne situează pe aceeași poziție. Rata mortalității materne (fig.1), deși de aproximativ cinci ori mai mică în anul 2004 față de 1989, rămâne totuși ridicată, în comparație cu celelalte țări europene. Mortalitatea prin complicații ale sarcinii, nașterii și lăuziei clasează România, în anul 2004 pe locul 2 în UE, după Estonia. Mortalitatea post abortum se menține la cele mai ridicate nivele din U.E. (fig.2), faptul fiind semnificativ pentru eficiența programelor de planificare familială și pentru educația pentru o viață reproductivă sănătoasă din țara noastră. Numărul de avorturi (fig.3), în ciuda unei dinamici accelerate de scădere după anul 1992 (România având o situație particulară din acest punct de vedere datorită politicii de creștere a natalității prin interzicerea întreruperilor de sarcină în 1966), se menține foarte ridicat comparativ cu media U.E., dar și cu celelalte noi State Membre. Din acest motiv trebuie reanalizată eficiența programelor care promovează un comportament reproductiv sănătos, programe care, de altfel, au o existență îndelungată la noi, încercând a se da un răspuns întrebării: „unde este problema?": la nivelul populației (costurile mijloacelor contraceptive, ignorarea mesajelor) sau se constituie încă un aspect al accesibilității unor categorii populaționale la mijloace de informare sau la diverse metode de evitare a sarcinii.

¹³ Claire Newey, Ellen Nolte, Martin McKee, Elias Mossialos, *Avoidable Mortality in the Enlarged European Union*, Nuffield Trust, 2004, p.31

Mortalitatea infantilă reprezintă unul din indicatorii stării de sănătate care reflectă, poate, cel mai fidel eficiența asistenței medicale, dar, în același timp, fiind puternic influențat de factori economici, culturali și sociali, reflectă standardul de trai scăzut al populației.

În ciuda tendinței descrescătoare de după 1990, rata mortalității infantile în România este de trei ori mai mare decât media țărilor Uniunii Europene și de două ori mai mare decât în țările Est-Europene.

Mai mult, Organizația Mondială a Sănătății calculează medii regionale anuale din indicatorii fiecărui stat component al regiunilor. Din 2004 până în anul 2006, trei dintre seturile „subregionale” (ale Regiunii Europene a OMS) erau UE 15 (statele membre înainte de 2004), UE 10 (statele membre UE după 2004) și UE (cele 25). În ultima revizuire a bazei de date din anul 2007, „subregiunile” au devenit UE 15, UE 12 (cele 10 plus România și Bulgaria) și UE 27. Pentru anul 2004, indicatorii sunt calculați pentru toate aceste subregiuni.

Din compararea datelor privind mortalitatea infantilă la nivelul UE (pentru același an, 2004, repet) reiese o situație surprinzătoare: România și Bulgaria, țările cu cea mai mare rată a mortalității infantile din UE, dar cu o populație mică, comparativ cu populația UE 25, modifică rata mortalității infantile la nivelul UE cu 0,5 %, iar pentru noile State Membre cu 2,5 %.

Mortalitatea infantilă precoce (decesele care se produc în prima săptămână de viață raportate la 1000 de născuți vii - fig.5) este componenta cea mai influențabilă a mortalității infantile prin calitatea serviciilor de îngrijire și asistență medicală. Acest tip de mortalitate infantilă a scăzut în UE cu 70% în perioada 1980-2004. În România, valoarea acestui indicator a crescut, demonstrând încă o dată ineficiența serviciilor medicale, mai ales a celor care privesc îngrijirea mamei și copilului.

Evoluția se poate explica parțial prin faptul că mai mult de 25% din decesele copilului sub 1 an se produc în afara asistenței medicale (fig.6), fapt care ridică noi semne de întrebare privind accesibilitatea la servicii medicale.

Ca proporție totală, 60% din decesele la vârsta copilului mic au loc în prima lună de viață și sunt în legătură în primul rând cu cauzele mortalității infantile. Cauzele deceselor la copilul sub 1 an în România sunt în ordine: cauzele perinatale, afecțiuni respiratorii (care nu ar trebui să aibă o asemenea pondere) și de anomalii congenitale.

La nivelul Uniunii Europene, cauzele de deces la copilul sub 1 an prezintă un cu totul alt tablou (tabel 2). Astfel, dacă în România, predomină patologia respiratorie, urmată de malformații congenitale și cauze externe (accidentele de toate formele ale copilului mic), în noile state membre

predomină malformațiile congenitale, urmate de afecțiuni respiratorii și cauze externe. În vechile State Membre, însă, malformațiile congenitale sunt urmate de sindromul morții subite al nou născutului, entitate nosologică mai puțin recunoscută, în general, în fostele state CEEC, restul cauzelor având ponderi foarte mici în determinismul mortalității infantile.

În ceea ce privește mortalitatea standardizată, câteva considerații punctuale merită a fi subliniate:

- ❖ starea de sănătate a populației UE 15 s-a îmbunătățit continuu, începând cu anul 1970;

- ❖ începând cu aceeași perioadă, starea de sănătate în țările CEEC s-a înrăutățit, evoluția nefavorabilă atingând un maxim imediat după anul 1990 datorită condițiilor economice și politice create de tranziția către economia de piață;

- ❖ decalajul în starea de sănătate între UE 15 și noile State Membre poate fi explicată prin tabloul patologiei predominante: boli cardiovasculare, tumori, cauze externe (traumatisme, accidente, intoxicații, etc) și factorii de risc care le determină: fumatul, dieta, consumul de alcool;

- ❖ în anii '70 și '80, între un sfert și o treime din diferența în speranța de viață la naștere între Estul și Vestul Europei a fost reprezentată de mortalitatea evitabilă;

- ❖ în timp ce în unele din fostele state comuniste se observă ameliorări semnificative ale acestui indicator (Cehia, Slovenia, Ungaria), în altele această evoluție este mai greu apreciazabilă (Letonia, Lituania);

- ❖ România și Bulgaria prezintă cel mai înalt nivel de mortalitate evitabilă între statele analizate; de aceea se poate presupune că eficientizarea serviciilor de sănătate și a asistenței medicale în aceste țări ar putea duce la îmbunătățirea semnificativă a stării de sănătate a populațiilor respective

- ❖ În determinismul stării de sănătate a unei anumite populații, stilul de viață și mediul înconjurător intervin cu o pondere de 55-60%, factorii genetici cu 25-30%, în timp ce serviciile de sănătate intervin direct doar cu 10-15%, dar în satisfacerea nevoilor medicale (depistare, diagnostic, tratament, recuperare), aportul sectorului medical este fundamental.

Statele din Europa Central-Răsăriteană CEEC prezintă atât similarități, cât și evoluții diferențiate cu privire la starea de sănătate a populațiilor lor. Astfel, toate se caracterizează prin nivele ale speranței de viață la naștere mai mici comparativ cu UE 15, situație mai evidentă chiar, dacă ne referim la speranța la o viață sănătoasă, unde decalajul Est - Vest se adâncește și mai mult. Diferențele relative la durata medie de viață între cele două sexe sunt mai accentuate în statele central-est europene CEEC (în Ungaria, în jurul anului 1995, diferența era de aproape 9,5 ani, diferență care începe să scadă mai ales datorită creșterii mortalității feminine determinată

de consumul de tutun, iar în Cehia se menține la un nivel constant de 7 ani). Din punct de vedere demografic, noile state membre se caracterizează prin scăderi dramatice ale ratelor de natalitate și un spor natural foarte scăzut. „Criza”¹⁴ de mortalitate apărută imediat după anul 1990, a fost depășită de unele state într-un timp relativ scurt (Cehia, Polonia), iar în altele „revenirea spre normal” s-a produs mai lent (Ungaria). România, în schimb, nu a cunoscut ameliorări ale stării de sănătate a populației la femei, în timp ce indicatorii sexului masculin au înregistrat chiar evoluții nefavorabile. Cauzele acestei diversități sunt multiple, reflectând o combinație complexă de factori, de la circumstanțe politice și economice foarte diferite, la aspecte legate de stilul de viață și educație. Problema care se pune este măsura în care sistemul de sănătate, asistența medicală propriu-zisă poate interveni în ameliorarea stării de sănătate a populațiilor respective. Răspunsul la această întrebare este dat de conceptul „mortalității evitabile”¹⁵, considerată ca fiind un indicator al calității serviciilor furnizate la nivelul medicului, la nivelul instituțiilor medicale, la nivelul sectorului medical.¹⁶

În ceea ce privește mortalitatea generală standardizată pe grupe de vârstă, în anul 2004, România se afla pe locul 3 în Europa, cu 1076,36 decese la 100000 de locuitori, după Letonia și Lituania, cu mult mai mult față de media UE 12 (951,35 decese la 100000), respectiv, UE 15 cu 620,75 decese $\circ/_{0000}$, cu o valoare mare a mortalității mai ales sub 75 de ani, ceea ce sugerează o deficiență a asistenței medicale. Situația se prezintă dezastruos la femei unde România se clasează pe primul loc în Europa ca cifră de mortalitate. Analiza în continuare a acestui indicator creionează un tablou chiar mai sumbru. Mortalitatea sub vârsta de 65 ani este un indicator sintetic pentru mortalitatea generală evitabilă.

În România acest indicator prezintă o dinamică particulară, cu o creștere între anii 1991 - 1996, urmată de o scădere la un nivel, 415,5 decese la 100000 în 2004, ceva mai mic decât cel din 1980, 454 decese la 100000 (spre deosebire de Cehia, cu o rată a mortalității standardizate, toate cauzele care

¹⁴ European Observatory on the Social Situation, *Health Status and Living Conditions in an Enlarged Europe, Final Report for the DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities*, European Commission, 2005, p.23-24

¹⁵ David Rutstein, (et. al.), „Measuring the Quality of Medical Care”, *New England Journal of Medicine*, 1976; 294, p. 582-8. Conceptul de „mortalitate evitabilă” își are originea în activitatea „Grupului de Lucru pentru studiul bolilor prevenibile și evitabile” condus de David Rutstein, în anii '70, grup care a introdus noțiunea de „decese premature și necesare”, prin stabilirea unei liste de afecțiuni care, în prezența asistenței medicale acordate la timp și în mod eficient, n-ar trebui să conducă la deces.

¹⁶ Ellen Nolte, Martin McKee, *Does Health Care Save Lives? Avoidable Mortality Revisited*, Nuffield Trust, 2004, p.18

a înregistrat o scădere constantă de la 414,32 ‰/0000, la 271,17 ‰/0000 în intervalul 1980-2004). La sexul masculin situația este dezastruoasă (fig. 7), în 2004 mortalitatea standardizată la grupa de vârstă 0-64 ani având valori mai mari decât cea din 1980, situație care se prezintă la fel de grav doar în cazul Bulgariei.

Mortalitatea specifică pe cauze de deces nu oferă o imagine mai optimistă. Principala cauză de deces în România este reprezentată de patologia aparatului circulator (care include mai multe entități nosologice, cele mai importante fiind cardiopatia ischemică și accidentul vascular cerebral). Ca și clasament, România se situează pe locul 2 în Europa la mortalitatea prin boli cardiovasculare (694,4 ‰/0000), față de UE 15 cu 221 ‰/0000, respectiv UE 12 cu 498,7 ‰/0000. În afara acestui rang deloc îmbucurător, îngrijorător este și momentul în care mortalitatea datorată acestei patologii începe să crească, adică vârsta de 30 - 44 ani, ceea ce dovedește o abordare inadecvată a problematicii factorilor de risc, ca și lipsa unor programe și strategii de promovare a sănătății și educație pentru sănătate. Observând dinamica acestui indicator la nivelul UE, se observă că, în timp ce în vechile state membre decesele de cauză cardio-vasculară se reduc la jumătate, în România, continuă să crească. Aceași evoluție ca și în cazul întregii patologii cardiovasculare caracterizează mortalitatea prin boala coronariană (cu manifestarea ei cea mai severă - infarctul miocardic acut - unde se observă un excels de mortalitate și la grupe de vârstă mari dovedind pe lângă, lipsa de prevenire și o abordare terapeutică necorespunzătoare (fig.8). Dintre noile state membre, cifre mai ridicate de mortalitate prin boală coronariană sunt raportate de Țările Baltice și Ungaria. La femei, la grupa de vârstă 45-59 de ani, ne clasăm pe locul 3 în UE ca și indice de mortalitate specifică standardizată prin boală coronariană. În cadrul acestei patologii, moartea survine cel mai frecvent prin infarct miocardic acut. Terapia mai „intervenționistă” care se practică în țările dezvoltate, a determinat scăderea drastică a mortalității datorată acestei entități nosologice. Infarctul miocardic acut este o afecțiune a cărei evoluție depinde, prin excelență, de timpul scurs între declanșarea bolii și instituirea măsurilor terapeutice. Faptul că la noi aceste „ore de aur” trec fără ca pacientul să ajungă în „gestiunea” serviciilor specializate ridică serioase semne de întrebare cu privire la funcționarea serviciilor de urgență prespitalicească, la posibilitățile acordării primului ajutor încă din timpul transportului (dotare tehnică a ambulanțelor, calificarea personalului medico-sanitar de pe ambulanțe, ca să nu intrăm în detalii privind absența cu desăvârșire a unor protocoale practice de intervenție în caz de urgență, încât uneori este încălcat până și principiul „primum non nocere”, bolnavul ajungând în spital după acordarea unor îngrijiri neadecvate fie prin lipsă, fie prin exces).

A doua cauză de deces în România este reprezentată de boala tumorală. La o primă vedere, acest indicator ne plasează (ca valoare totală pentru toate grupele de vârstă) pe locul 14 în U.E. ($178,4^{\circ}/_{0000}$), având valori sub media UE 15 ($181,2^{\circ}/_{0000}$), respectiv mult sub media UE 12 ($205,9^{\circ}/_{0000}$). Analizând, în schimb pattern-ul de mortalitate pe grupe de vârstă, situația este dezas-truoasă la vârstele tinere. Pentru grupa de vârstă 30-59 ani, ne situăm pe locul 2 în Europa, după Ungaria. În schimb, dacă măsurăm acest indicator la vârste peste 75 de ani suntem pe penultimul loc în U.E, înaintea Bulgariei (țările U.E.15 evidențiind o evoluție opusă). La femei situația este și mai evidentă. Singura semnificație a acestei dinamici este faptul că nu există programe de prevenire și de screening bine conduse, că boala nu se depistează într-o fază în care terapia să poată prelungi viața, iar peste 75 ani, practic și clinic, mor cei care nu au murit mai tineri. Din analiză comparativă 2004 / 1990, se observă ușor, cum mortalitatea standardizată prin cancer crește în 2004 față de 1990 la grupele de vârstă tinere.

A treia cauză de deces este reprezentată de bolile digestive, cu o evoluție particulară a hepatopatiilor cronice și cirozei hepatice (fig.12, fig.13) care prezintă aceeași tendință particulară a deplasării tendinței de deces spre vârste mai tinere, cu valori care, începând cu grupa de vârstă 15-29 de ani la sexul masculin și 30-44 de ani la sexul feminin, depășesc constant cifrele anului 1990. Per total, creșterea mortalității în 2004 față de 1990 este de 30%.

Mortalitatea prin bolile respiratorii, a patra cauză de deces în România, este în scădere la ambele sexe și în toate țările UE la vârstele sub 65 ani, deplasându-se sub formă de consecință a morbidității, la grupele de vârstă peste 65 ani. Indicatorul a prezentat o evoluție favorabilă și la noi, dar mortalitatea nu tinde să se deplaseze spre vârstele peste 65 de ani, ci se menține și pentru sexul feminin și pentru cel masculin, mai crescută la vârste sub 60 de ani.

În concluzie, starea de sănătate a populației României este dezastruoasă. După anul 1990, prăbușirea ratei natalității de la 16 născuți vii la 100 de locuitori la 9,2%, în 2004, coroborată cu creșterea ratei brute de mortalitate de la 10,6% la 12,1% în 2005 a dus la o scădere a sporului natural cu consecințe asupra numărului total de locuitori ai României, la această scădere a mobilității naturale adăugându-se creșterea emigrației, care augmentează efectul indicatorilor demografici. În paralel, se constată fenomenul îmbătrânirii populației, cu scăderea ponderii populației 0-14 ani și creșterea ponderii persoanelor în vârstă de peste 65 de ani, ceea ce creează presiuni asupra sistemului de sănătate datorită creșterii cererii de servicii de către această ultimă categorie populațională.

Speranța de viață la naștere ne plasează pe aceleași locuri ultime între statele membre ale Uniunii Europene, cu o diferență mare între cele două sexe

și cu creșterea decalajului între noi și statele dezvoltate dacă considerăm valoarea acestui indicator la vârsta de 65 de ani. Dinamica acestui indicator ridică probleme privind mortalitatea evitabilă din România (definită plastic în limba engleză ca *un-timely, un-necessary deaths*), care, la acest capitol, se plasează pe primul loc în Europa, din punctul de vedere al cauzelor „tratabile” și pe locul doi, din punctul de vedere al cauzelor „evitabile”. De fapt, analiza cauzelor de mortalitate specifică pe grupe de vârstă evidențiază faptul că și acolo unde, ac cifră totală, ne plasăm pe o poziție de mijloc între celelalte țări ale U.E, suntem pe primele locuri la vârstele mai mici de 65 ani.

Această situație se corelează cu nivelul de trai scăzut, cu factorii de risc din mediu, cu stilul de viață, dar și cu slaba eficiență a asistenței medicale de la noi de la toate nivelele. Din păcate, evaluarea pertinentă a stării de sănătate din România, cercetarea cauzelor de morbiditate și de mortalitate, situația comparativă pe medii urban / rural, pe sexe pe grupe de vârstă, precum și evaluarea evoluției fenomenelor demografice nu a stat în mod real niciodată la baza elaborării politicii de sănătate, dovadă fiind evoluția necontrolată și gravă a principalilor indicatori.

La începutul anilor '90, nivelele de mortalitate cele mai mari s-au înregistrat în România și Bulgaria, urmate îndeaproape de restul statelor central-est europene. Ulterior, la capitole de patologie la care multe din fostele țări comuniste prezintă o evoluție favorabilă, România, chiar și în opinia unor autori străini¹⁷ se evidențiază prin faptul că prezintă, în ultimii ani cele mai mari procente de mortalitate evitabilă. Aceasta a dus la evoluția particulară a speranței de viață la naștere după anii '90. Ceva mai târziu, situația a început să devină mai gravă prin creșterea mortalității la grupa de vârstă de 5-9 ani, determinată predominant de SIDA¹⁸. Având în vedere că mortalitatea la vârste tinere este un indicator sugestiv asupra calității asistenței medicale, cred că cifrele vorbesc de la sine. Analizând pattern-urile de mortalitate din diverse țări dezvoltate, uneori dinamica este atât de caracteristică, încât se poate deduce anul în care a fost instituită o intervenție de sănătate publică, în timp ce în România, în ciuda multor strategii și programe de prevenire a îmbolnăvirilor, nu se observă influențarea favorabilă a indicatorilor stării de sănătate.

La 1 ianuarie 2007, România a devenit unul din statele membre ale Uniunii Europene, iar analiza stării de sănătate în acest context nu ilustrează un tablou optimist sub nici un aspect. Sistemul sanitar este în prezent supus

¹⁷ *Ibidem*, p.35

¹⁸ C. Dolea, Ellen Nolte, Martin McKee, „Changing Life Expectancy in Romania Following the Transition” *Journal of Epidemiology and Community Health*, 56, p.444-449, 2002.

unei noi reforme care a debutat zgomotos și a adus multe nemulțumiri atât în rândul furnizorilor de servicii medicale, cât și în rândul beneficiarilor (al bolnavilor). Deși ca intenție și concept, ultimul demers legislativ, Legea 95/2006 părea unul binevenit, „hemoragia” de acte normative care i-au urmat au dovedit că și această nouă reformă a domeniului sănătății a fost una pripită, determinată mai mult de considerente politice, decât de considerente sociale, fără o evaluare prealabilă a dificultăților sistemului și a nevoilor populației.

Speranța unei reabilitări în acest domeniu se poate concretiza în viitor numai în măsura în care se va înțelege că numeroasele strategii propuse trebuie astfel implementate încât să țină seama de particularitățile nu numai ale asistenței de îngrijiri și de sănătate publică de la noi, dar și de caracteristicile noastre populaționale și culturale. Din păcate, strategia de reformă a fost deseori subordonată intereselor de grup (aș îndrăzni să afirm, de castă) și, de mult mai multe ori, intereselor politice, iar efectele acestei evoluții se reflectă în starea de sănătate precară a cetățenilor României și, prin consecință, în amenințarea uneia din resursele statului: capitalul uman.

ANEXE

Fig.1. Mortalitatea maternă în România comparativ cu Bulgaria și media UE 15, UE 10, 2004

Sursa datelor: WHO-HFA DB

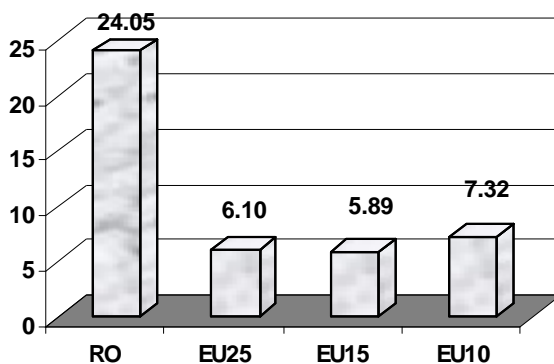

Fig. 2. Mortalitate post abortum, 2005

Sursa datelor: WHO-HFA DB

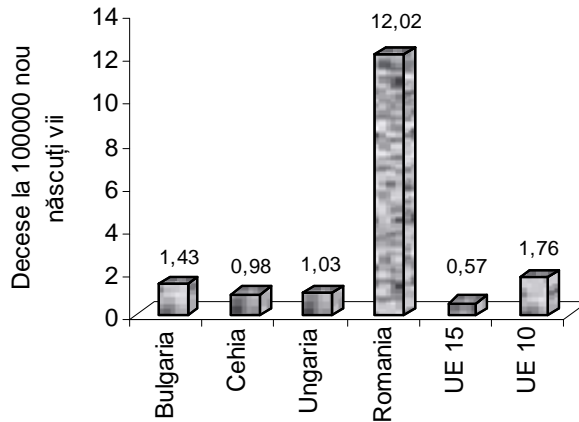

Fig. 3. Dinamica numărului de avorturi la 1000 de nașteri vii, anul 1980 – 2005

Sursa datelor: WHO-HFA DB

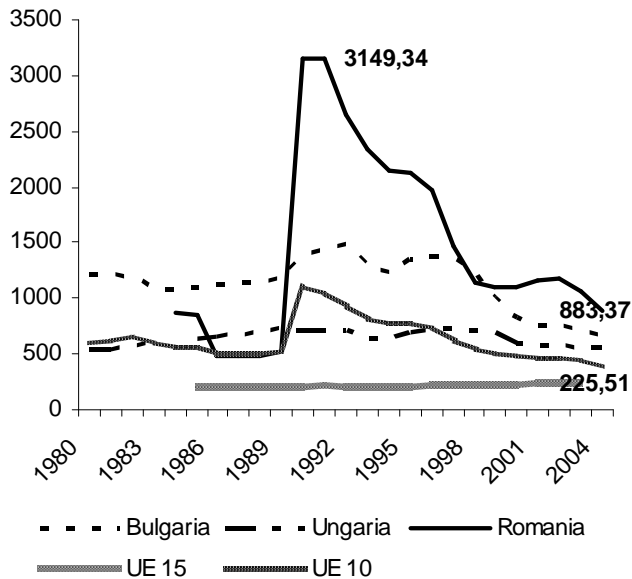

Fig. 4. Dinamica mortalității infantile în România, comparativ cu Bulgaria, media UE 15, UE 10

Sursa datelor: WHO-HFA DB

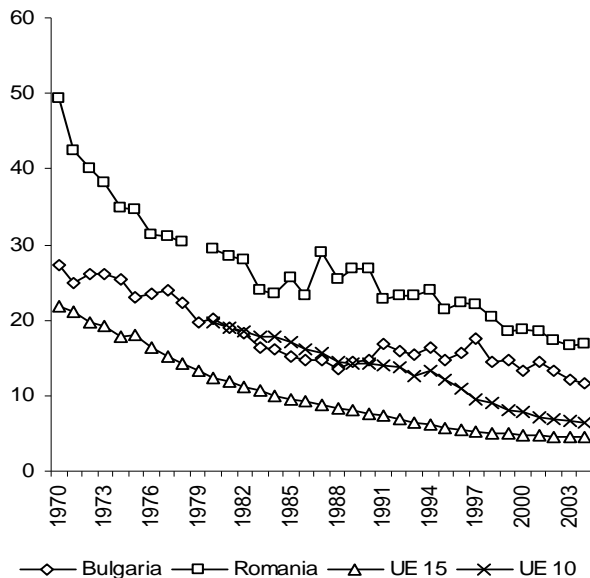

Fig. 5. Mortalitatea infantilă precoce în România, UE 15, UE 10, valorile anului 2004 raportate la valorile anului 1980.

Sursa datelor: WHO-HFA DB

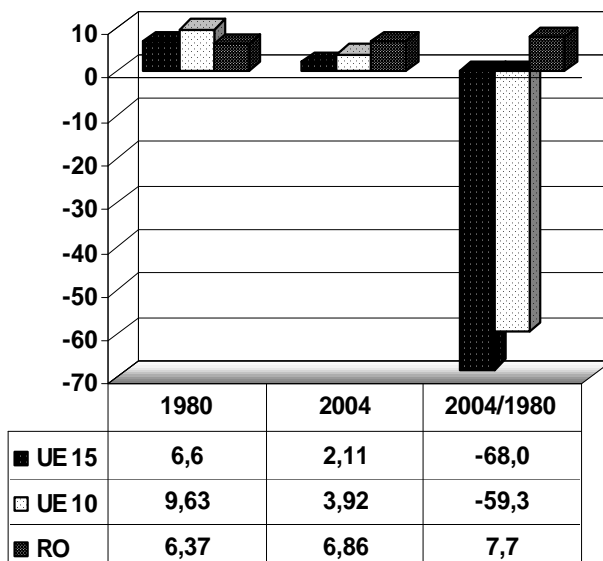

Fig. 6. Locul decesului la copilul sub un an (%) în 2005

Sursa datelor: Centru de Calcul si Statistica Sanitara

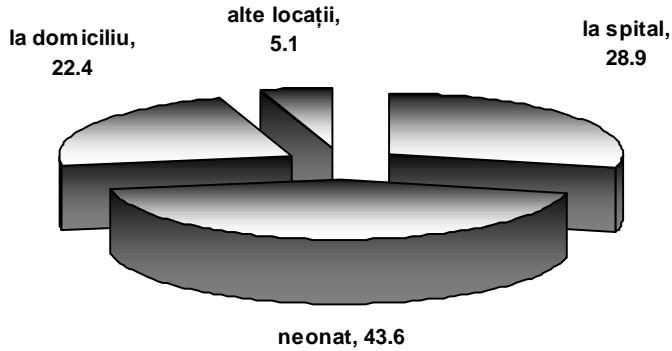

Fig. 7. Dinamica mortalității standardizate la grupa de vârstă 0 – 64 ani în unele state membre, UE 15, UE 12, 1980 – 2004

Sursă: European Mortality Database, 2007

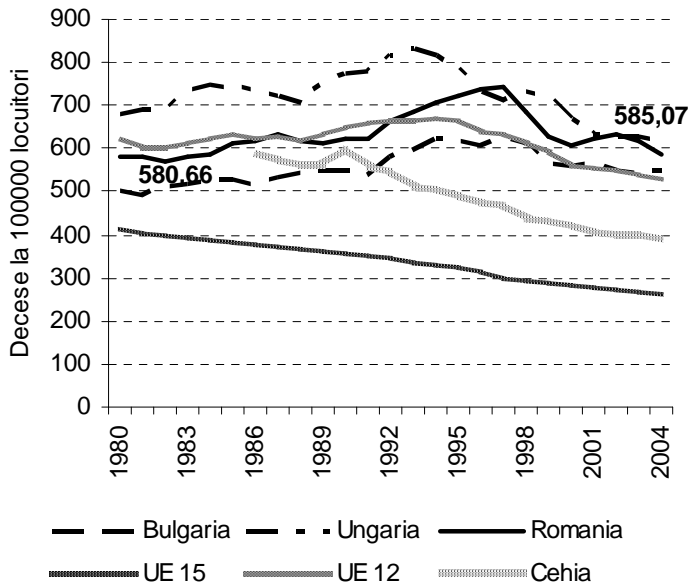

Fig. 8. Mortalitate standardizată prin boala coronariană, comparație 2005 și 1980

Sursa datelor: WHO-HFA DB

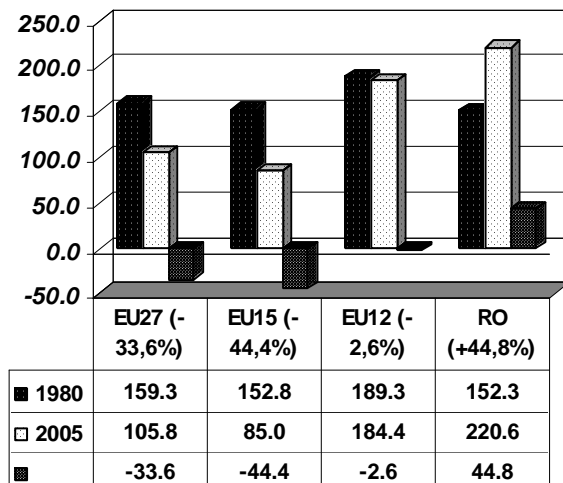

Fig. 9. Mortalitate standardizată prin boală tumorală, comparație 2004 și 1980

Sursa datelor: WHO-HFA DB

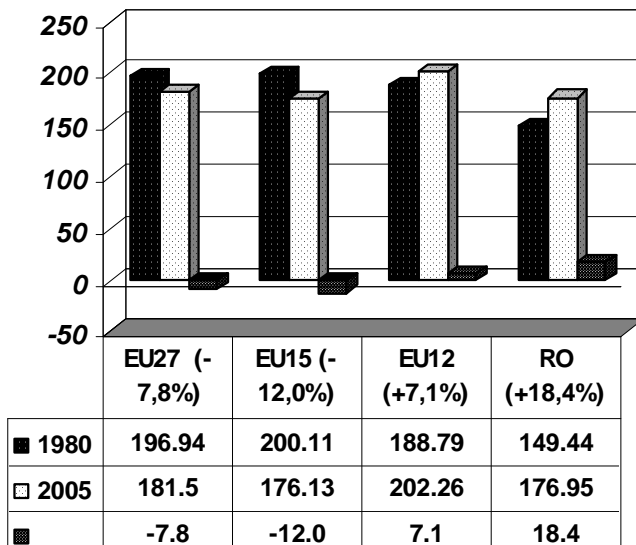

Fig.10. Mortalitate standardizată pe grupe de vârstă, sexul masculin 2004 / 1990. Tumori

Sursă: European Mortality Database, 2007

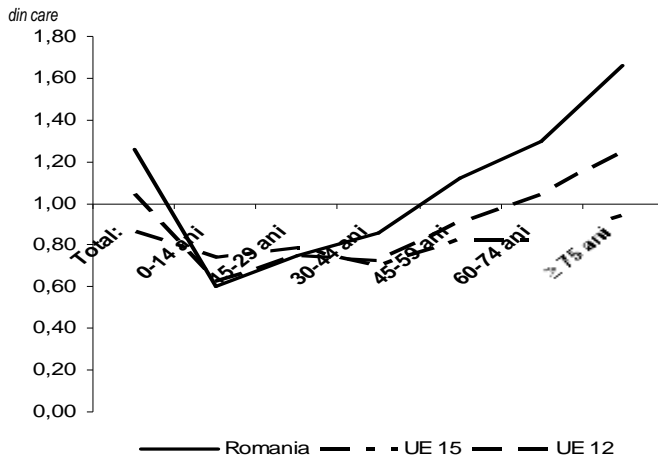

Fig. 11. Mortalitate standardizată pe grupe de vârstă, sexul feminin, 2004 / 1990. Tumori

Sursă: European Mortality Database, 2007

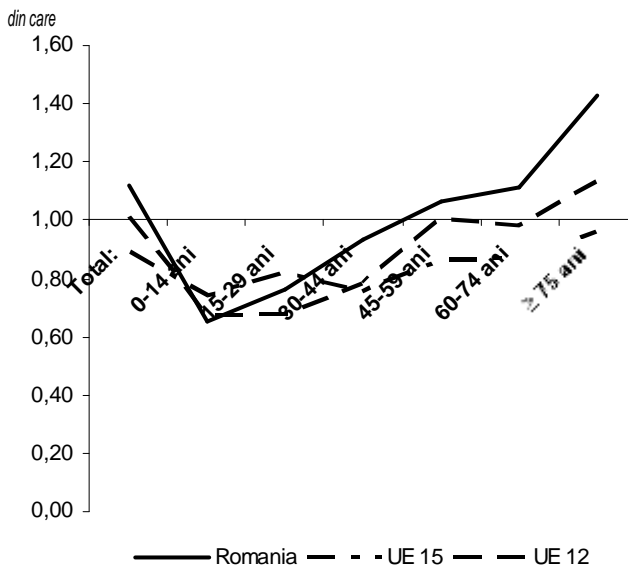

Fig. 12. Mortalitate standardizată pe grupe de vârstă sexul masculin 2004 / 1990. Ciroză hepatică.

Sursă: European Mortality Database, 2007

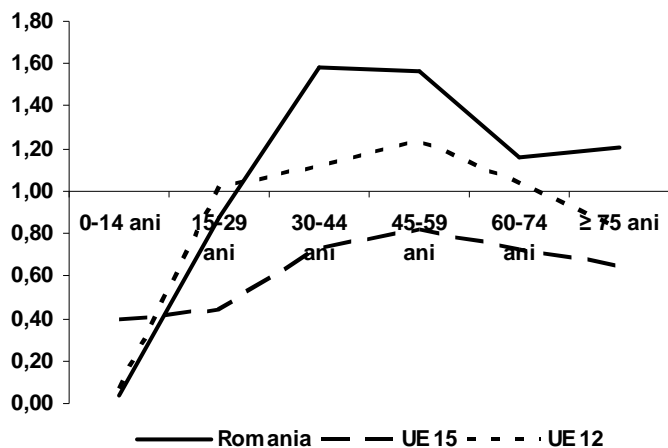
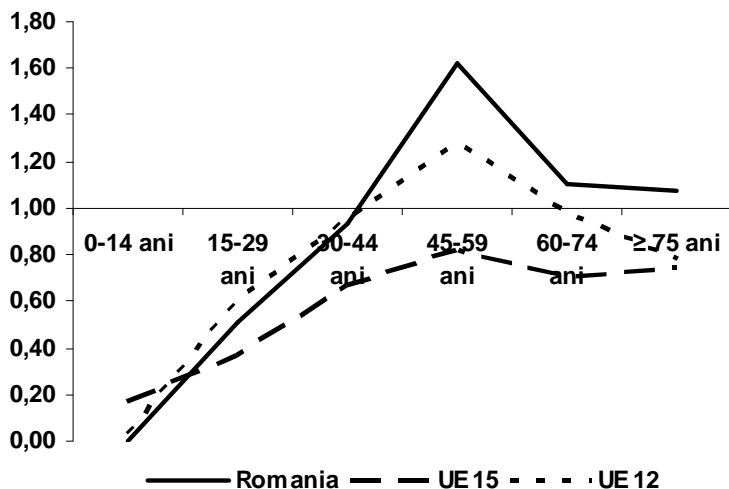

Fig. 13. Mortalitate standardizată pe grupe de vârstă sexul feminin, 2004 / 1990. Ciroză hepatică.

Sursă: European Mortality Database, 2007

Ultimele 4 figuri sunt realizate prin raportarea mortalității standardizate pe grupe de vârstă din anul 2004 la valorile anului 1990 (ales ca referință deoarece caracterizează practic evoluția caracteristică până în 1989. Tot ceea ce depășește valoarea 1,00 (valoarea anului 1990), semnifică o creștere a mortalității la grupa de vârstă respectivă (imaginile nu sunt trend-uri de mortalitate temporale, sunt doar rezultatul rapoartelor). Tendința generală pentru UE 15 este de scădere sub valorile anului 1990, pentru toate grupele de vârstă, în timp ce noile state membre din Centrul și Estul Europei au o tendință de depășire a mortalității anului 1990, pentru unele grupe de vârstă.

Tabel 1. Mortalitatea infantilă în UE și noile state membre sub influența României și a Bulgariei

	Bulgaria	Romania	UE 25	UE 27	UE 15	UE 10	UE 12
2004	11,65	16,84	4,71	5,27	4,37	6,49	9,02
Populația (milioane)	7,73	21,71	459,4	488,4	383,8	74,5	103,9

Tabel 2. Principalele cauze de deces la copilul sub 1 an în România, UE 15, UE 12, anii 1980 și 2004

	1980			2004		
	România	UE 15	UE 10	România	UE 15	UE 10
Toate cauzele	2968,77	1140,37	2165	1840,7	438,91	903,9
Boli infecțioase și parazitare	238,19	33,86	160,29	65,63	6,29	27,34
Tumori	11,68	4,89	7,81	5,23	2,45	5,07
Boli ale sângelui și ale organelor hematopoietice	4,32	3,03	4,14	5,71	1,58	2,59
Boli endocrine, metabolice și de nutriție	10,16	13,09	12,54	4,28	6,51	4,66
Boli ale aparatului circulator	21,08	15,76	23,21	5,23	6,29	12,01
Boli ale aparatului respirator	1216,35	71,24	456,8	489,88	6,71	137,11
Pneumonia	1178,01	41,67	423,27	478,46	2,45	127,9
Boli ale aparatului digestiv	150,84	12,96	61,28	9,51	2,15	6,32
Malformații congenitale	457,59	281,91	455,22	354,33	115,26	228,87
Moartea subită	n.a	n.a	n.a	6,66	28,55	19,51
Cauze externe <traumatisme, intoxicații, otrăviri accidentale, accidente (inclusiv rutiere), căderi accidentale>	n.a	91,08	173,47	166,94	19,02	73,42

Sursă: European Mortality Database, 2007

Health in Romania at the Beginning of the 21st Century in A European Context

Until recently, health has only rarely been an issue of the international political agenda. The situation began to change with the recognition of the risk posed to human security by non-conventional factors such as bioterrorism or a poor health status of the population. At the beginning of the 21st century health has definitely become an actor on the stage of international relations. At the same time, as health is a core component of the human capital, it is an important issue on each state's political agenda.

The paper examines the health status and trends of the Romanian population in a comparison with other Member States of the European Union.

After the collapse of the communist bloc, in 1990, all of the Central and Eastern European countries have undergone a difficult period of transition that did not spare their health systems. All of these countries share some common trends of their population health status, but many diverse developments can also be identified.

The analysis of mortality indicators for the main causes of death identifies Romania, as well as Bulgaria, as the worst performers among the new Member States. Unfortunately, Romania performs worse even in a time comparison between the years 2004 and 1990.

Some key points can be identified:

- ◆ Since 1970, health status has improved continuously in EU-15 Member , while the Central Eastern European Countries had experienced increasing mortality;
- ◆ The political transition caused a "health crisis" in the CEE countries;
- ◆ In Poland, Czech Republic and Slovakia the health status has noticeably improved, while in Bulgaria and Romania it remained, at best, the same as prior to 1990.

The health gap between the EU-15 Member States and the EU-12 ones can be explained by disease patterns and their underlying risk factors, as well as by the socio-economic situation in these countries. Furthermore, Romania had a particular evolution of its health policy, characterized by marked governance and legislative instability and a lot of hesitations.

The hope for the rehabilitation of the Romanian health system resides in understanding that all the proposed strategies should be implemented taking into consideration not only the characteristics of health care delivery in our country, but also (and especially) by considering our cultural background. Unfortunately, the health reform in Romania has often been subordinated to the interests of certain groups (and I am talking about health professionals), but even more often to political interests. The effects of these developments are reflected by the Romanian people health status, which is poor and tends to be poorer, threatening one of our state's resources: the human capital. This also affects the state's ability to be a reliable partner in the global effort of improving health and combating health scourges.

„Donum pro salute animae” – un alt tip de oblație?

Mária Lupescu Makó

Universitatea „Babeș-Bolyai”

Donațiile pentru mântuirea sufletului au cunoscut de-a lungul timpului o evoluție semnificativă din punctul de vedere al interpretării și al conținutului. Baza teoretică a acestei instituții o găsim formulată deja la Sfântul Augustin, bazându-se la rându-i pe învățăturile evangheliei: „Fac locum Christo cum filiis tuis, accedat familiae tuae Dominus tuus, accedat ad prolem Creator tuus, accedat ad numerum filiorum frater tuus... Duos filios habes, tertium illum computa, tres habes, quartus numeretur; quintum habes, sextus dicatur; decem habes, undecimus sit. Nolo amplius dicere: unius filii tui serva locum Domino tuo. Quod enim dabis Domino tuo, et tibi proderit, et filiis tuis; quod autem male servas filiis tuis, et tibi oberit et filiis. Dabis autem portionem unam, quam unius filii deputasti.”¹ Prin urmare, potrivit viziunii Sfântului Augustin, Cristos trebuie să fie considerat membru de familie, să-i fie dată și Lui o parte, partea ce i se dă unui membru de familie, unui copil. Lărgind cu puțin efort semnificația dată de Sfântul Augustin, am putea-o considera ca un act de adopție al Mântuitorului. Nu întâmplător este numit acest fenomen de unii chiar *adoptio Christi*.² „Donația pentru Christos” în această accepțiune însemna în primul rând ajutorarea semenilor, iar în al doilea rând se adresa Bisericii. Cu toate că majoritatea donațiilor din evul mediu erau în favoarea Bisericii, dacă analizăm concret materialul documentar ce ne stă la dispoziție, vom observa că între cele două tipuri de donații nu există diferențe majore de fond. Și asta, pentru că pomana destinată nevoiașilor nu era dată individual fiecăruia, ci global Bisericii, care urma să o distribuie săracilor. Această modalitate de administrare a donațiilor destinate săracilor de către Biserică a fost atât de firească în perioada medievală, încât nici nu s-a pus problema creării unei instituții de sine stătătoare care să administreze acest tip de donație. Biserica oricum considera că una dintre obligațiile sale de bază este îngrijirea săracilor.

Cuvintele de îndemn ale Sfântului Augustin privind donațiile pentru mântuirea sufletului în sine nu ar fi avut efect major, în ciuda renumelui său, dacă nu ar fi stat în spatele lor și autoritatea unor papi.

¹ Alfred Schultze: *Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts. Studien zur Entstehungsgeschichte des Freiteilsrechtes.* /Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der sächsischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 38, Nr. 4./ Leipzig, 1928, p. 2.

² Antal Murarik: *Az ősiség alapintézményeinek eredete.* /Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából 6./ Budapest, 1938, p. 115.

Alexandru al III-lea și Grigorie al X-lea sunt printre primii pontifi care au i-au îndemnat pe muritori la acest act. Motivul donațiilor de acest gen este întotdeauna încorporat în textul documentelor prin expresiile *pro salute animae, pro redemptione animae*, etc. Ele exprimă intenția donatorului/testatorului de a face o donație pentru mântuirea sufletului, percepută ca o răscumpărare. Este un act de câștigare de merite, și totodată unul, care – potrivit învățăturilor Bisericii – poate reduce durata pedepsei din Purgatoriu. Astfel se explică și faptul pentru care aceste donații privind mântuirea sufletului sunt atât de frecvente în testamente. Prin acest mod, testatorul mai avea o ultimă ocazie de a face un bine, ajutând Biserica dar în același timp ajutându-și și propriul suflet (sau/și al celor apropiați lui). În cele ce urmează voi încerca să schițez evoluția termenului de donație pentru mântuirea sufletului, reglementarea sa juridică și posibilele ei variante pe baza izvoarelor scrise din Ungaria medievală.

Căutând să ajung la rădăcinile semnificației donației pentru mântuirea sufletului, o parte importantă a testamentelor medievale, am pornit de la ideea că donația poate fi percepută și ca oblație. Oblația însă a cunoscut numeroase variante în perioada medievală în funcție de motivul donării și de instituția vizată. Problema era deci reducerea acestui cerc larg al numeroaselor interpretări privind oblația. Una dintre oblațiile cu cea mai apropiată semnificație dată de donațiile pentru mântuirea sufletului ce apar în testamente au fost cele numite *mortuarium* ecleziastic. Termenul de *mortuarium* a fost cunoscut și în Europa medievală, însemnând venit și/sau dreptul la un anumit tip de venit. În funcție de caracterul acestui venit au fost cunoscute două variante ale *mortuariului*, cel laic și cel ecleziastic.³ Ca în cazul oricărui tip de venit, și în cazul *mortuariului* au fost implicați doi factori, un contribuabil și un beneficiar. În ceea ce privește *mortuariul* ecleziastic, în analiza căruia suntem interesați, elementele componente ale acestei instituții au fost biserica și masa credincioșilor. Acest venit ecleziastic se baza de fapt pe relația dintre cele două părți. Într-un studiu destinat analizei *mortuariului* laic și ecleziastic din Ungaria, renumitul medievist László Solymosi a ajuns la concluzia că *mortuariumul* ecleziastic a fost de fapt o variantă a oblației și poate fi legat de acțiunile liturgice funerare. Cred însă că este foarte probabil totodată ca *mortuariumul* să fi reprezentat la origini darul oferit ca donație pentru mântuirea sufletului cu ocazia ceremoniei funerare. Pentru a demonstra acest lucru voi face o scurtă incursiune în liturgia funerară.

³ *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cange. Editio nova. I-X. Niort, 1883-1887. V, p. 528; *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*. Condidit Antonius Bartal. Lipsiae, 1901, p. 430.

Sfântul Augustin și Sfântul Ambrosiu au fost cei mai de seamă părinți ai bisericii, care au pomenit deja în operele lor despre ritualul special al liturghiilor funerare. Astfel, putem spune că ritualul liturgic, specific al comemorărilor mortuare s-a dezvoltat deja în primele secole ale creștinismului – pe o puternică bază spirituală ce consta în elemente ale tradiției antice și biblice. În conformitate cu diferitele cărți liturgice până la începutul primului mileniu în întreaga biserică occidentală a devenit un obicei larg răspândit ca în prima, a treia, a șaptea și a treizecia zi după înmormântare, precum și cu ocazia aniversărilor să se celebreze liturghia funerară pentru defunct. În unele părți această serie de liturghii a constat cu mai puțin de o ocazie, deoarece recviemul din a treia zi nu se oficia, fiind comasat cu slujba din prima zi.⁴ Diferența dintre acest ritual liturgic și uzanța Bisericii Răsăritene consta în faptul că în Biserica Răsăriteană recviemul oficiat cu ocazia înmormântării nu era o uzanță generală, iar liturghia funerară nu era finută în cea de a șaptea și a treizecia zi, ci în a noua și a patruzecia zi.⁵ În Ungaria medievală codicele Pray de la sfârșitul secolului al XII-lea cu *Agenda mortuorum* în ea inclusă este prima mărturie scrisă despre cunoașterea acestui obicei al Bisericii Apusene.⁶ Importanța liturghiilor funerare legate de anumite zile clar determinate este trădată și de faptul că preotul putea oficia astfel de liturghii în oricare dintre zilele anului cu excepția marilor sărbători (în categoria aceasta intrând și indulgența bisericii respective).⁷ În unele situații chiar în ziua înmormântării se puteau oficia în mai multe rânduri liturghii funerare pentru defunct, ceea ce însemna că donații pentru mântuirea sufletului defunctului se puteau face și cu mai multe ocazii. Oricum, dintre aceste recviemuri primul a fost cel mai important, și este evident și faptul că atunci se făcea donația cea mai valoroasă. Și asta pentru că mai mult ca oricând, ziua înmormântării era cea în care s-a respectat ultima voință a defunctului, iar în posesia unei recente moșteniri era de așteptat ca și membrii rudeniei să fie mai generoși. Primul recviem și importanța mortuariumului legat de el a fost sporită și de acea circumstanță specifică potrivit căreia acest recviem (*missa exsequialis*) a fost parte a liturghiei mortuare, a reprezentat chiar punctul culminant al ei, și preotul a

⁴ K. Jos. Merk: *Die messliturgische Totenehrung in der römischen Kirche. Zugleich ein Beitrag zum mittelalterlichen Opferwesen*. I. Theil. Stuttgart, 1926, p. 15, 21, 87-108.

⁵ Aimé-Georges Martimort: *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*. Paris – Tournai – Rome – New York, 1961, pp. 623- 627; Merk: *Die messliturgische*, p. 15, 21, 87-108.

⁶ Polycarpus Radó: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Toti operi adlaboravit Ladislaus Mezey. Budapest, 1973, pp. 69-71, 73-76.

⁷ *Dictionnaire de droit canonique*. Publié sous la direction de R. Naz. I-VII. Paris, 1935-1965. VI, pp. 870-871. Cf. Ákos Mihályfi: *A nyelvános istentisztelet. Egyetemi előadások a lelképásztorkodástan köréből*. Budapest, 1923, p. 520, 522.

ținut acest recviem în prezența corpului defunct (*presente corpore, presente cadavere, presente funere*).⁸ Din aceste considerente nu numai în Ungaria, ci și în alte părți ale Europei la împărțirea veniturilor preoțești s-a acordat o atenție specială oblației date la recviemul celebrat în prezența cadavrului, care – pentru valoarea ei sporită – nu era dată parțial sau în întregime filialei, ci preotului bisericii-mamă.⁹

Deja Sfântul Augustin amintea că liturghia funerară se oficia în prezența cadavrului, și cu această ocazie rudele au făcut oblația. Odată cu răspândirea creștinismului acest obicei a devenit unul general în biserica occidentală.¹⁰ A devenit general și acel rit funerar/de înmormântare care se derula – în cazul unei persoane laice – în casa decedatului, la biserică, la groapă și pe drumul ce lega aceste obiective. Potrivit acestuia, preotul și suita sa, cântând psalmi, se îndreptau spre locuința defunctului, iar după liturghia de acolo tot pe ritmurile psalmilor și al bății clopotelor conduceau cadavrul la biserică, pe care-l așezau în fața altarului. După ce ceremonia bisericească – cu punctul culminant constând în primul recviem – lua sfârșit, defunctul era însoțit – tot cântând – în cimitirul din jurul bisericii sau mai rar, la mormântul din interiorul bisericii și, în cadrul ceremoniei mortuare de încheiere, era înmormântat.¹¹

Acest rit de înmormântare festiv și spectaculos a fost capabil pe întreg teritoriul Europei să sublimeze unele elemente ale cultului păgân, astfel că obiectele destinate înmormântării sau chiar arderii odată cu cadavrul, în spiritul percepției creștine „s-au transformat” în donații oferite bisericii pentru mântuirea sufletului celui decedat, iar pomana a devenit un ospăț de binefacere. Aceasta apare chiar și în primul cod de legi al regelui Ștefan I (cel Sfânt) sub forma potrivit căreia văduva poate organiza un ospăț de binefacere/*agape* pentru mântuirea sufletului soțului ei. În cel mai vechi manuscris ce păstrează codurile de legi al regelui Sfântul Ștefan, în Codicele

⁸ Gerhard Podhradsky: *Lexikon der Liturgie. Ein Überblick für die Praxis*. Innsbruck – Wien – München, 1962, p. 386.

⁹ Georg Schreiber: „Kirchliches Abgabewesen an französischen Eigenkirchen aus Anlaß von Ordalien.” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt.* 36 (1915): 453-454.

¹⁰ Merk: *Die messliturgische*, pp. 9-10, 90.

¹¹ Polycarpus Radó: *Enchiridion liturgicum*. Editio secunda emendata et aucta. I-II. Romae – Friburgi – Brigg.-Barcione, 1966. I, pp. 502-503; Hieronymus Frank: „Der älteste erhaltene Ordo defunctorum der römischen Liturgie und sein Fortleben in Totenagenden des frühen Mittelalters.” *Archiv für Liturgiewissenschaft* 7 (1962): 360-415; László Dobszay: „A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban.” In: *Mert ezt Isten hagyta... Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Ed. Gábor Tüskés. Budapest, 1986, pp. 204-205; Péter Berta: „A túlélők teendői (A posztmortális szolgálatok rendje a későközépkori városaink vallásos közösségeiben)”. *Századok* 132 (1998): 765-792.

de Admont din secolul al XII-lea, articolul 18 al primului decret sub titlul *De libertatis* acest lucru este formulat în modul următor: „Dacă cineva din milostivire îi eliberează în prezența unor martori proprii sclavi și sclave, hotărâm ca după moartea acelei persoane nimeni să nu cuteze din invidie să-i arunce în sclavie. Iar dacă a promis libertate, dar din cauza morții nu putea să depună mărturie în acest sens, văduva și fiii lui să aibă dreptul să depună mărturie despre această eliberare, iar soția să aibă dreptul să organizeze un ospăț de binefacere (*agape*) pentru mântuirea sufletului soțului său, oricum ar dori ea.”¹² În cortegiul funerar care se îndrepta spre biserică – așa cum arată și denumirea specială de *corpspresens* al mortuariumului – odată cu cadavrul (*cumfunere*) au fost duse și ofrandele destinate bisericii (acestea trebuiau să trădeze întru totul rangul social al defunctului), precum și obiectele așezate pe sicriu și animalale care erau conduse în fața sicriului.¹³

Odată cu expansiunea creștinismului, liturghia mortuară s-a răspândit și în Ungaria. Sinodul de la Szabolcs din anul 1092 hotărâ ca credincioșii să-și înmormânteze morții la biserică. Cel care comitea neglijență în acest sens, să fie pus în butuci 12 zile, ținând post cu apă și pâine. În mod asemănător să ispășească stăpânul dacă nu-și îngroapă sluga la biserică, sau judele satului dacă procedează în mod asemănător cu săracii sau străinii.¹⁴ Această hotărâre a sinodului de la Szabolcs este destul de interesantă dacă luăm în calcul faptul că sinoadele bisericești ale vremii interziceau înmormântarea laicilor în biserici. O posibilă comparație putem găsi în codul de legi saxon care decreta ca creștinii saxoni să-și ducă morții în

¹² “Si quis misericordia ductus proprios servos et ancillas libertate feriverit cum testimonio, decrevimus, ut post obitum eius nemo invidia tactus in servitatem eos audeat reducere. Si autem libertatem promiserit et morte impediens non testificatus fuerit, habeat mulier illius vidua et filii potestatem hanc eandem libertatem testificari et agapen facere pro redemptione anime sui mariti, qualitercunque velit.” *Szent István törvényeinek 12. századi kézirat. Az admonti kódex*. Ed. Emma Bartoniek. Budapest, 1935, p. 16. Cf. Levente Závodszy: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege)*. Budapest, 1904, p. 147 (art. 18) cp. pp. 32-33 sau János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney (ed.), *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*. Vol. I. 1000-1301. Idyllwild, California, 1999², p. 5 (art. 18) (în continuare DRMH); Mónika Jánosi: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9./*. Szeged, 1996, pp. 67-96.

¹³ Heinrich Brunner: *Der Totenteil in germanischen Rechten. Abhandlungen zur Rechtsgeschichte. Gesammelte Aufsätze*. Hrsg. von Karl Rauch. II. Weimar, 1931, pp. 292-294; Martimort: *L'Église en prière*, p. 42, 368, 623, 627; Murarik: *Az ósiség*, pp. 114-124.

¹⁴ “Si quis dominicum diem non servaverit et dies festos non feriverit aut quatuor tempora et vigiliis non ieunaverit, aut mortuos suos ad ecclesiam non sepelierit, XII dies in pane et aqua peniteat in cippo. Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis hospitis vel villani ad ecclesiam non detulerit, tantumdem peniteat.” Závodszy: *A Szent István*, p. 162 (art. 25) cp. p. 74-75, DRMH I, p. 57 (art. 25).

cimitirul din jurul bisericii (*Kirchhof*).¹⁵ Mai târziu, sub domnia regelui Coloman s-a dispus chiar în două rânduri în legătură cu înmormântarea. În primul cod de legi al regelui Coloman se afirmă hotărât că înmormântarea creștinilor poate avea loc numai lângă biserică, adică în cimitir,¹⁶ în timp ce în cel de al doilea sinod ținut în timpul domniei sale dispunea despre locul cimitirelor și despre distanța satelor față de biserică.¹⁷ Toate aceste hotărâri au garantat generalizarea și răspândirea noii ordini.¹⁸ Astfel, treptat cimitirele au ajuns în apropierea bisericilor, iar mărturiile materiale ale cultului păgân au dispărut din morminte, ajungând – în majoritatea cazurilor – în proprietatea bisericii sub forma de donații pentru mântuirea sufletului (*donatio pro remedio anime facta*).¹⁹ Iar Codicele Pray de la sfârșitul secolului al XII-lea – așa cum menționasem anterior – este o clară mărturie a răspândirii în Regatul Maghiar, pe de o parte, a ordinii recviemurilor ținute în prima, a treia, a șaptea și a treizeca zi a înmormântării, precum și la aniversarea acestora, iar pe de altă parte, a ceremoniei funerare legat de primul recviem în care apar dealtminteri chiar și expresii ce trădează limba folosită de zi cu zi de către locuitorii acestor meleaguri.²⁰

Schimbarea este perceptibilă însă nu numai la nivelul izvoarelor scrise, ci și în cazul izvoarelor arheologice. Potrivit mărturiilor arheologice, în Ungaria în secolul al X-lea a fost frecvent ca defunctul să fie înmormântat împreună cu calul său ucis. Odată cu adoptarea și consolidarea creștinismului în secolul al XI-lea, acest tip de înmormântare dispărea.²¹ Însă, de la

¹⁵ Závodszy: *A Szent István*, p. 74; Elemér Balogh: *Középkori bajor egyházi bíraskodás*. Budapest, 2000, passim.

¹⁶ "Sepulture christianorum non nisi in atri(i)s ecclesiarum fiant." Závodszy: *A Szent István*, p. 192 (art. 73), DRMH I, p. 30 (art. 73).

¹⁷ "Ut villa, in qua est ecclesia, ab ecclesia longius non recedat, quod si recesserit, X pensas persolvat et redeat." Závodszy: *A Szent István*, p. 208 (art. 13).

¹⁸ B. Szőke: "Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns." *Studia Slavica* 2 (1956):126.

¹⁹ Regele Sfântul Ștefan a fost primul în Regatul Maghiar care a invocat acest obicei creștin (donația pentru mântuirea sufletului), atunci când a înființat mănăstirea de călugărițe de la Veszprémvölgy. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Vol. I. ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapest, 1992, pp. 81-85; Gyula Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984, p. 80.

²⁰ Radó: *Libri liturgici*, pp. 69-71, 73-76.

²¹ Gyula László: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944, pp. 450-456; Egyed Hermann: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. /Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I./. München, 1973, p. 95; Csanád Bálint: "Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois aux IXe-XIe siècles". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 5-36; Lajos Rácz: "Hatalmi szimbolikánk nomád gyökereiről." *Jogtörténeti Szemle* 1 (1986): 29-30; László Solymosi: „Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11-14. századi Magyarországon”. *Századok* 121 (1987): 554.

sfârșitul secolului al XII-lea tot mai multe izvoare ne înștiințează că testatorul sau rudenia acestuia a donat un cal preoțimii bisericii alese ca loc de înmormântare. Prima mărturie din Regatul Maghiar despre calul donat bisericii cu ocazia înmormântării ne parvine din vremea domniei regelui Bela al III-lea. Părinții studentului maghiar Bethlehem, decedat la Paris între 1177 și 1192 și înmormântat acolo la biserica Sfânta Genoveva, au donat printre altele abației pariziene un steag și un cal alb pentru a căra piatră necesară construcției bisericii.²² Calul ca mortuarium ecleziastic de altminteri a fost frecvent și în Europa occidentală.²³ În colecția de drept canonic al papei Grigorie al IX-lea figurează o informație din anul 1206 din Franța potrivit căreia ospitalierii au dreptul de a înmormânta, însă vor da din toate bunurile primite cu această ocazie obișnuitul sfert bisericii parohiale competente, în afară de cai și arme, deoarece acestea vor fi folosite pentru ajutarea Țării Sfinte.²⁴ În cazul ordinelor cavaleriești era o regulă generală ca din caii și armele primite cu ocazia înmormântării să nu dea sfertul cuvenit bisericii parohiale.²⁵ De fapt, la origini, mortuariumul de cal dat atât bisericilor parohiale cât și ordinelor cavaleriești nu a avut nici o legătură cu Țara Sfântă.²⁶

De liturghiile funerare poate fi legat și mortuariumul ecleziastic.²⁷ Din statutul decanatului de Mediaș din anul 1397 reiese că potrivit vechiului obicei a fost dat mortuarium chiar și cu ocazia unor slujbe cum ar fi vigilia morților (*vigilia mortuorum*) și vizitarea mormântului celui decedat.²⁸ *Vigilia*

²² Zsigmond Jakó (ed.), *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Vol. I-II. Budapest, 1997-2004. I, nr. 15, 16 cp. Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Vol. I-III. Budapest, 1937-1938. III, nr. 2181-2182, 4698; Gyula Kristó – Ferenc Makk (ed.), *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981, pp. 105-106.; Mária Lupescu Makó: “Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul evului mediu.” *Acta Musei Napocensis II. Istorie 39-40 (2002-2003)*: 135.

²³ Du Cange: *Glossarium*, III, p. 286, IV, pp. 199-200; Brunner: *Der Totenteil*, pp. 299-301.

²⁴ Decr. Greg. IX. lib. 3. tit. 28 (*De sepulturis*). C. 10. = *Corpus iuris canonici*. Editio Lipsiensis secunda. Post Aemilii Ludouici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognouit et annotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. I-II. Lipsiae, 1879-1881. II, p. 552 cp. *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. I-II. Ed. Augustus Potthast. Berolini, 1874-1875. I, nr. 2806.

²⁵ Hans Prutz: *Die geistlichen Ritterorden*. Berlin, 1908, p. 111.

²⁶ Solymosi: “Egyházi és világi (földesúri) mortuarium”, p. 555.

²⁷ În definiția dată de Solymosi: “A fost considerat mortuarium ecleziastic acel dar, pe care preoțimea l-a primit ca donație pentru mântuirea sufletului, pentru slujbele făcute cu ocazia înmormântării și alte ocazii ce aveau ca scop mântuirea celui decedat.” Solymosi: “Egyházi és világi (földesúri) mortuarium”, p. 547.

²⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller. III. Hermannstadt, 1902, p. 204, 206 (în

sau *officium defunctorum* avea trei părți componente: prima, vecernia oficiată după amiază sau seara (*vespera*), numită după antifona de început și *Placebo* (Ps. 114,9), a fost urmată de *matutinum*-ul oficiat în zorile zilei înmormântării și ultima parte a fost *laudes*-ul. *Matutinum*-ul a fost compus din trei *nocturnus*-uri având fiecare câte trei *lectio*. Pe lângă întregul *matutinum* compus din 9 *lectio*, a existat și varianta redusă cu 3 *lectio*.²⁹

Solymosi, după o analiză amănunțită și foarte convingătoare a ajuns la concluzia că mortuariumul a fost de fapt o variantă a oblației și poate fi legat de acțiunile liturgice funerare. De asemenea, este foarte probabil ca folosirea lui să se fie răspândit și asupra acelor oblații pe care credincioșii le-au oferit cu ocazia celorlalte acțiuni liturgice funerare.³⁰ Lărgirea sensului mortuariumului putea să aibă loc cu atât mai ușor cu cât testatorul prin donațiile sale s-a îngrijit concomitent nu numai de ceremonia funerară și odată cu ea de primul recviem, ci și de celelalte liturghii funerare oficiate pentru mântuirea sufletului său. În Ungaria conceptul de mortuarium ecleziastic apare pentru prima oară în 1255.³¹ În pofida acestuia totuși putem presupune că – cu mare probabilitate – el s-a încetățenit în Ungaria odată cu liturghia funerară. Răspândirea lui în mare măsură a fost ajutată și asigurată de faptul că una dintre primele reglementări ale Sfântului Ștefan făcea posibilă donația în favoarea bisericii.³² Aproape cu siguranță putem afirma însă că mortuariumul ecleziastic a apărut în Ungaria prin mijlocirea dreptului canonic.

Se poate vedea deci că mortuariumul ecleziastic a fost strâns legat de actul înmormântării. Acest venit aparte reprezenta o sursă de venit nu

continuare Ub). Statutele decanatului de Mediaș sunt importante și pentru faptul că reprezintă singurele izvoarele transilvane în care apare folosirea explicită a termenului mortuarium ecleziastic.

²⁹ Hans Lentze: "Begräbnis und Jahrtag im mittelalterlichen Wien." *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt.* 36 (1950): 329-330.

³⁰ Expresia de mortuarium figurează în rândul veniturilor bisericești în decretaliul privitor la Italia al papei Honoriu al III-lea (1216-1227) din cadrul colecției de drept canonic al papei Grigorie al IX-lea. Decr. Greg. IX. lib. 1. tit. 31 (*De officio iudicis ordinarii*). C. 16. = Friedberg: *Corpus iuris canonici*, II, p. 193. În glosa anexată mai târziu de Bernardus de Botone Parmensis (+1266), un jurist de drept canonic dădea următoarea explicație: "et dicitur mortuarium quod quis relinquit pro anima sua in morte". Potrivit lui Solymosi dintre cele mai cunoscute colecții de drept canonic după toate aparențele doar *Decretales*-ul lui Grigorie al IX-lea a folosit denumirea de mortuarium. Solymosi: "Egyházi és világi (földesúri) mortuarium", p. 556.

³¹ Solymosi: "Egyházi és világi (földesúri) mortuarium", p. 557.

³² "Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat." Závodszy: *A Szent István*, p. 144 (art. 6). cp. 20. p., DRMH I, p. 3 (art. 6).

doar bisericilor parohiale, ci și tuturor acelor biserici unde se înmormânta, se oficiau liturghii funerare, se organizau ceremonii funerare. Și toate acestea pentru că mortuariusul, așa cum s-a făcut deja referire la el mai sus, se baza pe deținerea dreptului de înmormântare (*ius funerandi, ius sepeliendi, ius sepulture*). Deoarece un serios și real interes era legat de el, s-a acordat o grijă deosebită atât păstrării, cât și obținerii acestui drept. Ce sursă importantă de venit era însă mortuariusul mai ales pentru preotul bisericii parohiale rezultă și din hotărârea sinodului de la Buda din anul 1279, care reglementa înmormântarea credincioșilor. Hotărârea sinodală amenința cu excomunicarea pe toți cei care îi ademenesc pe credincioși să nu se înmormânteze la propria lor biserică parohială sau la acele biserici unde se odihnesc străbunii lor. Totodată, a recunoscut dreptul la liberă alegere a locului de înmormântare, dar s-a îngrijit ca preotul paroh să primească venitul cuvenit – porția canonică – dacă înmormântarea avusese loc altundeva.³³ În culisele acestei hotărâri sinodale se afla un fenomen nou. Dacă până la mijlocul secolului al XIII-lea interesele preoțimii de rând trebuiau apărute mai ales față de canonicii catedrali, în a doua jumătate a secolului trebuia procedat asemănător, însă de această dată față de ordinele călugărești. Divergențele s-au agravat chiar datorită veniturilor obținute în urma înmormântărilor.

Drept de înmormântare au deținut însă nu numai bisericile parohiale. Acele mănăstiri benedictine, premonstratense și cisterciene care au fost fondate de neamuri, au servit și ele ca loc de înmormântare pentru fondatori și rudele lor.³⁴ Însă laicii puteau alege loc de veșnică odihnă și în mănăstiri fondate de membrii familiei regale. Cu toate că înmormântarea laicilor – cu excepția cistercienilor³⁵ – nu era limitată de norme ale ordinelor, nici

³³ *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznienensis*. Editionem curavit Romualdus Hube. Petropoli, 1856, pp. 132-133. (76. caput). Cf. Hermann: *A katolikus egyház története*, p. 95. Înțelesul termenului *canonica portio* ce apare în text este o pătrime. Acest lucru este întărit și de hotărârea conciliului universal de la Vienne din anii 1311-1312. *Conciliorum oecumenicorum decreta*, Edidit Centro di Documentazione Istituto per le Scienze Religiose – Bologna. Curantibus Josepho Alberigo, Perikle-P. Joannou, Claudio Leonardi, Paulo Prodi. Consultante Huberto Jedin. Editio altera. Basileae – Barcione – Friburgi – Romae – Vindobonae, 1962, p. 344; Șerban Turcuș: *Sinodul general de la Buda (1279)*. Cluj-Napoca, 2001, p. 195, 251.

³⁴ Ferenc Oszvald: „Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez.” *Művészettörténeti Értesítő* 6 (1957): 240-241, 252; Fügedi Erik: „Sepelieunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor.” *Századok* 125.1 (1991). 35-66. Cp. Ilona Valter: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Unter Mitarbeit von Friedrich Berg und Marijan Zadnikar. Einstadt, 1985, p. 24.

³⁵ *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*. I-VIII. Ed. Josephus-Maria Canivez. Louvain, 1933-1941. I. p. 19, 47, 68. Cp. Lajos Lékai: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*. Budapest, 1991, p. 274-278, 420.

benedictinii și premonstratensienii nu au devenit rivalii bisericilor parohiale. Ba chiar uneori cei din urmă amintiți și-au exercitat dreptul de mortuarium într-un sens foarte larg. De exemplu, potrivit plângerii depuse de Ordinul Cistercian la curtea pontificală preoții bisericilor parohiale le îngăduiau credincioșilor lor să intre în rândul ordinului cistercian doar dacă – în mod asemănător cu credincioșii decedați – prealabil au plătit în bani mortuariumul. Situația a rămas neschimbată până în momentul adoptării unei atitudini ferme din partea papei Honoriu al III-lea.³⁶ Acest incident arată clar că preoții laici erau conștienți de faptul că plecarea credincioșilor în sânul comunităților călugărești le cauzează pierderi materiale, și de aceea într-un mod special, aparte – prin încasarea mortuariumului – doreau să se recompenzeze cumva.

Pe parcursul secolului al XIII-lea și celelalte ordine călugărești au dobândit dreptul de înmormântare. O aprobare papală le garanta că, exceptând grupul de excomunicați, pot să-i înmormânteze pe toți cei care doresc acest lucru. Cu această ocazie puteau chiar să primescă și oblații, dar trebuiau să respecte interesele bisericii parohiale de care aparținea persoana înmormântată.³⁷ Ca o consecință a extinderii dreptului de înmormântare, principalii rivali ai bisericilor parohiale au devenit dominicanii și franciscanii, ordine fondate în secolul al XIII-lea și care au dobândit foarte curând o mare popularitate. Deja Bruno, episcop de Olomuc contemporan cu fondatorii celor două ordine, a observat că mănăstirile dominicanilor și franciscanilor se află mai ales în orașe și târguri. Dar nu numai că a observat în ele prezența ordinelor mendicante, o trăsătură pe care pe bună dreptate o consideră una dintre principalele caracteristici ale orașului medieval ci,³⁸ mai mult, a atras atenția asupra problemelor ce derivă din aceasta. Astfel, în 1272 când redacta un raport despre realitățile biserecești în primul rând din spațiul ceh, polonez și maghiar, printre altele raporta că dominicanii și franciscanii îi înmormântează aproape pe toți cei din oraș, provocând cu aceasta pagube uriașe preoților bisericilor parohiale.³⁹

³⁶ Potthast: *Regesta pontificum Romanorum*, I, nr. 6234, 6785.

³⁷ Solymosi: "Egyházi és világi (földesúri) mortuarium", p. 558; Potthast: *Regesta pontificum Romanorum*, II, nr. 25210.

³⁸ Jacques Le Goff: "Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: L'implantation des ordres mendiants". *Annales*, E. S. C. 23 (1968): 336-337; Idem: "Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale". *Annales*, E. S. C. 25 (1970): 924-946; Erik Fügedi: "Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon". *Századok* 106 (1972): 69-95.

³⁹ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta*. Collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I. Romae, 1859, pp. 308-309.

O manifestare particulară de epocă a conflictului de interese dintre preoții mireni și călugări a fost immortalizată de compoziția de cronică din secolul al XIV-lea. Potrivit acestei relatări, cadavrul regelui Bela al IV-lea a fost înmormântat în 1270 la franciscanii din Strigoniu. Cadavrul nu s-a putut bucura prea mult de acest loc, deoarece Filip din neamul Túrje, arhiepiscop de Strigoniu a ordonat dezhumarea lui și, mai apoi, înmormântarea lui în catedrala din Strigoniu. Acest caz regretabil a ajuns în cele din urmă în fața pontifului, și după ce procesul a fost câștigat de franciscani, frații minori au putut să înmormânteze din nou în biserica lor cadavrul regelui ce s-a arătat în timpul vieții atât de binevoitor față de ei.⁴⁰ Papa Bonifaciu al VIII-lea a fost cel care a încercat reglementarea acestei probleme răspândită și cunoscută în întreaga Europă. Astfel, el a încuviințat ca dominicanii și franciscanii pot să-și exercite în continuare dreptul de înmormântare, dar totodată a ordonat foarte imperativ ca din toate donațiile primite cu ocazia înmormântării un sfert, adică partea canonică să-i revină preotului paroh.⁴¹ Importanța dispoziției este trădată de faptul că ea a fost reînnoită și de conciliul general de la Vienne din 1311-1312.⁴² Și mai târziu, înmormântarea într-un alt loc decât la parohia aparținătoare – fiind în primul rând un fenomen orășenesc –, a cauzat numeroase neînțelegeri în orașele cu mai multe locuri de înmormântare. La Cluj, de exemplu, la mijlocul secolului al XV-lea rectorul bisericii parohiale a depus plângere împotriva dominicanilor și franciscanilor chiar la papă, deoarece în pofida amintitului decret al papei Bonifaciu al VIII-lea și al reînnoirii lui conciliare el nu a primit porția canonică după cei înmormântați la bisericile fraților mendicanți.⁴³ Se poate observa deci că mortuariumul a reprezentat pentru unii – pentru bisericile parohiale – un venit constant, în timp ce pentru alții – în special bisericile diferitelor ordine – un venit neregulat ce putea fi însă uneori considerabil. În secolul al XIII-lea Lodomer, episcop de Oradea considera că ar fi binevenit să se reglementeze că oblațiile duse în fața altarului în timpul slujbei din ziua înmormântării îi revin de drept capitlului de Oradea în cazul în care în catedrală se înmormântează rege, regină, copil din familia regală sau aristocrați.⁴⁴ O situație asemănătoare întâlnim și la

⁴⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I. Budapestini, 1937, pp. 469-470.

⁴¹ Friedberg: *Corpus iuris canonici*, pp. 1163-1164; cp. Potthast: *Regesta pontificum Romanorum*, nr. 24913; András Harsányi: *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938, pp. 318-319; Marie-Madeleine de Cevins: *Az Egyház a késő-középkori magyar városokban*. Budapest, 2003, pp. 43-46.

⁴² *Conciliorum oecumenicorum decreta*, p. 344.

⁴³ *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Ed. Elek Jakab. I. Buda, 1870, pp. 213-215.

⁴⁴ Vincze Bunyitay: *A váradí káptalan legrégibb statutumai*. Nagyvárad, 1886, pp. 59-60, 97.

Strigoniu.⁴⁵ În 1342, cu ocazia înmormântării regelui Carol I (de Anjou) clerul bazei din Székesfehérvár, pe lângă caleașca regală și o sumă considerabilă de bani, a primit și cei trei cai împodobiți luxos care au fost conduși în procesiunea funerară.⁴⁶ Atunci când cadavrul reginei-mame Elisabeta, văduva lui Carol I, decedată în 1380 a fost transportată potrivit ultimei sale voințe la mănăstirea clariselor din Óbuda pentru a o înmormânta acolo, călugărițele au primit veselă de argint cântărind aproape 12 kg, precum și șase cai.⁴⁷ În 1490 Ioan Corvin la reviemul de înmormântare al tatălui său a oferit printre altele bazei din Székesfehérvár o cruce de aur în valoare de 45 de mii de florini de aur.⁴⁸

În cadrul oblației putem observa o îmbinare specială a voluntariatului cu obligativitatea.⁴⁹ Sinodul de la Szabolcs din 1092 prevedea, ca din satele aflate departe de biserică câte o persoană să meargă la biserică duminică și în sărbătorile mari, iar acolo – în conformitate cu prevederile conciliului de la Roma din 1078 – să ofere altarului trei pâini și o lumânare.⁵⁰ Sinodul așa-numit de la Strigoniu din jurul anului 1100 din vremea regelui Coloman interzicea preotului să negocieze despre slujba religioasă în schimbul oblației,⁵¹ și, de asemenea, să perceapă vreo taxă pentru serviciile

⁴⁵ *Visitatio capituli e. m. Strigoniensis anno 1397*. Ed. Ferencz Kollányi. Budapest, 1901, p. 32.

⁴⁶ Johannes de Thurocz. *Chronica Hungarorum*. I. Ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985, pp. 156-158.

⁴⁷ Ernő Marosi: "A 14. századi Magyarország udvari művészete és Közép-Európa." In: *Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Katalógus*. Ed. Ernő Marosi, Melinda Tóth, Livia Varga. Budapest, [1982], p. 74.

⁴⁸ Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. IV. Budapestini, 1941, pp. 165-166.

⁴⁹ Ákos Timon: *A párbér Magyarországon jogtörténeti fejlődése és jelen állása szerint levéltári nyomozások alapján*. Budapest, 1908, pp. 1-10; Ferencz Kollányi: *A párbér jogi természetéhez*. Budapest, 1908, pp. 38-40; Péter Erdő: "Magyar egyházi népszokások – az offerálás." In: *'Mert ezt Isten hagyta...'*, pp. 265-267. Pentru oblația de copil a se vedea Nóra Berend: "Paterna devotio vagy propria professio? A középkori gyerekfelajánlás történetéhez". *Aetas* 1997.2-3: 120-136, iar pentru oblația proprie a se vedea exemplul din anul 1283, citat de Lajos Balics: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. II/2. Budapest, 1890, pp. 454-455.

⁵⁰ "Si quis in dominicis diebus aut in maioribus festivitatibus ad ecclesiam non venerit parochianam, verberibus corripatur. Si vero ville remote fuerint et ad ecclesiam suam parochianam villani venire non potuerint, unus tamen ex eis in vice omnium cum baculo ad ecclesiam veniat, et tres panes et candelam ad altare offerat." Závodszy: *A Szent István*, p. 160 (art. 11). cp. 65-66. p., DRMH I, p. 55 (art. 11); Kollányi: *A párbér*, pp. 23-24; Erdő: "Magyar egyházi népszokások", p. 266.

⁵¹ "Nullus presbiter convencionem de missa pro oblacione faciat." Závodszy: *A Szent István*, p. 202 (art. 42). cp. 108-109. p., DRMH I, p. 62 (art. 40).

prestate cu ocazia botezului și a înmormântării.⁵² După interzicerea conciliilor al II-lea și al III-lea de la Lateran, canonul 66 al conciliului al IV-lea de la Lateran condamnă ferm și îl făcea vinovat de acuzația de simonie pe preotul care percepea vreo contravaloare pentru înmormântare sau vreun alt act liturgic. În același timp însă nu a interzis acceptarea ofrandelor voluntare prestate ca fiind practici laudabile, ba dimpotrivă, s-a pronunțat împotriva tuturor acelor care se străduiau să schimbe acest obicei cucernic.⁵³ De fapt, aceeași luare de poziție o întâlnim și la sinodul de la Buda din anul 1279 când – referindu-se la hotărârile conciliului de la Lateran – în esență le-a repetat pe acestea.⁵⁴

Cu timpul, cultivarea laică și ecleziastică a acestui obicei laudabil a întărit caracterul obligativ al darurilor voluntare. Francisc, preotul paroh din Biertan, decan de Mediaș și baccalaureus al dreptului canonic enumera nominal în statutele deja amintite din anul 1397, redactate de el și adnotate cu trimiteri la dreptul canonic, ca potrivit vechiului obicei câți florini mortuarium se cuvine pentru diferitele slujbe, ca nu cumva să se perceapă mai mult decât era stabilit.⁵⁵ Datele referitoare la mortuariumul ecleziastic

⁵² “Nullus de baptismo vel sepultura precium exigat.” Závodszy: *A Szent István*, p. 202 (art. 44). cp. 108-109. p., DRMH I, p. 62 (art. 42).

⁵³ *Conciliorum oecumenicorum decreta*, p. 178, 191, 241; cf. *Dictionnaire de droit canonique*, VI, p. 1056.

⁵⁴ Hube: *Antiquissimae constitutiones*, pp. 158-159 (123. caput).

⁵⁵ În capitolul numit “Ne ultra debitum in mortuariis exigatur” putem citi următoarele: “Verum ne etiam in huiusmodi necessariis modus exigendi relinquatur, permittimus iuxta antiquam ecclesiarum consuetudinem in mortuariis servatam, ut pro psalterio, quod circa funus vel in privato legitur, medius florenus in auro, pro visitatione sepulcri per tricesimum tantundem, pro commemoratione annuali tantundem habeatur, pro vigiliis autem trium lectionum defuncti per tricesimum, tres solvantur floreni in auro, pro vigiliis vero novem lectionum, sex floreni in auro habeantur, pro solo autem conductu defuncti cum processione et cantu ad ecclesiam sive ad sepulcrum dimidius florenus in auro tantum detur.” Ub III, 204. În capitolul *De salario sive pretio sociorum sive capellanorum* se stabilește detalierea veniturilor capelanilor astfel: “Item de vigiliis mortuorum cantandis cum novem lectionibus per tricesimum dentur tres floreni, de missis defunctorum per tricesimum totidem, et hoc in villis exceptis oppidis. Quantum ad divisionem bursaliorum, in quibus fiet talis divisio ita, quod tertiam partem habeat plebanus, de reliquis duabus partibus fiat inter capellanos et scholasticum aequalis divisio ita, quod si duo vel tres fuerint capellani, scholasticus tantum habeat quantum unus capellanorum. Sed si forte ex defectu tantum unus fuerit capellanus, tunc illa portio, quae alteri capellano si adesset deberetur, dividatur iterum inter plebanum et unicum illum capellanum pro eo, quod loco huius defectus oportebit ipsum plebanum interesse vigiliis et celebrare missam, et ille unicus capellanus pro ista media portione consocii sui, qui non adest, faciat alios labores puta confessiones audiendo, baptizando aut sacramenta viress ac infirmis porrigendo, donec alterum socium dominus suus habere poterit, et tunc cessabit illius subdivisio inter plebanum et capellanum. In missis etiam votivis

arată clar că și acest fenomen sociologic a dus la nașterea propriei norme. În cazul înmormântării unor capete încoronate, baroni sau nobili, preotului i se cuvinea darea de cal. Calul sau caii, conduși înaintea cadavrului în procesiunea funerară, au fost primiți ulterior de preoțimea care oficia slujba într-un moment hotărâtor al recviemului, și anume la oferire. Cu toate că izvoarele referitoare la celelalte pături ale societății sunt mult mai sărace, și chiar și cele referitoare la burghezime se înmulțesc doar în secolul al XV-lea, pe baza statutului de la Mediaș este sigur că aceste norme din secolul al XIV-lea, schimbătoare de la o regiune la alta, au existat și în cercurile mai joase ale societății.

Cu toate că această formă specifică de venit ecleziastic a cunoscut o largă răspândire, expresia de *mortuarium* apare relativ de puține ori în izvoarele medievale maghiare.⁵⁶ O parte a explicației rezidă în caracterul oblativ al acestui venit ecleziastic specific. *Mortuariumul* a fost înlocuit ori cu termenul de oblație, sau s-a subînțeles din accepțiunea mai largă a acestuia. Alteori pur și simplu a fost înlocuit cu un alt termen (*funeralia*, de exemplu).⁵⁷ Folosirea termenului de *mortuarium* a fost marginalizată și datorită faptului că reglementarea relației financiare dintre bisericile parohiale și filiale a făcut de prisos enumerarea veniturilor ecleziastice. A fost chiar mai util dacă se hotărea de la început printr-o plată anuală partea ce i se cuvinea preotului paroh din veniturile filialei, deoarece astfel se puteau evita neînțelegerile ulterioare. În multe cazuri s-a omis folosirea *mortuariumului* deoarece atât pentru credincioși cât și pentru preoți au fost mult mai importante și mai oportune însăși ritualurile funerare dorite decât denumirea corectă a acestor oblații.

În concluzie, putem afirma că donația pentru mântuirea sufletului a reprezentat un vechi obicei creștin, care a prins rădăcini în Regatul Maghiar

decantandis similis fiat divisio, ut praemissum est". *Ub* III, p. 206. Pentru informații privind redactorul acestor statute a se vedea *Ub* III, p. 208 și Sándor Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979, p. 227.

⁵⁶ Aceiași situație o întâlnim și în literatura maghiară de specialitate, unde – în afara încercărilor de a da o traducere maghiară a termenului *mortuarium* – nu s-a scris prea mult despre acest subiect. Rezultatul acestor încercări a constat în câteva variante legate de actul morții: venit funerar, dare funerară, taxă funerară. Balics: *A római katolikus egyház története*, II/2, pp. 461-462; Kollányi: *A párbér*, p. 29, 51, 55; Elemér Mályusz: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971, p. 52. Solymosi a revenit nu numai asupra subiectului, ci și la termenul originar, considerând ca variantele propuse nu reflectă întocmai înțelesul cuvântului latin. Solymosi: „Egyházi és világi (földesúri) mortuarium”, p. 548.

⁵⁷ În statutele de la Oradea figurează *oblatio seu funeralia*. Bunyitay: *A váradi káptalan*, p. 85. Date asemănătoare găsim în Du Cange: *Glossarium*, III, p. 630; *Conciliorum oecumenicorum decreta*, p. 344; Kollányi: *Visitatio*, p. 57; Jakab: *Oklevéltár*, p. 213, 215.

o dată cu creștinarea statului. Recunoașterea importanței acestui tip de donație este trădată de numeroasele articole care fac referiri la ea din primele coduri de legi formulate de către regii Arpadieni, la care se adaugă numeroase acte de donații și testamente. Percepută ca oblație, donația pentru mântuirea sufletului poate fi asociată cu mortuariumul ecleziastic, ambele fiind legate de acțiunile liturgice funerare. Dacă folosirea termenului de mortuarium ecleziastic încetează la sfârșitul secolului al XIV-lea, cel de donație pentru mântuirea sufletului s-a perpetuat cu mult timp după această dată. Indiferent dacă ea a fost considerată dar, act caritabil sau penitență, această donație a fost făcută cu un motiv cât se poate de concret: aceea de a sluji ca răscumpărare pentru mântuirea sufletului. Dacă la început în actul mântuirii era vizat doar sufletul celui care a făcut oblația, treptat granițele acestei donații au fost forțate în sensul lărgirii lor. Din secolul al XII-lea chiar și nenăscuții pot fi beneficiarii acestui alt tip de oblație numit și donație pentru mântuirea sufletului.

O scurtă istorie a caricaturii politice

Florin Pădureanu

Universitatea „Babeș-Bolyai”

Caricatura politică este un subiect care în istoriografia europeană poate fi clasat pe o listă a chestiunilor deja discutate, cititorii fiind deja obișnuiți cu numeroase sinteze și studii de caz dedicate acestui gen grafic. Abordările au fost diverse, caricatura politică asumându-și, după situație, rolul de sursă istorică, de gen artistic, de instrument jurnalistic sau pur și simplu de mijloc de comunicare.

În istoriografia românească, subiectul rămâne încă deschis și insuficient cunoscut, articolele cu referință directă fiind puține, ceea ce de altfel a constituit și motivația editării acestei scurte sinteze de față. Voi încerca de aceea să trasez în paginile următoare, în linii mari, parcursul caricaturii politice mondiale și românești, începând de la primele apariții și ajungând până în zilele noastre.

Pentru informații cu caracter general s-a apelat la cartea lui Georg Pilz, *Geschichte der europäischen Karikatur*. (Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1980) și la lucrarea colectivă a lui Bernd Bornemann, Claude Roy și Ronald Searle, *La caricature. Art et manifeste du XVIe siècle à nos jours*. (Genève: Editions d'Art Albert Skira, 1974). În ceea ce privește caricatura americană, ca sursă principală a fost folosită lucrarea lui William Murrell, *A History of American Graphic Humor* (2 vol., Whitney Museum of American Art: New York, 1933, 1938).

Asemenea sinteze, privind însă grafica satirică românească, nu au fost încă editate, deși un prim pas a fost făcut de unele asociații de caricaturiști care au demarat demersuri în vederea întocmirii unui corpus al caricaturii autohtone. Problema graficii satirice cu țintă politică este atinsă pasager în unele tratate generale cum este cunoscuta lucrare a lui Vasile Florea, *Artă românească modernă. Secolul XIX – prima jumătate a secolului XX*. (Vol 2. București, 1982.), sau a lui George Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*. (Vol.1, București, Fundația Regală pentru Artă și Literatură, 1942; vol.2, București, Fundația Regele Mihai I, 1945). Pentru acest articol, informații utile au fost preluate și din lucrările biografice dedicate artiștilor români și din albume de artă. Referințe la evoluția caricaturii politice românești, îndeosebi asupra celei din primii ani de dominație comunistă în România, pot fi descoperite în *Artele plastice în România după 23 august 1944*, București, 1959.

Primele manifestări observabile ale genului grafic pe care îl numim astăzi caricatură politică pot fi găsite în societatea europeană din secolul XVI, mai precis în spațiul german¹. Aici fenomenul Reformei a reprezentat stimulul pentru apariția unei propagande vizuale care a apelat consecvent la desene satirice. Disputele social-teologice au fost traduse populației, analfabetă, în marea ei majoritate, cu ajutorul foilor volante, *Flugblätter*, prin care papalitatea și instituțiile ecleziastice erau ridiculizate fără rețineri. O inovație tehnică ulterioară, tiparul, va permite multiplicarea și largă difuzare a acestor manifeste. În replică, Biserica Catolică a apelat la aceleași arme, dezvoltând o imagerie în cadrul căreia și-a arătat inclemența față de noua erezie și față de partizanii acesteia, mai ales Martin Luther devenind subiectul multor imortalizări care încercau să facă cunoscută natura sa demoniacă.

Reforma a impus o conveniență prin care controversile politice și religioase să fie susținute și de o dispută iconografică publică, simplificată atunci când adresanții erau oameni de rând, abundentă în simboluri pentru erudiți. Un astfel de moment l-a constituit Războiul de 30 de Ani sau Războiul hispano-olandez de la cumpăna secolelor XVI-XVII.

În secolul XVII, dezvoltarea caricaturii politice a fost impulsionată puternic din direcția Țărilor de Jos. Maeștrii olandezi nu au putut rămâne nereceptivi în fața atitudinii dominante pe care și-o asumaseră, fiecare în parte, Anglia și Franța, penalizându-le în numeroase desene. Imediat după ce Cromwell promulgase Actul de Navigație² din 1651, maestrul Dirk Stoot i-a înscenat, într-unul din desenele sale, un delicat act de acrobație, prezentându-l drept un dansator pe sârmă, cu alte cuvinte, un personaj lipsit de stabilitate pe plan internațional. Cu adevărat inovatoare a fost activitatea lui Romeyn de Hooghe. Acesta e reușit încă devreme să obțină favorurile stathouder-ului Wilhelm de Orania, viitorul William al III-lea al Angliei, oferindu-i în schimb o „imagine bună” în timpul disputelor cu Ludovic al XIV-lea. Este probabil că, în 1701, de Hooghe să fi fost cel care a înființat *Esopus in Europa*, unul dintre cele dintâi periodice care a publicat exclusiv satiră politică, dacă nu chiar primul. La fel de validă este și ipoteza

¹ Se presupune că prima caricatură politică cunoscută astăzi ar fi *Le Revers du Jeu des Suysstes*, realizată în 1499, anonimă. E vorba de un joc de cărți între împărat și regele Franței și al Angliei, în timp ce sub masa de joc un soldat elvețian face cărțile. Lucrarea e o aluzie la încercările Franței de a trece peninsula italică sub influența sa, precum și la sprijinul acordat de gărzile elvețiene francezilor.

<http://www.ccg.org.uk/lobby/index.php?/archives/10-The-History-of-the-Cartoon.html&serendipity%5Bentrypage%5D=all> (mai 2007)

² În 1651, Parlamentul a votat o lege prin care doar vasele englezești puteau să importe mărfuri în Regat. Actul era dovada unui mercantilism care afecta în primul rând Olanda și a fost o cauză a unui prim război între cele două țări

ca ziarul să fi fost finanțat chiar de regele William, cu toate că, în paginile acestuia, nu rareori fusese ironizată chiar și venirea lui la tron – mediatizata Revoluție Glorioasă³.

Corelarea imediată a pamfletului și a satirei vizuale cu presa scrisă, o dată ce aceasta a apărut, a fost permisă și de existența unui public mereu critic și atent. Caricaturile depășeau adesea granițele țărilor unde fuseseră prezentate inițial. De exemplu, englezii savurau modul în care conducătorii lor erau luați peste picior de către olandezi. Însă din secolul XVIII ei au început să aprecieze îndeseobi caricaturile autohtone, avântul pe care îl luase acest gen începând de acum lăsându-ne posibilitatea de a vorbi de o adevărată școală britanică.

În 1726, William Hogarth realiza o gravură, *The Punishment of Lemuel Gulliver*, în care binecunoscutului personaj al lui Swift îi este aplicată o climă, pentru vina de a fi urinat peste palatul regal din Lilliput, în încercarea de a stinge un incendiu. Această inflicțiune bizară s-a lăsat cu dureri dorsale pentru fictivul Gulliver, însă și cu dureri de cap pentru cât se poate de realul Horace Walpole. Pentru că, la urma urmei, Hogarth lansase o aluzie la guvernul acestuia și arătase cum acțiunile bine-intenționate nu sunt întotdeauna răsplătite echitabil. Profesorul Ronald Paulson consideră această lucrare ca fiind prima caricatură politică matură din Anglia și chiar din Europa⁴. Asta chiar dacă Hogarth declarase, în câteva rânduri, că el nu caricaturizează, ci încearcă să surprindă caracterul oamenilor, așa cum este el cu adevărat. Totodată, nu trebuie omis faptul că artistul nu s-a preocupat decât pasager de domeniul politic, și doar atunci când l-a resimțit debordând în plan social sau când când a încercat să îi descopere moravurile și capriciile, cum s-a întâmplat, de exemplu, în compoziția târzie *An Election Entertainment*. Cu toate acestea, el a generat o tradiție care a fost dezvoltată ulterior de artiști precum James Gillray, Thomas Rowlandson și George Cruikshank, exponenții așa-numitei epoci de aur a caricaturii engleze, cuprinsă între anii '80 ai secolului XVIII și anii '30 ai secolului XIX. Dintre aceștia, cel mai important a fost Gillray. El s-a remarcat prin consecvența cu care a abordat subiecte politice, fiind cunoscut și pentru simpatia pe care a manifestat-o pentru Tories și pentru liderul acestora, William Pitt. În 1795, Gillray a început să lucreze pentru ziarul lor, *The Anti-Jacobin*, iar semnificativ este, că, după un timp, a ajuns chiar să primească, în secret, subsidii regulate din partea guvernului pentru șarjele sale îndreptate împotriva rivalilor Whigs. Nu au fost însă singurii asupra cărora s-a orientat. A îndrăznit să îl ironizeze și pe regele George al III-lea și pe familia sa, dar mai ales pe Napoleon

³ Georg Georg, *Geschichte der europäischen Karikatur* (Berlin, 1980), pp.53-56.

⁴ <http://www.haleysteele.com/hogarth/plates/gulliver.html> (iunie 2005)

Bonaparte, supranumit „Boney”, care a devenit un personaj esențial al operei sale.

În Franța, după Revoluția din Iulie din 1830, reinstituirea libertății presei a făcut posibilă tipărirea unui prim periodic satiric și politic modern, *La Caricature*, un săptămânal născut din inițiativa lui Charles Philipon⁵. Jurnalul a reprezentat prima opoziție organizată față de noul guvernământ, o opoziție prin intermediul creionului⁶. După doi ani, același Philipon a fondat cotidianul *Le Charivari*⁷, făcându-și publică intenția, încă din primul număr, de a prezenta zilnic, în paginile acestuia, o nouă litografie. *La Caricature* și-a încetat apariția în 1834, însă fratele mai mic, *Le Charivari*, s-a dovedit a avea o longevitate de invidiat. În ciuda multor impedimente și a presiunilor cenzoriale, a continuat să fie editat până în 1926, iar apoi, ca săptămânal, până în 1937. Încă de la început, revista s-a bazat pe o echipă de caricaturiști foarte pricepuți, precum Daumier, Grandville sau Travies, iar mai apoi Edouard de Beaumont, Paul Gavarni, Charles Vernier sau CHAM. Chiar și Philipon a fost, printre multe altele, un caricaturist, seria sa de portrete *La Poire Royale*, dedicată lui Ludovic Filip, devenind renumită pentru rigoarea cu care a reușit să demonstreze similitudinile dintre un cap încoronat și un fruct de rozaceu: o pară. Doar regele nu i-a apreciat umorul, intentându-i proces, Philipon fiind condamnat, nu o singură dată, la închisoare. Aceași soartă a împărțit-o și Honoré Daumier, un artist complet și un mare nume al realismului francez. În decembrie 1831, a executat o litografie care urma să provoace, la momentul apariției în *La Caricature*, un scandal imens. Regele fusese reprezentat după chipul și asemănarea (și apetitul) lui Gargantua, cunoscutul erou al lui Rabelais, lucru ce i-a

⁵ Philipon pusese anterior bazele unei alte publicații satirice, *La Silhouette*. Aceasta nu a rezistat decât 14 luni iar ecoul său nu a fost foarte puternic.

⁶ Ursula E. Koch, *Zwischen Narrenfreiheit und Zwangsjacke: Das illustrierte französische Satire-Journal 1830-1881*, în *Französische Presse und Pressekarikaturen 1789-1992* (Mainz, 1992). Totuși, dacă ar fi să îi dăm crezare lui Leon Levy, primele caricaturi politice s-au arătat favorabile regimului, ele fixându-și ținta inițială asupra Bisericii. Leon Levy, *De la fiabilité de l'image en histoire à partir des caricatures d'opinion du debut de la monarchie de Juillet*, în *Histoire, Images, Imaginaire*, (Universită di Pisa, 2002).

⁷ Sunt două explicații plauzibile pentru etimologia cuvântului *Charivari*. Prima oferă ca origine cuvântul italian *caricare*, în franceză *charger* (a încărca, a exagera). A doua pleacă de la gr. Karebaria, care înseamnă durere de cap provocată de sunetele lipsite de armonie ale unei orchestre. În secolul XVIII, în Franța, această orchestră era formată din obiecte casnice (tigăi, tacâmuri) și era întrebuințată atunci când un bătrân se căsătorește cu o tânără, sau invers. Cuvântul a ajuns să desemne acest tip de „serenadă” care, din secolul XIX, va fi dedicată dedicată și politicienilor mai puțin agreeți. Astăzi, în limba franceză, *charivari* înseamnă cacofonie zgomotoasă. Ursula E. Koch, *Op.cit.*, p. 35; <http://www.daumier.org/index.php?id=57> (iunie 2005).

displăcut enorm monarhului. Matrița a fost distrusă, copiile confiscate, Daumier a fost acuzat de lezmaiestate și condamnat la șase luni de închisoare, plus plata unei amende de 500 de franci. În 1835, o ordonanță restrângea din nou libertatea presei în mod oficial. Cu un an înainte, artistul realizase două lucrări de referință, *Rue Transnonain* și *Le Ventre Législatif*. S-a angajat de acum înainte în redactarea unei tematici sociale. A inventat un personaj, simbol al burghezului tipic, l-a botezat Robert Macaire și i-a construit o poveste de viață, îmbogățită în fiecare număr. A continuat să deseneze pentru *Le Charivari* până în 1860, colaborând după aceea la alte reviste.

Modelul *Carivari* a fost receptat și copiat în toată Europa. În 1838, la Bruxelles lua ființă *Le Charivari Belge*, o imitație fidelă a celui parizian. Caricaturile lui Daumier erau pur și simplu copiate și litografiate din nou. Mult mai importantă e însă publicarea în 1841 a primului număr al jurnalului lui Henry Mayhew, *Punch* sau *The London Charivari*. Într-un articol intitulat *The Moral of Punch*, Mark Lemon, unul dintre editori, expunea regula după care revista își propunea să funcționeze: „destroy the principles of evil by increasing the means of cultivating the good”. Radicalismul pe care *Punch* și-l asumase a fost poate cel mai clar exprimat în caricaturile anticlericale și antimonarhiste ale lui John Leech din anii '40. Atacurile sale neîngrădite, direcționate chiar și asupra lui Napoleon III și al țarului Nicolai I, au făcut ca revista să fie interzisă în străinătate. Astfel, chiar dacă la început fusese preluată maniera contestatară a francezilor, în scurt timp *Punch* s-a angajat în sprijinul imperialismului britanic. Discursul critic la adresa autorităților a fost moderat vizibil; jurnalul a încetat să mai reflecte realitatea, simpatizând cu liderii politici⁸. Și pentru că totuși trebuia să existe un cal de bătaie, acesta a devenit Biserica Catolică. În aceste condiții, în 1850 a fost chemat să lucreze ca și caricaturist mult mai conservatorul John Tenniel. El a rămas cunoscut mai ales pentru ilustrațiile realizate la cărțile lui Lewis Carroll, dar și în domeniul caricaturii editoriale, pentru faptul de a fi apelat cu fermitate la personificări ale statelor și națiunilor precum Britannia, John Bull, Uncle Sam, leul britanic sau ursul rus. Artistul a avut o influență considerabilă în rândul contemporanilor și a urmașilor săi, așa-numitul stil Tenniel ajungând să fie împărtășit chiar și de caricaturiștii de la ziarele rivale.

În Statele Unite, prima caricatură politică a fost lansată în 1754, la Congresul din Albany, chiar din mâinile lui Benjamin Franklin. Pentru a lămurii cât de imperioasă era o uniune intercolonială în fața indienilor Iroquois, acesta a desenat un șarpe secționat, fiecare bucată reprezentând o colonie, sub el plasând sloganul „JOIN, or DIE”. Caracterul deosebit de activ,

⁸ Georg Pilz, *Op. Cit.*, p.194.

militant, al lucrării, a fost susținut și ulterior, prin publicarea ei în aproape toate jurnalele americane. Cu toate acestea, acest gen de manifestări au rămas izolate, caricatura politică, ca fenomen amplu și de durată, dezvoltându-se doar din vremea Războiului Civil. Personalitatea în jurul căreia a început totul a fost Thomas Nast, un tânăr de origine germană, venit nu demult pe continent. Se spune că ar fi fost remarcat chiar de Abraham Lincoln, acesta considerându-l, datorită caricaturilor sale deosebit de mobilizatoare, „our best recruiting sergeant”. Nast a fost cel care a descoperit corespondențele optime între partidele istorice și lumea animalelor, vizualizând Partidul Democrat ca pe un măgar iar pe cel Republican ca pe un elefant. Dar motivul pentru care a devenit celebru a fost scandalul politic pe care l-au provocat caricaturile sale adresate „clicii din Tamanny Hall”, un grup de politicieni corupți din New-York. Nast a demascat afacerile ilicite ale acestora în caricaturi din *Harper's Weekly*, începând din toamna anului 1869. Îngrijorat, William Tweed, liderul acestui grup, i-a oferit caricaturistului suma de 500000 \$ pentru a-l determina să înceteze, adică de o sută de ori valoarea salariului pe care revista i-l oferea, dar totuși mita nu a fost acceptată. Legendarul ordin atribuit lui Tweed, „Stop the damned pictures”, s-a dovedit fără efect, iar temerile sale au fost justificate. Membrii grupului au fost demși din funcțiile lor, iar Tweed, în cele din urmă, a fost chiar încarcerat. Thomas Nast a avut un rol decisiv și în alegerea ca președinte a republicanului Ulysses Grant în 1868 și a democratului Grover Cleveland în 1884, sprijinul eficient acordat acestora, prin desenele sale, aducându-i ulterior apelativul de „presidential maker”⁹.

Revenind în Europa, ne oprim în Franța ultimelor două decenii ale secolului XIX, în așa-numita La Belle Epoque. În 1881, la Paris lua ființă revista satirică *Le Chat Noir*, odată cu cabaretul omonim și sub aceeași tutelă, reunind, în edițiile sale, artiști cunoscuți: Alexandre-Theophile Steinlen, Henry de Toulouse-Lautrec, Adolphe Willette și apoi Jean Louis Forain și Caran d'Ache. *Chat Noir* nu a promovat esențialmente o grafică politizantă, dar a generat o manieră pe care au amplificat-o alte publicații de gen, *Gil Blas illustré* în 1891 și un an mai târziu, *Le Rire*. Afacerea Dreyfus va fi un catalizator excelent pentru dezvoltarea caricaturii de presă, urmarea ei fiind polarizarea revistelor umoristice în tabere pro sau contra și chiar apariția unora noi, antidreyfusardul *Pssst*, inițiat de Forain și Caran d'Ache, rivalul său, în această problemă, fiind *Le Sifflet*. În 1901, este lansat *L'Assiette au Beurre*, pentru care va desena Charles Leandre.

În Germania, modelul vest-european a fost perceput puternic încă de la mijlocul secolului. Atunci, *Le Charivari* și *Punch* au inspirat revistele

⁹ Wendy Wick Reaves, *Thomas Nast and the President*, în *American Art Journal*, 19(1987): 60-71.

Fliegende Blätter, *Kladderadatsch* și *Münchener Punsch*. În 1896, Albert Langen, recent întors din Franța, a decis să finanțeze un jurnal asemenea celor pariziene contemporane; a fost creat astfel *Simplicissimus*, publicație care îi va ataca nediferențiat pe junkeri, pe catolici, pe Bismarck și chiar pe împărat. Primul contingent de caricaturiști, și cel mai important, va fi reprezentat de Bruno Paul, Thomas Theodore Heine și Olaf Gulbransson.

Atributele propagandistice ale caricaturii au fost valorizate în Rusia sovietică. Bolșevicii au redactat o revistă satirică emisă chiar din redacția *Pravdei*, care se intitula *Krokodil*. Caricaturile apărute acum atacau defectele, contradicțiile destabilizatoare ale societății capitaliste. Numele remarcabile ale desenului satiric rusesc au fost Boris Efimov, Kukriniksi (nume colectiv a trei caricaturiști care lucrau în comun: Mikhail Kuprianov, Porfiril Krilov și Nikolai Sokolov), Broadaty, Eliseyev și Ganf.

Secolul XX va cunoaște universalizarea caricaturii editorialiste. Anii de după primul război mondial, dar mai ales perioada de după cel de-al doilea război, vor însemna multiplicarea modelelor și fabricarea, aproape pretutindeni, a unor modele de însemnătate proprii.

În Principate, primele caricaturi vor fi adaptări ale celor franceze. Se pare că *Le Charivari* ajunge în țările române încă de la apariție, ținând cont de faptul că în biblioteca colegiului Sfântul Sava se găsea primul număr al revistei. Primul și cel mai important promotor al desenelor satirice franceze a fost Ion Heliade-Rădulescu, care, într-una din scrierile sale polemice, *Domnul Sarsailă autorul*, introduce, printre altele doisprezece, și patru viniete de Daumier, gravate în lemn, spre deosebire de modelele lor, care apăruseră în *Le Charivari* și *La Mode* și care fuseseră litografiate. Se dovedește că Daumier era la fel de apreciat la București precum la Paris. În 1845, traducerea lucrării lui Edmond Texier, *Physiologie du Poète*, e un prilej bun pentru a recurge din nou la vinietele celebrului caricaturist. Puțin mai târziu, *Calendarul popular* al lui Friedrich Walbaum va reproduce desene ale lui Daumier și Grandville din perioada 1843-1847. În 1848, Ion Negulici, în adaptarea românească a celebrului *Gulliver* de Jonathan Swift, va publica 90 de ilustrații copiate după Grandville, din ediția franceză a aceleiași cărți¹⁰.

Anul 1859 și uniunea Principatelor vor reevalua rolul caricaturii prin prisma intereselor politico-naționale. Știm că Ion Bălăceanu i-a propus lui Vasile Alecsandri să înceapă o colaborare cu *Le Charivari*, să ofere acesteia „de faits, des idées, des details comiques sur nos hommes et nos choses”, care să susțină actul unirii. Revista îl folosise deja pe caimacanul Vogoride ca subiect al observațiilor sale critice, și publicase nu mai puțin de

¹⁰ Remus Niculescu, *Contemporani cu Daumier. Scriitori români și caricaturiști francezi între 1835 - 1860*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, Seria Artă Plastică, 18 (1971) : 249-307.

19 articole, într-o singură lună, despre situația politică din Principat¹¹. În această ambianță a schimbărilor statale-constituționale apar și primele publicații satirice autohtone. Pe 28 februarie vede lumina tiparului *Țânțarul*, care va rezista până în vara aceluiași an. Pe 23 iunie apare *Spiriduş*, însă doar pentru trei săptămâni, exact o lună mai târziu apărând *Nichipercea*, o primă revistă satirică care s-a dovedit a fi longevivă. Totuși, pentru a scăpa de injoncțiunile cenzoriale, a fost nevoită să apară sub mai multe nume¹².

În paginile acestei reviste vor apărea primele caricaturi autohtone, realizate de Henri Trenk, elvețianul sosit în țările române în 1851, ulterior ieșind la rampă și alte jurnale satirice precum și alți caricaturiști: Karl Alexander și H. Dembițchi. Polonezul Dembițchi va desena, sub pseudonimul Gedem, mai ales pentru *Ghimpele*, o revistă lansată în 1866. Dacă până în acest moment, temele predilecte ale caricaturii au fost abuzurile de putere ale boierilor conservatori și problemele țărănimii, odată cu venirea la tron a lui Carol I de Hohenzollern, *Ghimpele* va institui o specie tematică ce va deveni tradiție: caricatura antidinastică. Alte publicații vor participa la acest „proces al prusacismului”, care se va derula pe întreaga domnie a regelui. Desenele care implicau imaginea monarhului nu au avut însă consecvența unui fapt divers¹³, Carol I fiind protagonistul scenelor caricaturale mai ales în preajma unor scandaluri politice. Către sfârșitul de secol, artiștii care se vor face remarcăți au fost Rola Piekarski (pseudonim Tantal), Vincenz, N. Vermont și Constantin Jiquididi. Revistele cu care acești artiști colaborau erau acum *Moftul Român* (ziarul lui I.L.Caragiale), *Moș Teacă*, *Adevărul*, *Foarfecă*, *Viața*, *Veselia* (prima revistă care a publicat caricaturi color). Constantin Jiquididi, „Domnul caricaturist”, așa cum i-a spus Arghezi¹⁴, a realizat chiar și câteva albume de desene, *Profiluri parlamentare*, *Ziariști despre țară* sau *Camera liberală*. Rolul său de antemergător al genului a fost recunoscut și ulterior, atunci când Societatea Umoriștilor Români, înființată în 1921, la prima expoziție, îl plasa pe Jiquididi printre promotorii caricaturii românești.

Pentru caricatura românească, sfârșitul de secol reprezintă un prag ontogenetic simbolic, marcând momentul de maturizare tehnică și ideatică a acesteia. Pedanteriile stilistice, susceptibile de amatorism, rigiditatea și calitatea nu foarte bună, din punct de vedere artistic, a caricaturilor apărute în perioada anterioară, vor fi surmontate acum în operele unor tineri

¹¹ *Ibidem*.

¹² Nichipercea 23 iulie-24 decembrie 1859 (Ghearele Dracului 23 iulie 1859; Calendarul lui Nichipercea 1860-1866; Coadă lui Nichipercea ianuarie 1860; Adio la Nichipercea decembrie 1860; Coarnele lui Nichipercea 1860; Codița Dracului 1861; Calendarul Satani Dăruiț Moldovei... 1861; Arțagul Dracului 1861).

¹³ Carmen Tănăsioiu, *Iconografia regelui Carol I. De la realitate la mit*, (Timișoara, 1999), p. 59.

¹⁴ Adrian Ienek, Costinel Costin, *Constantin Jiquididi*, (Iași, 1971), p.14.

caricaturiști. Primii dintre aceștia erau Nicolae Mantu (ascuns adesea sub pseudonimul Nini sau Mat), Nicolae Petrescu-Găină, un „incurabil boem”¹⁵, care își primise numele de galinacee datorită ghetrelor sale albe și mereu imaculate, B’Arg, pe numele adevărat Ion Bărbulescu, pe care Nicolae Tonitza îl considera „un cercetător subtil și sever al societății românești, ale cărei anomalii și plăgi sociale le surprinde și le redă cu talent remarcabil și într-o formă incisivă care atinge deseori tragicul”¹⁶.

De o importanță incontestabilă este personalitatea artistică a lui Ary Murnu, pictor și grafician, recunoscut nu doar pentru caricaturile sale, ci și pentru ilustrațiile sale de carte, afișele și stampele sale filatelice. Frate al nu mai puțin celebrului clasicist George Murnu, Ary a studiat artele plastice la Budapesta și München, după care, revenit în țară, va colabora la numeroase publicații, *Adevărul*, *Juponul*, *Nea Ghiță*, *Timpul*. Revista care îl va consacra a fost *Furnica* lui G. Ranetti și N. D. Țăranu, difuzată pentru prima dată în anul 1904. Numele artistului va fi legat indisolubil, ani la rândul, de cel al revistei în care va satiriza toate aspectele vieții politice și sociale, de la persoana regelui până la corupția micilor funcționari, de la figurile mondene la adulterinele și cheflii Bucureștilor.

Voiajul la München era în acea perioadă o uzanță aproape normativă, foarte mulți tineri ajungând să studieze la celebra „Academie der Bildenden Künste”¹⁷. Chiar dacă Academia era încă un bastion al clasicismului, al metodelor tradiționale, lucru care a fost deplâns în jurnale și în scrisori, chiar dacă ceea ce era oferit cursanților era mai mult rigoarea și consecvența stilului, decât propriul demers creativ, Münchenul era un oraș al diversității culturale, în care alături de dogmele academiste se derulau manifestările Secession-ului și ale viitoarelor avangarde. Un mijloc de emiteră a acestora îl reprezenta și revista *Simplicissimus*, care, după doar câțiva ani de la apariție, era celebră pretudindenii în Europa. Să convingi echipa de redacție să cumpere desenele unui student străin reprezenta mult și era, de aceea, atunci când se întâmpla, un bun motiv de laudă și de mândrie¹⁸. Însă chiar dacă nu mulți au fost cei care au colaborat la renumita

¹⁵ Neagu Rădulescu, *Nicu Petrescu – Găină*, în *Urzica*, 15 iunie 1971.

¹⁶ Nicolae Tonitza, în *Avântul*, 17 martie 1920.

¹⁷ C. D. Stahi, Ștefan Luchian, Octav Băncilă, Gheorghe Petrașcu, Alexandru Jean Steriadi, Nicolae Vermont, Lascăr Vorel, Iosif Iser, Camil Ressu, N. N. Tonitza, Marius Bunescu, Dimitrie Hârlescu, Stavru Tarasov, Cecilia Cuțescu-Storck, Oscar Spaethe, Frederic Storck, Dimitrie Hârlescu, D. D. Stoica, Stavru Tarasov, Samuel Mützner, Emanoil Panaiteanu-Bardasare

¹⁸ Clujeanul Anastasie Demian nu făcea nici un secret din faptul că, în 1918, la întoarcerea de pe front, a vândut la Viena câteva desene care au apărut ulterior în *Simplicissimus*. Pericle Marinescu, *Umbre pe pânza vremii* (București, 1985), p. 156.

publicație bavareză, cei mai importanți, despre care știm, fiind Murnu și Iser, atitudinea „efortului minim” și a economiei de mijloace pe care o practicau caricaturistii germani – de altfel, *simplicissimus* înseamnă în latină *cel mai simplu* – nu a putut să nu trezească interesul pentru tinerii veniți aici.

Adesea, Münchenul nu va fi însă decât o escală pentru artiștii români, pe ruta lor de culturalizare și desăvârșire profesională, care va finalizată la Paris. Unul dintre cei care vor ajunge în Franța, via Bavaria, a fost și Iosif Iser.

Iser a sosit în oraș în 1899, înscriindu-se la început la Facultatea de Arhitectură, și doar ulterior la Academia de Artă. La scurt timp, *Simplicissimus* și *Jugend* îi publică o serie de desene cu caracter social și chiar reușeste să participe cu desene și caricaturi la o expoziție, alături de Th. Theodore Heine și Bruno Paul. Se întoarce în țară în 1904 și se angajează la *Adevărul*, în locul lui Nicolae Mantu, care și el se pregătea să plece la München. Începe să publice și în *Belgia Orientului* și în *Furnica*. În 1908, Iser pleacă la Paris pentru a-și continua studiile începute în Germania. Frecventând cursurile Academiei Ranson, îi cunoaște pe Gris, Pascin, Galanis și chiar și pe Forain. Execută desene ce vor apărea în *Les Temoinnes* și *Le Rire*, unele fiind preluate apoi în *Simplicissimus* și *Lustige Blätter* și în jurnalele madrilene *El Paco* și *El Papitu*. În 1909, revine în țară, organizând o expoziție la care prezintă, alături de lucrările sale, și câteva de Derain, Forain și Galanis. Doi ani mai târziu, începe să deseneze din nou pentru publicațiile românești, colaborând mai ales cu *Facla*, revista lui N. D. Cocea. Grafica lui este deosebit de virulentă, „are în genere gravitate”, cum spunea Cocea, „e în esența ei negativă. Iser nu construiește, ci dărâmă”¹⁹- lucru ce va putea fi observat în seria foarte violentă de șarje îndreptate împotriva regelui după fatidicul an 1907. Antidinasticismul nu va găsi poate niciodată un alt propovăduitor atât de consecvent precum Iser. Au devenit celebre lucrările lui *Vițelul de aur*, *Paița*, *10 mai*, *purpură și sânge* sau stigmatizantul 1907.

Alți caricaturiști ai acestui moment sunt Hârlescu, Vermont, Zamfiropol-Dall, Aurel Dragoș, dar și nume cunoscute precum Octav Băncilă, Luchian, Camil Ressu, Jean Al. Steriadi. Să nu-l uităm pe Francisc Șirato, care a colaborat, printre altele, la *Cronica*, *Furnica* și *Facla*. Acesta, într-o primă perioadă, a resimțit influențele graficii lui Murnu, autonomizându-și stilul, într-o direcție simbolistă, în preajma războiului. Din 1919, începe să publice grafică politico-satirică și Nicolae Tonitza, în ziarele *Cuvântul Liber*, *Socialismul* și *Avântul*, și mai târziu în *Hiena*. Devenise deja legendară acțiunea sa de presă din timpul războiului, când, în lagărul de la Kîrdjoli, unde fusese internat, editase, împreună cu pictorul Vlădescu, o revistă umoristică, într-

¹⁹ *Facla*, Anul III, No. 7, 30 noiembrie 1913, p.60

un singur exemplar, continuată cinci numere sub formă de manuscris. În perioada interbelică, Tonitza începe să publice, după cum am văzut, îndeosebi pentru jurnale de stânga. Nu a fost însă singurul care a avut simpatii socialiste, Iosif Ross colaborând și el la *Adevărul* și *Cuvântul Liber*.

În anii 20, iese la rampă și tânărul Ion Anestin, nepotul unui celebru actor craiovean, al cărui nume de botez îl și luase. Organizează o primă expoziție de caricaturi în 1922, la Maison d'Art, în același an participând și la expoziția Societății Umoriștilor. În 1925, expune la Salonul Umoriștilor. Din 1928, începe să deseneze pentru *Vremea*, revistă care luase ființă în același an și pentru care va lucra 16 ani și la care va deveni, din 1931, redactor. În 1932, pune bazele revistei bilunare *La zid*, care va apărea timp de 16 numere. Importanța acestei reviste e dată de faptul că, în primul ei număr, se naște un simpatic personaj, tipul cetățeanului român, căruia Anestin îi va spune Ion Ion. Începe să colaboreze, din 1936, la *Semnalul* și *Timpul*, și, sporadic, la *Universul literar și artistic*, *Adevărul literar*, *Șantier* și *Bluze albastre*.

Tot în această perioadă, începe să activeze și Aurel Jiquidi, fiul lui Constantin Jiquidi, desenând în special pentru *Cuvântul Liber*, între 1934-1936. Războiul îi va oferi un prilej nedorit să descrie, într-o amplă serie de desene, ororile și inumanitatea acestuia. După 1944, colaborează cu desene la *Flacăra*, *Îndrumătorul cultural*, *Cultura poporului*, *Scînteia*, *Steagul roșu*, *România liberă*, *Urzica*.

De altfel, mulți caricaturiști vor continua să își ofere serviciilor presei de după război, chiar și după instaurarea comunismului: Iser, Iosif Ross, Anestin, Jules Perahim, V. Dobrian și Vasile Kazar ș.a. Temele predilecte din acești ani vor fi legate de demascarea caracterului oribil al fascismului și a efectelor sale fatale în Europa și în țara noastră. În 1945, cu ocazia celebrării evenimentelor de la 23 august, Nell Cobar își strânge, într-un volum intitulat *Humor antifascist*, caricaturile publicate în ultimul an în ziarul *România Liberă*. Aceleași subiecte sunt urmărite și de Ion Doru, în *Scînteia*, care și el va publica o antologie de desene misogermane. La *Scînteia* mai colaborau și H. Leru, Ed. Arno și debutantul Adrian Lucaci. Un alt ziar cu greutate era *Contemporanul*, pentru care lucrau Eugen Taru, Rik Auerbach, Cik Damadian, ultimul asigurând și necesarul de desene ale jurnalelor *Viața sindicală* și *Apărarea*. La *Națiunea*, prima pagină era mereu ilustrată de Mihail Gion.

Paradigma caricaturii sovietice se va impune la început ca formulă ideală și apoi ca obligație ideologică. O expoziție cu facsimile și reproduceri ale desenelor rusești va fi organizată la București în primăvara anului 1949, proximizând doza influențelor artistice care până atunci era administrată distant, prin intermediul presei. *Realismul* desenelor satirice de la Răsărit se consolidează ca agendă comună a tuturor artiștilor din blocul comunist, în primul rând prin verosimilitatea socială, prin poziția de instrument de

configurare ideatică, de propagandă, și de susținere ale adevăratelor valori: cele ale poporului. Caricaturile vor avea astfel o funcție curativă, de depistare și devoalare a dușmanilor de stat, a infectelor reziduri ale capitalismului. Adrian Lucaci spunea, la un moment dat, într-un articol din *Contemporanul*: „artistul e un inginer al sufletului; în ceea ce ne privește, noi caricaturişti semănăm mai degrabă cu medicii. [...]. Caricaturistul împarte cu dărnicie leacul criticii”. Acești experți ai criticii se vor lăsa atrași într-o echipă simbolică de propagandă, în diverse ocazii, Expoziția Anuală de Stat din 1949 și 1950 sau expoziția *Caricatura, armă de luptă pentru pace*. Desenele lui Cik Damadian, Eugen Taru sau H. Leru vor difuza pasaje educative, formule de precizare a ceea ce e bine și ce rău, de deconspirare a defectelor imperialismului, a luptei de clasă din mediul rural, și de de reliefare a calităților comunismului aplicat.

Realismul se va impune însă și morfologic - compozițional și formal - în încercarea de a elimina schematismele și manierismele inutile, dar care va duce la impunerea unei monotipii a stilului, obținută prin interconexiunea stilurilor personale, prin „influnțarea reciprocă neintenționată”²⁰. Utilizarea unor *procedee șablon* și a unor *scheme figurative prestabilite* va determina o situație fără precedent, în care, până după Expoziția de stat din decembrie 1954, caricaturişti să nu mai poată fi recunoscuți individual, să fie confundați unul cu altul. Problema va fi constatată și dezbătută în ședințele Uniunii Artiștilor Plastici, iar apoi expusă public în paginile ziarului *Contemporanul*, care va lansa în 1956 o lungă *Discuție asupra caricaturii*, constatativă și prospectivă, fundamentând adevăratele funcții ale acestui gen grafic, cele ideatice și comunicative, și nu cele formale.

În anii următori, o revistă care va promova satirica vizuală va fi îndeosebi *Urzica*. Totuși, caricatura politică va pierde treptat interesul artiștilor editorialiști, concomitent cu destinderea relațiilor internaționale și reluarea unor legături diplomatice, amicale, cu țările lumii capitaliste. Către sfârșitul perioadei comuniste, ea va înceta să mai existe aproape cu desăvârșire.

Anastaza caricaturii politice se produce după 1989. În 1990, apare *Academia Cațavencu*, inițial un corespondent al celebrelor *Canard Enchaîné* sau *Mad Magazine*, dar care își va crea ulterior un stil propriu. Încă de la început, „responsabilul de imagine” al revistei a fost caricaturistul Octav Mardale. Din 1995, începe o lungă colaborare și Ion Barbu, care până atunci lucrase pentru *România Liberă*. Pentru *România Liberă* vor mai activa și Cristian Marcu și Constantin Veluda. La *Evenimentul Zilei* va lucra Adrian Andronic, publicând, timp de 5 ani și jumătate, 1650 de caricaturi, în rubrica permanentă de pe prima pagină. Genul caricaturii editoriale a devenit, în

²⁰ *Artele plastice în România după 23 august 1944*, (București. 1959), p.127.

perioada contemporană, mai lapidar și mai economicos, din punctul de vedere al tehnicii, datorită faptului că foarte multe publicații sunt cotidiene și necesită o conformare zilnică din partea caricaturiștilor, dar și datorită acordării, în paginile ziarelor, a unui spațiu mai redus pentru astfel de manifestări. Totuși, anii 90 au adus și noutăți de substanță, cum ar fi *videocaricatura* lui Octavian Andronic „Ando”, începând din aprilie 1998, precum și *fotocaricaturile* promovate de *Academia Cașavencu*.

La aproximativ un secol și jumătate de când acest gen artistic a apărut timid în gazetele românești, caricatura autohtonă s-a conformat definitiv modelului global. În plină epocă a inovațiilor, caricatura politică s-a extins dincolo de obișnuitele jurnale și de saloanele de expoziție, putând fi astăzi regăsită în animații de televiziune și în galeriile on-line.

Cronica științifică

Simpozionul Internațional

„Trecutul aprop(r)iat și istoria orală”

(9-10 noiembrie 2006, Cluj Napoca, Institutul de Istorie Orală, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai.)

Adrian Boda

Universitatea „Babeș-Bolyai”

În perioada 9-10 noiembrie 2006 a avut loc simpozionul internațional **Trecutul aprop(r)iat și istoria orală** organizat de Institutul de Istorie Orală al Universității Babeș-Bolyai, a cărui temă centrală a fost, așa cum sublinia și directorul institutului, prof. univ. dr. Doru Radosav, inovarea discursului didactic universitar prin istoria orală precum și modul în care opinia publică privește trecutul aprop(r)iat prin perspectiva experienței comuniste.

Simpozionul, ale cărui lucrări au fost împărțite în patru secțiuni, a reunit atât profesori din România, cât și din străinătate. În deschiderea dezbaterilor, prof. univ. dr. Doru Radosav a rostit un discurs cu tema „De la mărturie orală la depoziție sau două modalități de apropiere sau asumptie a trecutului”, în care sublinia faptul că „istoria orală străpunge baremul strict academic al discursului istoric și se impune ca miză politică, etică, juridică în procesul de apropiere a trecutului, producând o serie de tensiuni între istoricii timpului prezent și istoria îndosariată.”

Prima secțiune a conferinței s-a intitulat **Istoria orală azi** și l-a avut ca moderator pe prof. univ. dr. Doru Radosav. Prima prezentare a aparținut doamnei conf. univ. dr. Smaranda Vultur de la Universitatea de Vest din Timișoara, cu tema „Istoria orală într-un spațiu pluricultural (Arhiva de Istorie orală de la Fundația A treia Europă.)”. Această arhivă de istorie orală s-a constituit în ultimul deceniu și are ca preocupări surprinderea diversității „istoriilor” pe care poveștile de viață le sugerează drept obiecte de investigație. Una dintre aceste istorii este raportul dintre comunitățile etnice și religioase, tipurile de interacțiuni prin care ele se definesc și se diferențiază. Drept exemplu al interacțiunilor culturale este reliefat cazul Banatului, prezentarea încercând să surprindă în ce fel o cercetare de istorie orală se poate transforma într-un dialog util dintre discipline și cu noi înșine cu scopul de a ne aminti, imagina propriul trecut.

Doamna Lidia Gheorghiu Bradley de la Fundația Aspera ProEdu a dezbătut problema „Istoria orală pe Internet: tehnici, avantaje, posibilități”, comunicarea sa materializându-se într-un scurt istoric al dezvoltării colecțiilor de istorie recentă și Istorie orală pe site-uri Internet din întreaga lume. Pe lângă prezentarea tehnicilor de publicare on-line, a posibilităților de editare și administrare a documentelor, discuția s-a axat și pe felul în care aceste documente pot fi folosite de către cercetători, studenți și cititori de orice vârstă din lumea întreagă. Exemplele pe care prezentarea doamnei Gheorghiu Bradley s-a bazat au fost reprezentate de studiile Centrului de Istorie și Medii Noi de la Universitatea George Mason din Statele Unite și propria sa experiență în dezvoltarea de site-uri educative pe Internet.

Ultima lucrare din cadrul acestei prime sesiuni, „Memory and Oral History – an experience of the Karta Center in Poland” a aparținut Katarzinei Madoń-Mitzner și lui Piotr Filipkowski, de la Centrul Karta din Varșovia. Acest Centru și-a început activitatea

în 1982, ca un periodic clandestin ce încerca să observe atitudinea indivizilor în fața sistemelor totalitare din Europa de Centru și Est. După 1989, a fost creat și un jurnal istoric intitulat „Karta” în care au fost reproduse experiențe personale și mărturii istorice. Alte proiecte ale centrului, precum „ Polonezi și germani - istoria unei comunități kashubiene în secolul XX” (povești de viață ale locuitorilor unei comunități satești de la granița germano-poloneză din perioada antebelică), „Proiectul de documentare a supraviețuitorilor de la Mauthausen” (interviuri biografice cu supraviețuitoare ale lagărelor de concentrare naziste), „Mărturii ale femeilor” (povești ale supraviețuitoarelor din lagărele naziste și închisorile sovietice), se centrau toate pe perspectiva individuală asupra evenimentelor ca și formă fundamentală de cunoaștere a trecutului. În ultimii ani, Centrul Karta a înființat o Casă de Întâlniri Istorice, unde a organizat o expoziție a experienței totalitare în secolul XX în Centrul și Estul Europei și expoziții temporare în care sunt rulate filme, se organizează seminarii și se oferă programe educative pe aceeași temă.

Cea de-a doua secțiune a problematizat subiectul **Memoriei ca aprop(ri)ere a trecutului (politici ale memoriei)**, având ca moderator pe doamna Smaranda Vultur. Cea care a deschis această secțiune a fost Anselma Gallinat, de la Universitatea din Newcastle, cu lucrarea „Memory, the self and rhetoric: Talking about, explaining and justifying life during socialist East Germany in the democratic present”. Prezentarea explorează memoria și moralitatea socială prin intermediul a trei exemple de rememorări ale socialismului din Germania de Est. Se argumentează faptul că memoriile și întrebările morale sunt legate între ele, astfel încât reproducerea unei versiuni personale a trecutului socialist devine extrem de dificilă.

I-a urmat la cuvânt Simona Branc de la Universitatea de Vest din Timișoara, cu „Povestea vieții ca mijloc de (re)construcție a Sinelui”. Cercetarea sa a analizat modul în care socializarea familială contribuie la formarea identității, bazându-se pe interviurile de tipul povestea vieții realizate cu persoane aparținând mai multor generații, interviuri ce se regăsesc în Arhiva de Antropologie Culturală și Istorie Orală din cadrul Fundației A Treia Europă din Timișoara. Scopul acestei analize a fost identificarea pattern-urilor educaționale familiale și modificarea acestora pe parcursul secolului XX.

Lucrarea ce a încheiat această secțiune a aparținut Sidoniei Nedeianu Grama, de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, care a avut o comunicare cu titlul „Memoria socială ca palimpsest: genuri de narațiuni despre revoluția română din decembrie 1989”, ce focalizează construcția memoriei sociale a unui eveniment fondator, anume sfârșitul revoluționar al comunismului din România. Metafora palimpsestului a fost folosită pentru a scoate în evidență diversele nivele de înțelesuri și interpretări ale revoluției, suprapuse în timp, precum și a celor ce au fost îngropate între timp sau trecute sub tăcere. Analiza privește memoria nu ca text atemporal, ci ca proces lent, cumulativ, de cristalizare a semnificațiilor unui trecut trăit și narat în anii ce s-au scurs de la eveniment. De asemenea, s-a încercat dezvăluirea relațiilor de putere dintre diversele genuri de narațiuni despre revoluție, precum și efectele de putere asupra a ceea ce este spus. Astfel, lucrarea a interogat dialectica dintre memorie și istorie și legăturile inextricabile dintre memorie, uitare și putere.

În cadrul celei de-a treia secțiuni, intitulate **Mărturie, mărturisire, delațiune. Articulații ale discursului despre comunism**, moderată de conf. univ. dr. Ruxandra Cesereanu, prima susținere a aparținut doamnei Carmen Mihalache și a avut tema „Despre istoria recentă, între memorie și servituțiile politice”, analizând scrierile cu tentă autobiografică apărute în peisajul editorial după 1990, scrieri ce tratează din perspectiva mărturiei sau a memorialisticii comunismul românesc. Drept exemplu, este oferit cazul

unui personaj care pe timpul fostului regim a fost primar în comuna botoșăneană Todireni (1974-1979), și care produce o mărturie ce oscilează între o imagine despre sine transmisă celor din jur și un fapt de conștiință prin care se încearcă transmiterea către noua generație a experienței de viață într-un sistem totalitar.

A doua prezentare a aparținut conferențiarului Virgiliu Țărău, de la Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj Napoca, cu titlul „Supraviețuitorii. Delațiuni și delatori în regimul comunist. Considerații pe marginea unor cazuri de intelectuali”. Pe parcursul acestei prezentări au fost discutate cazurile unor intelectuali români care au trecut prin procesul de „reeducare”, precum și felul în care acest proces a transformat unul din practicanții săi din torționar în victimă. A urmat intervenția domnului Ionuț Costea cu o comunicare intitulată „Delațiune și discurs autobiografic. Ieșirea din duplicitate? Cazul Sorin Antohi” în care a fost prezentat discursul autobiografic al lui Sorin Antohi, ce dezvăluie duplicitatea relațiilor dintre indivizi în timpul unui regim totalitar. Pe parcursul prezentării, identitatea duplicitară a lui Sorin Antohi este dezvăluită ca un exercițiu de explicare a trecutului comunist.

Ultima intervenție a acestei secțiuni a aparținut Cosminei Paul de la Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, care a prezentat lucrarea „1945 în Maramureș: Memoria locurilor între istorie și povestire.” Studiul a urmărit cazul evreilor uciși în 1945 în Maramureș, într-un loc numit Copilașu. Evenimentul este învăluit în mister, întrucât se pare că ucigașii au fost niște „bandiți veniți de peste graniță”, iar pentru fapta lor a fost pedepsită garda civilă a comunei. Datorită faptului că adevărații ucigași nu au fost niciodată descoperiți, povestea capătă un caracter de legendă plină de semnificații memorialistice.

Ultima secțiune, **Etica memoriei**, a fost moderată de către Sidonia Nedeianu Grama, prima dezbateră fiind prilejuită de lucrarea doamnei Ruxandra Cesereanu, „Etica memoriei și reperatele generației tinere”, care combate idea conform căreia tânăra generație nu manifestă înțelegere și interes pentru trecutul recent. Vina pentru această stare a lucrurilor aparține celor care prezintă această istorie, pentru că nu știu cum să o facă într-un mod atractiv. Concluzia acestei prezentări este faptul că e important pentru tânăra generație să ia contact cu trecutul într-o formă directă.

Maria Aldea, de la Universitatea Aix-en-Provence, a prezentat lucrarea „Etica Memoriei. Un punct de vedere.”, prin care a încercat să scoată în evidență coordonatele în care se poate vorbi despre o dimensiune etică a memoriei. Astfel, investigând un interviu și bazându-se pe mijloacele de analiză pragmatică a discursului oral, autoarea a încercat să identifice elementele ce articulează și configurează dimensiunea etică a memoriei.

Ultima prezentare a aparținut lui Ion Xenofontov, „Vocabularul combatanților sovietici în războiul din Afghanistan între comunicare și identitate. (1979-1989).” Ideea centrală a acestei prezentări a fost felul în care discursul a devenit o formă de realitate simbolică. În construcția comunicativă a combatanților sovietici, s-a făcut simțită influența mediului de proveniență a fiecăruia, a literaturii, a limbajului populației afgane, rezultând la nivelul metafizic al limbajului alternativ impunerea unei realități cunoscute numai de ei. De asemenea, prin folosirea limbii native, luptătorii își vor contrui un univers compensatoriu de supraviețuire spirituală în contextul flagelului militar.

Recenzii

Satul, cartea și istoricul: despre câteva perspective istorice și istoriografice recente

Pe marginea opiniei domnului dr. Adrian Andrei Rusu, din "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", L, 2005, 2, cu privire la cartea **Feleacul (1367-1587)**, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, autor Alexandru Simon

Ultimul număr al revistei în care își găsesc loc și aceste rânduri a găzduit transformarea Feleacului într-un *axis mundi* al reproșurilor. Motivațiile acestei transformări "transcend" cadrul medievisticii. Mă voi referi numai la cele ce se leagă, în primul rând, de studierea evului mediu, de diferitele perspective născute astfel asupra Transilvaniei dintre secolele XIV-XVI. Nu iau în calcul aici celelalte circumstanțe, celelalte interese care au înlesnit, iar apoi au hrănit un șir de invective, un șir chiar delicios prin frustrarea exprimată de el la adresa autorului cărții în cauză.

Îmi cer scuze față de cititorul care nu va putea surprinde întregul tablou al problematicii. Explicații de genul că suferința (înfrângerea) personală, neîmplinirea (mezalianța) administrativă ori spaima (ura) universitară și nu documentul nasc teorii și interpretări "revoluționare" sunt lăsate voit în afara cadrelor acestei discuții. Alegerea este motivată de criteriul igienei universitare, al igienei academice, invocate, în mod teoretic, și de dr. Adrian Andrei Rusu, "vocea sfârșitului".

Începem cu partea "vizuală". S-a reproșat folosirea necorespunzătoare a unei gravuri din 1617. Cine citește nota conținând discuția asupra acestei reprezentări poate constata singur cât de neîntemeiată este acuza. Distincția între reprezentarea convențională și imaginea reală nu lipsește din notă. În plus, terenul și documentele, din secolul al XIV-lea până în veacul al XVIII-lea, susțin amplasarea satului pe coasta nordică a dealului și nu pe vârful acestuia, precum în zilele noastre.

Pe de altă parte, dacă ar fi să luăm ilustrațiile drept copii fidele ale realității, am ajunge să presupunem că Dealul Feleacului găzduia un ansamblu bisericesc de anvergura Cluny-ului. Cel puțin aceasta ar fi concluzia la care ar putea duce reprezentarea Feleacului pe harta Transilvaniei comandată de Casa de Habsburg, în 1566. Pornind de la ultima reprezentare, neabăgată în seamă până acum, trecem la ceea ce, de fapt, este marea problemă a Feleacului medieval: Biserica.

Secolele XV-XVI sunt străine de lupta dintre greco-catolici și ortodocși. Aceasta aparține ultimelor trei veacuri, chiar dacă, de ambele părți ale baricadei, extremiștii caută să ne convingă că unirea florentină a generat o avanpremieră a luptelor care au construit un delir confesional și istoriografic, la nivel transilvan cel puțin. Cine nu acceptă aceste date și raporturi simple nu va putea recepta ceea ce epoca, documentele, logica din vremea lui Matia Corvin și Ștefan cel Mare ne oferă vizavi de geneza structurii ecleziastice de pe Dealul Feleacului. Altfel, putem nega totul, putem refuza domniei Moldovei vreun rol transilvan (ungar) important (nu în sens naționalist, ci în cel feudal, în cadrul raporturilor de vasalitate), putem jongla cu onomastica pentru a simula durată.

"Din păcate", actele editate ori de arhivă, pe care cei "versați" în tematica transilvană, cum este și dr. Adrian Andrei Rusu, ar trebui să le cunoască, date fiind stagiile de specializare și vârsta lor, construiesc o cu totul altă imagine. Începând cu scrisoarea lui Ștefan cel Mare către Frederic III de Habsburg, din 1490 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv din Viena) și "terminând" cu raportul asupra *conspirației* lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan împotriva lui Vladislav II Jagiello, din 1497 (Magyarország Levéltár

din Budapesta), rolul ungar al domnului moldav apare drept unul fundamental. El depășește chiar sugestiile și interpretările propuse la data apariției cărții, în 2004.

Cât privește problematica socială formulată de cazul Feleacului în mult dezbătutul cadru al structurii comunitare și elitare a regatului ungar medieval, lucrurile sunt mai simple. Actele vorbesc de la sine și prin context. Cu cât numărul lor este mai mic, dincolo de natura conținutului lor, importanța contextului este tot mai mare, în special dacă se urmărește schițarea unei serii tematice, a unei durate comunitare. Lucrul este vizibil tot din cele două documente de arhivă puse în circulație integral de către autorul rândurilor de față, în cadrul prea stufoaselor note ale cărți.

În final, ne declarăm impresionați de capacitatea domnului dr. A.A. Rusu de a scoate fraze și expresii din context. În egală măsură, ne arătam surprinși de faptul că dânsul a ratat compunerea unei formule de tipul *Ana are mere*, pe care cuvintele și numele din carte i-o permiteau. Ar fi fost însă poate prea pueril (în pofida naturii viscerale a recenziei) pentru seria *Historia a Studiei*.

ALEXANDRU SIMON
Universitatea „Babeș-Bolyai”

Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában.
Editura Imre Takács, Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2006, 733 p.

Catalogul *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában* (Sigismundus Rex et Imperator. Artă și cultură în epoca lui Sigismund de Luxemburg) a fost publicat cu ocazia expoziției cu același nume, organizată de Szépművészeti Múzeum (Muzeul de Arte Frumoase) din Budapesta, între 18 Martie-18 Junie 2006. Evenimentul a beneficiat de patronajul ducelui *Henri de Luxemburg*, președintelui Ungariei, *László Sólyom* și cardinalului *Péter Erdő*. Proiectul a fost coordonat de un grup internațional de istorici, iar obiectele expuse (circa 400 de obiecte) au fost împrumutate din 100 de colecții din 19 țări.

Scopul expoziției era de a prezenta personalitatea și activitatea politică și culturală a lui Sigismund de Luxemburg (1387-1437), regele Ungariei și împărat Roman, dar și prezentarea aspectelor culturale și artistice care au acompaniat domnia lui. Totodată un alt scop al organizatorilor, conform introducerii scrise de *Ronald Recht*, era familiarizarea vizitatorilor cu producția artistică și curente culturale ale epocii.

Volumul începe cu un cadru istoric general (trei articole) și un prolog, și este structurat pe șapte capitole cu teme specifice. După fiecare capitol sunt prezentate acele obiecte de artă care au fost expuse în cadrul expoziției și care se leagă de subiectul capitolului respectiv.

Cele trei articole de la începutul volumului și prologul sunt menite să prezinte cadrul istoric general al epocii, și anume istoria Europei în perioada 1380 -1440, situația și genealogia diferitelor dinastii, cronologia evenimentelor, hărți și domnia lui Sigismund în Ungaria prin prisma evenimentelor.

Primul capitol ne oferă o descriere a perioadei premergătoare domniei lui Sigismund, și anume epoca regilor Angevini, conferind un cadru introductiv pentru epoca lui Sigismund. Problema continuității pe planul mentalității și al exersării puterii este foarte bine evaluată, ideile preluate de la Angevini fiind subliniate. Tot în cadrul acestui capitol, *Zsuzsa Heitel Mór* vorbește despre formarea celor două state române și

legăturile lor cu regii Ungariei. Un alt aspect analizat este viața religioasă și influențele catolice în această regiune. Un rol important în acest proces este acordat soțiilor catolice ale voievozilor, de exemplu Doamnei Clara, cea de a doua soție a lui Nicolae Alexandru, sau celei de a doua soții a lui Mircea cel Bătrân. Sunt prezentate misiuni, biserici și organizarea ecleziastică, și nu în ultimul rând morminte ale anumitor domnitori (Radu I și Lațcu), fiecare cu ilustrații.

Portretelor lui Sigismund le-au fost alocat un capitol întreg format din două articole, dintre care primul schițează nașterea conceptului de portret în evul mediu, dar totodată se descrie și concepția și estetica individului începând de la Părinții Bisericii până la Renaștere. Vilmos Tátrai oferă cititorilor o serie întreagă de portrete ale împăratului, analizându-le și stabilind anumite tipare și diferențe în iconografia acestor opere.

Un alt aspect al domniei lui Sigismund este pus în evidență în capitolul următor, intitulat "Sigilii și bani". În ciuda faptului că în titlul capitolului apare și termenul de "sigilii", ambele articole care compun această parte a volumului discută despre politica și legislația monetară a lui Sigismund, valoarea banilor, diferitele tipuri de monezi aflate în circulație în acea epocă, și alte noutăți introduse de împărat. Faptul că sigiliile sunt prezentate numai în lista obiectelor apărute la expoziție denotă o deficiență a volumului, fiindcă marea varietate și numărul ridicat al sigiliilor folosite de Sigismund ar merita cel puțin un studiu din partea specialiștilor.

Capitolul patru este dedicat lumii cavalerilor dragonului, iar discuția se dezvoltă pe mai multe direcții, fiind cel mai vast capitol al volumului cu 15 articole. Această analiză evidențiază varietatea și importanța subiectului, deoarece multe aspecte ale vieții cavaleresti sunt prezentate de istorici de seamă. Faptul că Sigismund era interesat de cultura cavaleriească și dorea să-l imite pe idolul său, Sfântul Ladislav, totodată adoptarea unui nou stil de viață este redat în aceste studii. Arhitectură, sculptură și sculptori, ordine cavaleresti, costume, curtea regală și elita nobiliară, umanism și umaniști, blazoane, regina Barbara și familia Cilli sunt numai câteva dintre temele abordate. O atenție deosebită se acordă individului, reprezentat prin reconstituirea carierelor individuale de artiști, savanți, nobili și nu în ultimul rând prin viața reginei Barbara, acest ultim studiu dorind să completeze deficiențele existente în istoriografie pe tema biografiei soției lui Sigismund.

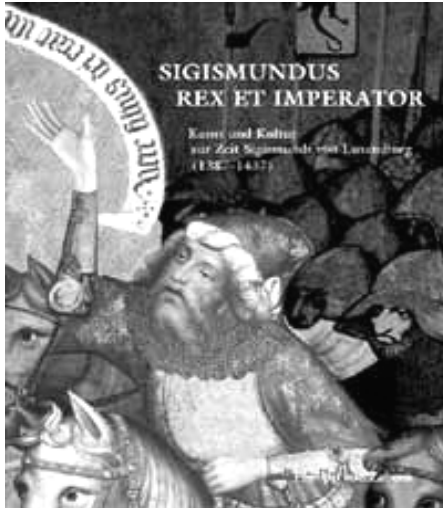
Putere și diplomație sunt cuvintele cheie ale capitolului cinci, unde sunt descrise relațiile împăratului cu marile puteri ale momentului și cu vecinii, dar și activitatea diplomatică efectuată pe parcursul sinoadelor și implicarea în rezolvarea diferitelor conflicte internaționale ale celui care a fost supranumit cel mai mare călător al evului mediu târziu.

Dacă volumul se deschide cu un prolog, capitolul șase poate fi considerat un epilog, deoarece descrie situația din epoca post-sigismundiană. Temele abordate sunt unde și cum a fost înmormântat, ce se știe despre mormântul lui, cine l-a urmat pe tron, ce s-a întâmplat cu urmașii lui și ce s-a scris despre el în deceniile următoare morții lui. Ultimul capitol dă o perspectivă nuanțată asupra artei gotice din țara lui Sigismund și asupra moștenirii artistice ale acestor decenii.

O deficiență a volumului *Sigismundus Rex et Imperator* constă în faptul că nu există o traducere în limba engleză, catalogul de expoziție fiind publicat numai în trei limbi (maghiară, franceză și germană). O versiune în limba engleză ar fi permis unui public mai larg să-l cunoască pe unul dintre cei mai mari împărați al evului mediu și ai epocii sale.

Partea alocată vizualului merită toate laudele, fiindcă imagini de o calitate remarcabilă abundă, toate fiind amplasate strategic după capitolele în care se discută despre obiectele respective. Organizarea volumului este foarte reușită în acest sens, deoarece din cauza cantității materialului altă soluție nu ar fi permis o privire de ansamblu asupra obiectelor studiate. Ilustrația ne dă o imagine generală despre expoziție și aceia dintre noi care n-au avut ocazia să fie prezenți acolo, nu pot decât să regrete pierderea unei experiențe unice, fiindcă posibilitatea ca toate aceste obiecte adunate din mai multe colțuri ale lumii să mai fie prezentate este foarte redusă.

WEISZ SZIDÓNIA
Universitatea „Babeș-Bolyai”

Ilustrația este de pe site-ul următor: <http://www.sigismundus.hu/?l=hu&s=4> și reprezintă coperta ediției în limba germană.

Jennifer D. Selwyn, **A Paradise Inhabited by Devils: The Jesuits' Civilizing Mission in Early Modern Naples**, Ashgate – Institutum Historicum Societatis Iesu, 2004

Two problems articulate the study undertaken by Jennifer D. Selwyn of the Jesuit mission in Naples from the mid 16th to the early 17th centuries: to discuss the forging of a corporate identity in the case of the Jesuit missionaries acting in the Kingdom of Naples and to illustrate “the Society of Jesus’ contribution to the cultural mapping of the early modern world”.

He novelty of the work comes especially from the first aspect. The author proposes a fresh perspective in the study of the early-modern Catholic missions, a perspective which bears the influences of more recent historiographical developments labeled as cultural history. Accordingly, the focus is on the creation and maintenance of the institutional identity of the Society of Jesus – or, in the author’s own words, on “how missionary activity came to form a central pillar of Jesuit identity” - through the missionary discourse. The thesis of the book is that this institutional identity was produced and reproduced through a specific set of stereotypes, motives, themes, styles examined in separate chapters of the book. The importance of the Neapolitan site

resides – according to the author - in the fact that it was a laboratory to test and refine the missionary methods and to forge the collective identity of the missionaries.

Since the Jesuit order identified its mission as a civilizing effort, the image of a backward and barbarous Naples (both the city and the Kingdom of Naples) served as background and justification of their own action. This is not to say that it was white when the sources claim it to be black. In fact all the commentators of Neapolitan life shared the consensus that hardship, violence, lawlessness, unorthodox religiosity were linked and characterized the common population of Naples, requiring strict control. But this negative image, emerging in the context of economic decay and social unrest of the second half of the 16th century, was grasped and used by Jesuits for their own purposes.

The free education and the imperatives of internal mission constitute another specificity of the Jesuit apostolic idea. The latter concept was inherited from the mendicant orders but modified in a substantial way. If for mendicants history was prophetic - they, acted as announcers of the Divine kingdom regardless the results of the mission, for Jesuits history was natural so that the missionary strategy should be based on observation and careful gathering of data about specific societies and their practices. This conceptual innovation was a result of the tremendous impact of the New World and the remarkable efforts to come to terms with this radical otherness.

The New World was not only a site for missionary innovations, but was also a *topos* of the missionary discourse in Europe. By the analogy of the external and internal mission, bearing on the supposed barbarity of the places and people among whom missionaries acted, a culture of missionary martyrdom and heroism was cultivated, propagated and shared within Society. Following Jose de Acosta's idea of levels of civilization, the Jesuits deemed necessary a certain level of civility prior to formal conversion. This civilizing ideal became part and parcel of their collective identity. The importance of "the lure of the Indies" is revealed by the careful analysis of *Indipetae*, the letters of novices who were requiring to be sent as missionaries beyond the borders of Europe. The mechanism by which such an ideal was promulgated in the organization was the circulation of letters received from "the Indies" among the members of the order and novices.

The instruction manuals concerned with the missionary science provided another means for articulating group identity. Four principles lay at the heart of this missionary science: the deliberate and systematic planning of missionary strategies, the imagining of an ideal missionary decorum, the emphasis on cultivating techniques for information gathering and the effort to find a midway between accommodating the local conditions and faithfulness to the order's 'calling'. The surviving accounts tend to emphasize the difficulties and resistance met by missionaries, the reluctance of people, and the stages of the conquest in the interest of creating and justifying the perfect setting for a necessary and heroic intervention by the Fathers.

From the late 16th century peacemaking among and reconciliation of diverse feuding factions in Southern Italy became part of the missionary program and concomitantly of the systematic Jesuit institution building. The rituals of reconciliation and of penitence were fused by the Jesuit missionaries with spectacular theatrical representations, another mark of their vocation. This sacred theater was meant to facilitate the internalization of the missionary message beyond the level of consciousness, effecting an "acculturation of the unconscious" (Novi Chavarria quoted by Selwyn). Exactly this aspect of involving the excitation of senses, as a sign of an unorthodox

popular religiosity threatening social order, triggered sharp critiques, both from outside and from within the Company, especially from the end of the 17th century.

This ironic twist – the reformers of the beliefs and morals were accused of enforcing unorthodox beliefs and social disorder – is best reflected by the expulsion of the Order from the Kingdom of Naples in 1767. At the basis of such a decision stood the Jesuits' paradoxical association with both old feudal elites and the popular modes of religiosity, so part of the image of a backward Naples which is in need of reform. It was a sign of the prevalence of the secular civilizing project which – as Selwyn points out – should not obscure the religious and moral project of the missionaries and the modernity of the order as reflected in two essential features: the extreme rationalization of its labors and the ability of pragmatic accommodation to the environment.

The author of this work has the important merit of approaching the thorny methodological issue of the relationship between reality and its reflection in the sources. Although she explicitly abstains from discussing the veracity of the missionaries' accounts in relation to places and people, the tension between the two planes – of reality and of representation – is recurrent in the book. The question of how much is invented and how much is reflected in the missionary reports is an uneasy one. This occurs more explicitly in the chapter about peacemaking. Selwyn's account of the social drama of reconciliation points at the same time to divisions within communities and their settlements and to the consciously assumed apostolic vocation of the order. A skeptical approach will assume that the conflicts as well as their alleged successful resolution are just themes of missionary discourse aimed generally at forging identity. The author chooses a halfway solution suggesting that the social unrest was real and that its resolution by the missionary intervention should be considered as efficacious temporarily but not as definitive. The solution seems clever for we cannot be skeptical of the entire content of missionary accounts, notwithstanding their rhetorical embellishments.

Besides this methodological solution there are two awkward aspects of this book that need highlighting. One is the hasty manner of addressing the issue of the precise mechanisms of identity making and the material and institutional contexts of that process. This problem is discussed desultorily on 4 pages altogether which describe the "varieties of instructional documents" such as the circular letters of Francis Xavier and their remarkable success among novices. The issue is discussed in more detail in the chapter dedicated to the "lure of the Indies". As to the other themes making the Jesuit missionary identity, there appears to be a general absence of a discussion on how they were circulated, disseminated, or taught.

A lack of comparison with other missionary orders is likely to raise doubts about the singularity of the Jesuit missionary identity and about – at least some of – their would-be particular apostolic methods.

In spite of these shortcomings, the study by Jennifer Selwyn stands as a major contribution to the historiography of Counter-Reformation and especially to the history of early modern missionaryism. Its main merit consists in formulating new inquiries on the available sources and consequently providing an original and theoretically updated perspective upon a classic topic of research.

Lucian Periș, **Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească 1601-1698**, Blaj, Ed. Buna Vestire, 2005, 428 p.

Dintru început, s-ar putea pune două întrebări: De ce ar alege un tânăr istoric și teolog greco-catolic un astfel de subiect?; respectiv, de ce tocmai o istorie a catolicismului latin din Țările Române în secolul XVII? Cele două probleme pot avea un răspuns comun, care se găsește afirmat indirect de către autor în introducerea lucrării: o astfel de cercetare „poate facilita mai buna cunoaștere a rădăcinilor mișcării de unire ecleziastică din Ardeal” (p. 14). Lucian Periș se înscrie astfel pe linia deschisă în trecut de alți mari istorici uniți, care au analizat tematici legate de istoria bisericească a românilor în secolul XVII, pentru a înțelege mai bine evenimentele ce au avut loc între anii 1697 și 1700. Îi amintim în acest sens pe Aloisie Tăutu sau Zenovie Păclișanu. Autorul a schimbat însă perspectiva analizei. El nu se mai concentrează asupra românilor în principal, ci asupra celor care i-au convins pe aceștia să accepte unirea cu Biserica Romei: iezuiții.

Desigur, lucrarea nu se referă numai la iezuiți și la Transilvania. Ea și-a propus să analizeze istoria catolicismului roman în întreg spațiul românesc, oprindu-se asupra Companiei lui Isus, a franciscanilor dar și asupra celorlalte structuri organizatorice ale Bisericii Catolice: episcopiile, parohiile, instituțiile de învățământ etc. Este o viziune globală, complexă, unică în istoriografia română de până acum. Privită din perspectiva unirii, ea demonstrează faptul că aceasta a fost și rezultatul unei activități intense și a unui interes permanent ale Curiei romane pentru spațiul locuit de români. Unirea nu a fost un eveniment întâmplător și nu a implicat Roma într-o zonă necunoscută.

Subiectul abordat de autor este foarte vast, complicat, deoarece se referă la realități foarte diferite. Cartea îmbină mai multe planuri. Urmărind criteriul geografic, structura lucrării analizează viața politică și religioasă din cele trei Principate: Transilvania, Moldova și Țara Românească. Marele avantaj al acestei alăturări este posibilitatea formării unei viziuni comparate a ceea ce însemna în secolul XVII relația între stat și biserică în general, nu doar față de Biserica Catholică. Făcând un pas înainte, cartea vorbește despre relația dintre statul – susținător al unei alte confesiuni și catolicismul. Din această perspectivă, lucrarea prezintă imaginea Bisericii Catolice la nivel local. Însă autorul nu a pierdut din vedere faptul că aceste realități sunt doar aspectele locale ale unui proces universal. Pornind de aici, discursul se dezvoltă urmărind noi planuri: al legăturii duble între instituțiile catolice din teritoriu și reprezentanții lor cu centru, cu Roma (cu papalitatea și cu diferitele congregații romane); respectiv, cu Biserica Catholică din regiunile învecinate Principatelor (Polonia, Imperiul Habsburgic, zone cuprinse în Imperiul Otoman etc.). În paralel cu acestea, se pot urmări relațiile pe care Biserica Catholică le-a avut în această perioadă cu celelalte confesiuni din aceste zone: ortodoxia, calvinismul, luteranismul și unitarianismul. Iar în plus, sunt sesizabile legăturile dintre oficialitățile politice și instituțiile de stat cu Biserica Romei, atât la nivelul Europei Centrale cât și al Curiei romane. Autorul a construit toate aceste planuri ținând cont de evoluțiile politice din spațiul central-european, ce au influențat decisiv și cele trei Principate. Prin permanență contextualizare, relația între stat și biserică, între politic și religios, devine mai ușor comprehensibilă.

Toate aceste niveluri de analiză se întrepătrund, neputând fi înțelese în mod separat unele de altele. Ele se completează, iar din această perspectivă comparativă autorul reușește să creioneze tabloul Bisericii Catolice din acest spațiu, în secolul XVII. Aceasta este o biserică aflată în minoritate, înfruntând mari dificultăți la nivel politic, confruntându-se cu multe probleme materiale. Se află uneori în ilegalitate, adeseori

persecutată (mai ales în Transilvania), având o relație complicată cu autoritățile laice și fiind, în același timp, privită ca un dușman de către celelalte confesiuni. Este imaginea unei biserici ce activează în unele momente din adâncul catacombelor, o biserică umilă, săracă, decăzută și fără perspective, pentru ca în altele să apară puternică, activă și implicată în dialogul inter-confesional, cult, la un nivel superior de exprimare – spre exemplu, momentul sinodului de la Cotnari ce a avut loc imediat după marele sinod de la Iași din 1642. Autorul a realizat un discurs ce vorbește cu entuziasm despre rezistență, supraviețuire, perseverență, insistență, reușite dar și multe eșecuri, despre alungări și reveniri.

Viața Bisericii Catolice din cele trei Principate este surprinsă urmărindu-se mai multe nivele. Mai întâi, cel al clerului local, parohial, atâta cât mai exista. Autorul prezintă structurile și modul de funcționare a catolicismului în teritoriu, reliefându-se imaginea unor parohi simpli, influențați de comunitățile locale, preluând obiceiuri diverse, unele depășind chiar cadrele canonice posttridentine, insuficienți ca număr și supuși presiunilor din afară. Ei nu beneficiază adesea de sprijinul unei ierarhii organizate (inexistentă în Transilvania în secolul XVII, în vreme ce în Moldova cunoaște perioade lungi de vacanță). Acest nivel este completat și ajutat prin activitatea celor două mari ordine misionare: iezuiții și franciscanii. Aceștia sunt cei care susțin edificiul Bisericii Romane la granițele sale est-europene. Sunt prezentați în rolul lor de misionari, de organizatori ai unor instituții de învățământ, de profesori, de ierarhi dar și de diplomați. Autorul reușește astfel să construiască un discurs care dezvăluie personaje puțin cunoscute până acum, cu toate că nu acesta este scopul principal al cărții. Însă evoluția Bisericii Catolice în secolul XVII, în această regiune, a depins mult mai mult de activitatea unor personalități, decât de funcționarea regulată a unui aparat administrativ și instituțional bine pus la punct. Tocmai acesta a lipsit Bisericii Romane.

Lucrarea lui Lucian Periș a fost construită în jurul mai multor cuvinte-cheie. Acestea sunt: confesionalizare și stat confesional (foarte relevante în special pentru cazul Transilvaniei secolului XVII); rațiune de stat (politica domnilor români față de catolicism); Reformă Catholică și Contrareformă, relevând modul de acțiune al Bisericii Romane posttridentine; misionarism; relația dintre centru și periferie. Este o carte care dezvăluie viața religioasă a Principatelor cu marea lor diversitate confesională, în condițiile în care factorul politic a jucat un rol decisiv în evoluțiile fiecărei biserici în parte. Pornind de aici, se pot distinge și elementele constitutive ale identității confesionale. Lucian Periș discută despre modul în care fiecare confesiune și-a apărât propriul patrimoniu identitar, ce ține de credință, de componente ale ritului, de tradiții, de reacții defensive în fața alterității religioase dar și naționale.

Nu în ultimul rând, cartea oferă o nouă abordare a fenomenului unirii religioase, pornind de la cazul concret al bisericii românilor ardeleni ce s-a unit cu Biserica Romei la sfârșitul secolului XVII. Aceasta este înțeleasă ca un rezultat al Reformei Catolice și al Contrareformei privită atât din perspectiva catolică cât și ortodoxă. Nu în ultimul rând, cartea a încercat să aducă lumină asupra deceniilor ce au precedat, respectiv au urmat sinoadelor de unire a bisericii românilor ardeleni cu Biserica Romei. Este o perioadă pe care mulți cercetători au analizat-o finând cont numai de câteva documente, construindu-se adevărate discursuri pornind doar de la actele sinoadelor de unire. Lucrarea lui Lucian Periș aduce elemente noi menite să elucideze evenimentele acelor ani prin lămurirea întregului context politic și religios care îi implică pe Habsburgi, iezuiți, Statutele protestante și clerul român. El a recreat atmosfera tensionată și împrejurările complicate din ultimii ani ai secolului XVII.

Autorul s-a bazat în realizarea cărții pe un material arhivistic foarte mare, provenind în special din arhivele romane. Acesta oferă cărții caracterul ei de noutate, deoarece se bazează pe documente necunoscute încă în istoriografia română. Lucian Periș aduce la lumină o mulțime de nume și date, pe care le introduce în contextul politic și religios al Principatelor. Textul devine destul de încărcat de o mulțime de detalii și de paranteze explicative sugerând dorința istoricului de a nu pierde nimic din informațiile valoroase dezvăluite de arhive.

Pornind de la această constatare observăm structura laborioasă a lucrării. Materialul a fost împărțit după mai multe criterii. Mai întâi cel geografic, prezentând realitățile specifice fiecăruia dintre cele trei Principate. Apoi tematic, referindu-se la instituțiile locale ale Bisericii Catolice și la misiunile iezuiților și franciscanilor, abordate separat pentru fiecare zonă în parte. În plus, toate informațiile sunt aranjate cronologic pornind de la sfârșitul secolului XVI pentru a ajunge la începutul secolului XVIII. Toate acestea trădează efortul mare depus de autor pentru a coagula și ordona uriașul material documentar pus în circulație. Cititorul își poate da seama de munca de cercetare asiduă depusă de autor în diversele arhive pontificale. În acest sens, un aport pozitiv la ușurarea utilizării lucrării de către cercetători îl aduc indicele de locuri și de nume de la sfârșit.

Cartea lui Lucian Periș analizează istoria catolicismului în zona de periferie a răspândirii sale geografice. Însă prin numărul mare de acte emise de instituțiile romane și de reprezentanții lor în teritoriu, se demonstrează interesul deosebit al Curiei papale pentru întărirea acestei religii chiar și în interiorul unui mediu politic și confesional ostil. Autorul vorbește cu multă pasiune și înțelegere despre greutățile prin care au trecut diverși preoți, ierarhi sau misionari, fără să cadă însă în subiectivism. În final, nu ne rămâne decât să apreciem inițiativa celor care s-au ocupat de publicarea acestui material ce a reprezentat teza de doctorat susținută de Lucian Periș în 1999, la Roma, la Universitatea Pontificală „Gregoriană”. Apariția cărții are marele merit de a valorifica astfel un material deosebit de valoros, ce rămăsese necunoscut istoricilor și publicului român din cauza destinului tragic al autorului.

CIPRIAN GHIȘA
Universitatea „Babeș-Bolyai”

Emanoil Rus, **Silviu Dragomir și raporturile româno-slave**. Cluj-Napoca, Ed. EIKON, 2004, 326 pagini. ISBN 973-7987-87-X

Silviu Dragomir reprezintă unul dintre istoricii din vechea generație de istorici ardeleni care au stărnit constant, din varii motive, interesul istoriografiei românești din anii 1980 și până în prezent. I-au fost dedicate monografiile, studiile de analiză a operei istorice, articolele de conjunctură, i-au fost editate cărțile, studiile și articolele științifice (vezi contribuțiile semnate de Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Stelian Mândruț și Pompiliu Teodor). Dintre publicațiile ultimilor ani, merită amintit excelenta monografie pe care i-a dedicat-o Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric*¹. Același istoric a editat volumul Silviu Dragomir, *Studii de istorie medievală*² și, foarte recent, volumul I a cărții *Istoria desrobirii religioase a românilor din*

¹ Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 2002, 440 p.

² Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, 1998, 245 p.

*Ardeal în secolul XVIII*³. Preocupările istoriografice ale autorului cărții la care fac referire aici – Emanoil Rus – pentru viața și opera lui Silviu Dragomir merg oarecum în paralel cu cele ale lui Sorin Șipoș, de aceea în paginile vom face numeroase trimiteri la publicațiile acestuia din urmă.

La origine, cartea lui Emanoil Rus este o teză de doctorat, susținută la Facultatea de Litere a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj în anul 2004. Ca și în alte cazuri, monografia tipărită care derivă din teza de doctorat a fost precedată de câteva contribuții parțiale dedicate subiectului, pe care le găsim amintite în *Bibliografia cărții*. Pe de altă parte, nu poate fi trecut cu vederea faptul că lucrarea de față a fost lansată de propriul ei autor în deschiderea susținerii publice a tezei de doctorat. Tot aici trebuie menționată ediția îngrijită de autor, împreună cu îndrumătorul tezei sale de doctorat, profesorul Onufrie Vințel, la sus-pomenita carte a lui Silviu Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*⁴. Din păcate, această ediție din anul 2002 este o simplă reproducere a ediției princeps (Sibiu, 1920-1930), fără a fi o ediție critică – așa cum este de exemplu ediția îngrijită de Sorin Șipoș, ediție care beneficiază de un foarte consistent studiu introductiv și aparat critic⁵.

În cele ce urmează, ne vom concentra asupra prezentării cărții semnate de Emanoil Rus, *Silviu Dragomir și raporturile româno-slave*, urmărind două direcții: problemele generale pe care le ridică cartea, respectiv conținutul acesteia.

Înainte de toate, trebuie să observăm structura lucrării: aceasta începe cu o *Introducere* despre biografia și cariera academică a lui Silviu Dragomir (cca. 90 pagini), urmată de trei capitole: *Relații româno-ruse în epoca lui Silviu Dragomir*; *Silviu Dragomir despre raporturile româno-sârbocroate*, respectiv *Raporturi lingvistice româno-slave în epoca lui Silviu Dragomir* (cca. 180 pagini), la care se adaugă *Concluziile* (5 pagini) și *Bibliografia* (20 pagini). Tot aici trebuie amintită secțiunea *În loc de postfață* (p. 291-294), în care se redau pasaje apreciative extrase din referatele membrilor comisiei de la susținerea publică a tezei de doctorat. În economia lucrării, spațiul cel mai mare este acordat relațiilor româno-ruse, iar întreaga organizare a capitolelor și subcapitolelor reflectă cu fidelitate preocupările lui Silviu Dragomir pentru relațiile româno-slave. În capitolul introductiv, dedicat vieții și activității istoricului, autorul acordă un spațiu mult prea extins – raportat la subiectul cărții și la structura respectivului capitol – activității politice a lui Silviu Dragomir (activitatea în Partidul Național Român, implicarea în organizarea Unirii Transilvaniei cu România, ministeriatul la Minorități etc.) (p. 48-65) și activităților didactice și administrative la Universitatea din Cluj (p. 65-75).

O a doua observație importantă referitoare la lucrare per ansamblu este perspectiva din care a fost scrisă. Prin titlu, structură și conținut, cartea de față se încadrează la „istoria istoriografiei” sau „istoria slavisticii”, însă formația și profesia teologică ale autorului și-au pus puternic amprenta asupra cărții. Modul în care autorul a înțeles să se raporteze la subiect – și la istorie în general – este unul străin direcțiilor pe care le urmează istoriografia românească a ultimelor două decenii și amintește mai degrabă de istoriografia combativă a anilor 1920 sau 1940. Autorul nu înțelege să se detașeze de epoca despre care scrie, nu a înțeles-o și nu l-a înțeles nici pe Silviu Dragomir,

³ Ediție de Sorin Șipoș. Editura Universității din Oradea, 2007.

⁴ 2 vol. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Emanoil Rus. Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 2002, 584+404 p.

⁵ S. Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric al unirii religioase*, în ed. citată, p. 11-100.

om al epocii sale, nefăcând decât să repete (obsesiv) multe din leitmotivurile discursului istoric sau istoricizant al deceniilor trecute. Premisa de la care pornește Emanoil Rus este că în orice privință, istoricii români (în frunte cu Silviu Dragomir) au aprioric dreptate, spre deosebire de istoricii străini, al căror discurs este întotdeauna șovin, revizionist, revanșard, exagerat. Modul în care sunt etichetate opiniile istoriografiei maghiare (și sârbe) este simptomatic și este constant de-a lungul întregii cărți: „[...] contracarând [Silviu Dragomir, n.rec.] astfel o serie de idei și aberații cultivate de o bună parte a istoricilor și neistoricilor unguri, reprezentanți ai unor curente revizioniste și revendicative, care cultivau așa-zisa legitimitate maghiară în Ardeal și nu scăpau nici o ocazie să-și trâmbeizeze pretențiile teritoriale” (p. 47); „exagerările intenționate sau nu ale unor specialiști străini, care s-au căznit [subl.rec.] mereu (unii o fac și azi) să falsifice istoria, estompând prin diferite mijloace rolul și locul elementului românesc [...]” (p. 287). Astfel, Dragomir a făcut cunoscut „adevărul despre Transilvania” (respectiv Banat) (p. 47, 78, 237-238), „a pus relațiile româno-maghiare și drepturile românilor în Transilvania în adevărata lor lumină” (p. 63). O atitudine similară se reflectă și din paginile dedicate relațiilor româno-sârbe, unde citim că, aprioric, Banatul a fost românesc și doar ulterior populat de sârbi, că istoricii români sunt deținătorii absoluți ai adevărului despre Banat și despre relațiile româno-sârbe (p. 193-197). Argumentele istoricilor străini (maghiari, sârbi) sunt considerate a fi întotdeauna bizare, ale istoricilor români sunt întotdeauna juste; drepturile istorice ale maghiarilor sunt prezumtive, ale românilor sunt de necombătut (p. 237-242). „Ardealul a fost dintotdeauna pământ românesc și nimeni nu are dreptul moral și istoric să emită pretenții asupra lui” (p. 10).

Nu se poate trece cu vederea tonul confesionalizant al discursului lui Emanoil Rus, care nu se disociază nicidecum de discursul lui Silviu Dragomir și epoca în care acesta a trăit. Citatul care urmează este cât se poate de relevant: „[...] angajamentul organic față de ortodoxie [al lui Silviu Dragomir, n.rec.] este un lucru firesc, căci Silviu Dragomir a fost și a rămas toată viața un bun român” (p. 286). Fără a contesta confesiunea, ci confesionalismul, trebuie să atragem atenția asupra modului exclusivist în care autorul înțelege istoria bisericească a românilor ardeleni. În mod frecvent, autorul insistă asupra importanței formației teologice a lui Silviu Dragomir, ceea ce nu este într-un totu corect, dat fiind că studiile, cariera universitară și academică, publicațiile lui Silviu Dragomir au un profil istoric. Raportarea la Unirea cu Roma este întotdeauna negativă, referirile la Unire se fac cu ghilimele („unire”) sau prin substantivul *uniație*. În schimb, mișcarea lui Sofronie din Cioara este catalogată drept „revoluție religioasă” (p. 184). Este ușor de înțeles de ce, relatând episodul școlar al lui Silviu Dragomir la Blaj, autorul nu face nici cea mai mică referire la profilul greco-catolic al gimnaziului blăjean, numindu-l excesiv de neutru... „gimnaziu românesc din Blaj” (p. 15-16).

Emanoil Rus nu neagă militantismul ortodox și implicarea de partea Bisericii Ortodoxe ale lui Silviu Dragomir de-a lungul timpului, însă pornește de la premisa că român = ortodox și, deci, cine nu este ortodox nu este român și automat, nu poate avea dreptate. „Ori de câte ori a fost cazul, [Silviu Dragomir] a luat poziție față de cei care denigrau virtuțile poporului român ori denaturau istoria sa”, iar în 1929 „[...] a intervenit vehement pentru a combate unele teorii nedrepte vehiculate de politicieni aparținând altor confesiuni decât cea ortodoxă” (p. 76). Aceeași raportare negativă este și la adresa Imperiului Habsburgic, perceput ca un rău generalizat care li s-a întâmplat românilor. În mod frecvent, Emanoil Rus vorbește de „imperiu austro-ungar” sau de „politică austro-ungară” cu trimitere la secolul al XVIII-lea (spre exemplu la p. 173), eroare a cărei gravitate nu mai trebuie subliniată.

În câteva prilejuri, Emanoil Rus a încercat să explice spiritul militant și confesionalizant de care a dat dovadă Silviu Dragomir, citând în acest sens mai mulți istorici, printre care și pe Sorin Șipoș, ale cărui explicații le prezintă pe larg, fără a le fi înțeles mesajul (p. 96-97)⁶. De asemenea, autorul nu a înțeles să-l raporteze pe Silviu Dragomir la epoca în care acesta a trăit: multe dintre lucrările sale reprezintă fie „comenzi” din partea instituțiilor statului care solicitau în anii 1940 unui istoric competent precum Silviu Dragomir argumente istorice care să combată propaganda țărilor vecine privitoare la provinciile disputate (Transilvania, Banat), fie luări de poziție proprii ale lui Dragomir, pentru aceleași motive. Din acest punct de vedere, Silviu Dragomir nu reprezintă o excepție, ci dimpotrivă, el se alătură unui mare număr de istorici ai epocii care în anii 1940 au scris asemenea lucrări (Gheorghe I. Brătianu, Nicolae Iorga, Ioan Lupaș etc.).

Un bun exercițiu îl constituie punerea în oglindă a unor capitole ale cărții lui Emanoil Rus cu abordările acelorași subiecte în monografia lui Sorin Șipoș: spre exemplu, paginile dedicate *Studiului critic în legătură cu cartea d-lui G. Müller, arhivarul universității sășești*, publicat de Silviu Dragomir în anul 1913 sunt analizate și comentate într-un mod profund diferit de Emanoil Rus (p. 268-270), respectiv Sorin Șipoș⁷.

În concluzie, avem de-a face cu o carte care, în ciuda pretențiilor ei de monografie academică (și teză de doctorat) este aproape cu desăvârșire lipsită de echidistanță și spirit critic. Probabil singurele dovezi de spirit critic le găsim la paginile 264 și 267, unde autorul respinge niște etimologii propuse de Silviu Dragomir, fără a argumenta însă, în vreun fel, această respingere.

Revenind la conținutul propriu-zis al cărții, frapează modul în care autorul își organizează informația documentară. De multe ori, cititorul are impresia că citește articolele, studiile și capitole din cărțile lui Silviu Dragomir – rezumate și repovestite. De la o carte care poartă titlul *Silviu Dragomir și raporturile româno-slave* ne-am fi așteptat la o analiză a raporturilor româno-slave așa cum le-a văzut Silviu Dragomir, însă autorul nu face decât rar distincția între – de exemplu – „relațiile româno-ruse” și „contribuția lui Silviu Dragomir la istoria relațiilor româno-ruse” (p. 99-185). Multe citate nu fac decât să rezume documente puse în valoare de scrierile lui Silviu Dragomir sau se citează pe larg opiniile acestuia; numeroase citate sunt interminabile, greoaie și fără relevanță, fără legătură directă cu subiectul capitolului sau subcapitolului respectiv (vezi citatul de la p. 225-229).

Referindu-se la „relațiile româno-ruse”, care sunt aproape exclusiv „relații bisericești româno-ruse” (cu mare accent pe epoca țarinei Ecaterina), Emanoil Rus nu sesizează nuanțele politice și propagandistice ale acestor relații, interesele politice și strategice ale Rusiei în Țările Române și Transilvania, în Europa Centrală și Balcani în general, dar și miza jocului diplomatic al mitropoliei (patriarhiei) sârbe de la Karlowitz; este suficient să semnalăm alianțele antiotomane vehiculate în mediile clericale românești și rusești (secolele XVII-XVIII) sau problema consolidării ortodoxiei transilvane în contextul Contrareforme promovate de Habsburgi și a Unirii cu Roma.

Emanoil Rus acordă cinci pagini din economia cărții prezentării recenziei negative pe care a publicat-o slavistul Ilie Bărbulescu cărții lui Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI* (București,

⁶ Vezi S. Șipoș, *Silviu Dragomir – istoric*, p. 279-283.

⁷ *Ibidem*, p. 186-190.

1927), recenzie apărută în revista *Arhiva* din Iași un an mai târziu. Insistând atât de mult asupra recenziei și rezumându-i argumentele lui Ilie Bărbulescu (p. 251-256), Emanoil Rus încearcă să-l desființeze și să-l arunce în derizoriu pe recenzent, fără a avea însă suportul științific pentru a o face.

Revenind la *Introducere*, autorul include acolo un necesar subcapitol *Silviu Dragomir în conștiința istoricilor români*, în care prezintă opiniile exprimate de istorici de-a lungul timpului cu privire la Silviu Dragomir (p. 86-97). Intenția autorului este meritorie, receptarea lui Silviu Dragomir de către posteritate este chiar un studiu de caz interesant și care trebuie pus în lumină însă, și de această dată, Emanoil Rus rezumă sau citează pe larg, fără a le analiza, opiniile istoricilor citați, fără a face distincție între analizele istoriografice (articole, monografii, ediții) și evocările de circumstanțe (articole omagiale în presa culturală etc.).

Un ultim set de observații care se impun pe marginea cărții lui Emanoil Rus sunt cele de natură „tehnică”. Aparatul critic al lucrării, care se dorește una de nivel academic, este neclar și lipsit de constanță, iar numeroși istorici și lingviști străini sunt citați (fapt nu întotdeauna semnalat cu *apud*) după istorici, respectiv lingviști români. Tot aici trebuie amintite fondurile de arhivă pe care autorul le citează, fără a le fi consultat, ci le preia de la alți autori; meritul publicării fondurilor arhivistice respective revine acestora din urmă, așa încât trimiterile complete la fondurile de arhivă nu sunt necesare.

Numeroase semne de întrebare ridică bibliografia lucrării (p. 295-322). Prima observație care se impune se referă la relația bibliografiei cu subiectul cărții. Câteva zeci de titluri nu au nici o legătură cu *Silviu Dragomir și raporturile româno-slave* și reprezintă un balast al cărui rost poate fi ușor intuit. Este cazul citării unor titluri semnate de membrii comisiei de doctorat, titluri din domenii foarte departe de subiectul cărții: *Semantica verbului*, *Jocuri tradiționale la copii*, *Cununa anului*, *Onomastica operelor literare*, *La început a fost cuvântul Ardeal*. La o analiză calitativă, bibliografia citată de Emanoil Rus este de multe ori la nivelul anilor 1960-1970, sau este preluată chiar bibliografia citată de Silviu Dragomir. Aceasta nu constituie însă o problemă în condițiile în care autorul uzează de un discurs istoric (academic) învechit, iar cartea de față nu reprezintă o analiză, ci o prezentare.

Multe greșeli s-au strecurat printre numele sau titlurile în limbi străine pe care autorul le amintește. Spre exemplu, titlurile germane ale cursurilor universitare audiate de Silviu Dragomir sunt stălcite (și foarte aproximativ traduse în limba română, p. 25-26), multe titluri din bibliografie sunt scrise greșit (exemplu la p. 44, nota 93, titlul *Über die Marlaken*), la fel numele unor autori citați: slavistul ceh Václav Vondrák este numit în varianta germană și fără să se facă diferența între prenume și numele de familie – Wondrak Wenzel (p. 28), situație care se repetă în cazul medievistului maghiar Pesty Frigyes. În numele mănăstirii Studenița din Serbia medievală „t” este înlocuit, din necunoaștere, cu „l” (Studenita). Nu mai insistăm asupra unor repetiții supărătoare, asupra utilizării greșite a unor termeni precum „Imperiul austro-ungar” (p. 173 ș.urm.), „constituirea statelor unitare și independente românești” (187) sau „populația sârbocroată” (p. 196).

În concluzie, trebuie spus că lucrarea semnată de Emanoil Rus, deși abordează un subiect interesant și generos, îl ratează datorită lipsei de pregătire pentru un asemenea demers științific. Mai potrivită și mai cinstită ar fi fost o carte de popularizare pe subiectul *Silviu Dragomir și raporturile româno-slave*, iar nu o lucrare cu pretenții doctorale și academice.

Andrei Șaguna, **Corespondența, I/1**, ediție, studiu introductiv și note de: Nicolae Bocșan, Ioan-Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 568 p.

Această lucrare ilustrează în mod fericit una din direcțiile de cercetare care câștigă tot mai mult teren în istoriografia românească a ultimilor 15 ani: restituirile documentare, introducerea în circuitul științific a materialelor inedite, în special a celor de arhivă. Istoriografia ecleziastică este un astfel de domeniu de preocupări, marginalizat cum bine se știe de comandamentele ideologice ale vechiului regim, în care cercetarea arhivelor românești și străine și realizarea de corpusuri documentare, concomitent cu studiile de analiză și interpretare, constituie o prioritate dintre cele mai ardente. În baza acestor rațiuni, profesorul Nicolae Bocșan, în prelungirea cercetărilor inaugurate de regretatul profesor Pompiliu Teodor asupra momentului Unirii religioase și a multiplelor sale implicații pentru românii ardeleni, a relansat la Cluj, după 1989, studiile de istorie bisericească. Volumul de corespondență purtată de Andrei Șaguna cu ierarhii timpului său, este primul dintr-o serie care promite să mai încredințeze tiparului alte câteva volume și ilustrează acest imperativ al restituirilor documentare, pe care istoricul Nicolae Bocșan înțelege să-l concretizeze și de această dată prin exemplul personal.

Editat sub egida Institutului de Istorie Ecleziastică al Universității Babeș-Bolyai, volumul prezintă pe întinderea a 568 de pagini, următoarea structură: studiul introductiv, intitulat *Andrei Șaguna și ierarhii timpului său*, urmat de nota asupra ediției, indexul documentelor, documentele propriu-zise (297 de scrisori). Piesele documentare provin în principal din fonduri de arhivă, bisericești și ale statului și reflectă corespondența arhierului român cu prelați din Principatele Române, din Banat, Transilvania și Austria. Corespondența lui Șaguna cu ierarhia sârbească va forma subiectul unui alt volum, se precizează în nota asupra ediției. Precedând secțiunea ultimă și cea mai consistentă, care prezintă documentele în extenso, în ordine cronologică, indexul arată modul în care autorii au sistematizat și organizat tematic scrisorile: corespondență purtată cu ierarhia ortodoxă română din Transilvania și Banat (episcopii de Arad și Caransebeș, episcopia ortodoxă a Transilvaniei, protopopiatul ortodox Timișoara), ierarhia ortodoxă din Moldova, ierarhia ortodoxă din Țara Românească, episcopia Bucovinei, și cu ierarhia greco-catolică românească (o treime din scrisorile publicate în volum sunt schimbate între Șaguna și ierarhii greco-catolici ardeleni: Alexandru Sterca Șuluțiu, Ioan Vancea, Ioan Olteanu etc.).

Asupra personalității de excepție a lui Andrei Șaguna, episcopul și mitropolitul, militantul național și omul de cultură, s-au aplecat de-a lungul timpului diferite condeie, de la Nicolae Popea, Gheorghe Tulbure, sau mai nou Keith Hitchins în binecunoscuta sa monografie. Seria de corespondență Șaguna pe care autorii menționați o anunță prin acest prim volum, este de natură să permită însă atât cunoașterea mai aprofundată a personajului cât și plasarea sa mai temeinică în contextul epocii și printre contemporanii săi, fețe bisericești sau laici. Cele 297 de scrisori „aruncă lumini noi asupra unei biografii exemplare, asupra unei personalități dinamice, active, o conștiință ce s-a dorit mereu o afirmație a credinței și loialității față de biserica și neamul său”, după cum afirmă autorii în finalul studiului introductiv. Este și motivul pentru care volumul poate fi considerat fără ezitare un eveniment editorial, o contribuție de referință la istoria ecleziastică a secolului al XIX-lea transilvănean.

Departa de a fi o simplă prezentare a conținutului scrisorilor, studiul introductiv cu care se deschide volumul, reprezintă în fapt un adevărat medalion Șaguna, configurat

de autori pe baza informațiilor oferite de scrisori. Textele epistolare redau, astfel, informații adesea până la nivel de detaliu, reluate și sintetizate în studiul introductiv, asupra unei game foarte largi de aspecte și probleme ce au caracterizat evoluția Bisericii ortodoxe și a națiunii române în perioada păstoririi lui Andrei Șaguna (1846-1873): necesitatea organizării bisericilor ortodoxe pe criterii naționale, revoluția din 1848-1849, separația ierarhică și patrimonială a bisericii românești de ortodoxia sârbă, reactivarea mitropoliei pentru românii ortodocși, neoabsolutismul, experimentul liberal, primii ani ai regimului dualist. În diversitatea conținutului lor, aceste scrisori ne mai relevă apoi relațiile personale ale lui Șaguna cu diferiți ierarhi, nu în ultimul rând cu cei uniți (schimbul epistolar purtat cu Șuluțiu este nu numai impresionant sub aspect cantitativ dar și de o mare consistență ideatică), aspecte ale activității pastoral misionare și culturale desfășurate de arhieru, ca de exemplu: tipărirea și răspândirea cărților de cult, organizarea și desfășurarea vieții liturgice a comunităților după canoane și tipic, preocupări de natură școlară și culturală, preocupările de drept canonic ale arhierului român ș. a. m. d. În fine, dincolo de restituirea unei personalități de mare anvergură și de importanța sa pentru istoria bisericească, volumul prezent constituie o contribuție documentară deosebit de utilă și pentru istoria politico-națională mai generală a națiunii române din Transilvania epocii moderne.

Trebuie spus și faptul că apariția volumului are o semnificație aniversară: vede lumina tiparului în anul (2005) în care se împlinesc 140 de ani de la ridicarea scaunului arhieresc de la Sibiu la rang mitropolitan. Remarcăm de asemenea componența specială a echipei care a îngrijit și editat volumul, asocierea unor cercetători cu formație teologică, alături de istorici, la proiecte de istorie ecleziastică, denotă nevoia reală de interdisciplinaritate.

ION CĂRJA
Universitatea „Babeș-Bolyai”

Francesco Guida, **Romania**, Edizioni Unicopli, Milano, Collana „Storia d’Europa nel XX secolo”, 2005, 350 p.

Profesorul Guida deține o experiență universitară și de cercetare de peste trei decenii, fiind actualmente profesor la Universitatea Roma Tre din Roma și a semnat numeroase studii și cărți pe probleme de istorie modernă și contemporană a României și a spațiului central-sud-est european. Dacă lucrările mai vechi sunt studii punctuale, pe probleme precum istoriografia revoluției lui Tudor Vladimirescu, subiectul cu care Francesco Guida inaugurează, printr-o primă carte (apărută în 1975), preocupările de istorie românească, sau relații culturale și diplomatice româno-italiene în secolele XIX-XX, spectru tematic din care putem reține spre exemplu excelentul studiu *Marc Antonio Canini e la Romania* (1992), sau lucrarea *Italia e Romania nell’Europa moderna* (1997), trebuie să remarcăm faptul că, mai recent, istoricul italian a decis să-și prezinte rezultatele cercetărilor în forma sintezei. Stau dovadă în acest sens mai întâi lucrarea apărută cu patru ani în urmă la editura milaneză Nagard, *La Romania contemporanea. Momenti e questioni di storia* (2003), și mai ales *Romania*, carte pe care o prezentăm în cuprinsul acestor rânduri. Comparând cele două lucrări, prima dintre ele, recenzată de noi în nr. 2/2003 al „Caietelor de Antropologie Istorică” de la Cluj-Napoca, apare ca o schiță a sintezei monografice de istorie contemporană românească, amplificată și aprofundată în cea de a doua. Prin această din urmă lucrare

Francesco Guida propune una din cele mai serioase și mai temeinice abordări în direcția istoriei românești din câte s-au scris în istoriografia internațională a ultimului deceniu și jumătate. Mai trebuie spus de asemenea că lucrarea de față se încadrează într-o serie a sintezelor, din care au apărut până în prezent la editura Unicopli, cele dedicate Fanței, Marii Britanii și Suediei, în pregătire aflându-se altele despre: Danemarca, Grecia, Iugoslavia, Belgia, Polonia, Bulgaria, Norvegia etc.

Volumul este structurat pe întinderea celor 350 de pagini în opt capitole, împărțite fiecare în mai multe subcapitole, la care se adaugă în final o anexă cu lista șefilor de stat și de guvern din perioada 1859-2005, o extinsă și substanțială bibliografie precum și un indice de nume.

Relația deosebit de familiară cu problemele istoriei românești a ultimelor două secole, în tot ceea ce presupune acest lucru, de la surse și istoriografia mai veche sau mai nouă, până la fenomenele și procesele istorice propriu-zise, calitate pe care am remarcat-o încă de la lucrarea prezentată anterior, constituie un atu major care-l recomandă pe Guida printre cei mai avizați istorici contemporani interesați de România. Autorul și-a dezvoltat competențele de istorie românească și sud-est europeană, predând aceste problematici în cadrul cursului de istoria Europei centro-orientale pe care îl ține și în prezent la Universitatea Roma Tre, la care se adaugă stagii consistente efectuate în bibliotecă și arhive din Cluj și București, precum și numeroase contacte cu istorici și politologi români, prilejuite de simpoziioanele științifice româno-italiene de după 1989, care tind să devină deja o tradiție a cooperării științifice dintre cele două istoriografii.

Cartea nu se rezumă la a fi un simplu excurs rezumativ în istoria contemporană a României, făcut pentru uzul unui public italian nefamiliarizat cu aceasta, ci este mult mai mult decât atât în sensul în care marile probleme de viață politică, socială și economică, de istoria configurării instituțiilor și a politicilor de reformă din România interbelică, a vieții constituționale, sau politica internă și externă a statului român de-a lungul secolului XX, sunt reconstituite amplu, fără să lipsească detaliile lămuritoare sau discutarea, după caz, a unor teorii și interpretări divergente, toate acestea fără a pierde din vedere imperativul sintezei. Așa cum constatam dealtfel și pe marginea microsintezelor apărute în 2003, lucrarea de față poate fi un interlocutor credibil și pertinent pentru istoricii români înșiși, prin reconstituirea factologică propusă și nu în ultimul rând printr-o viziune senină și detașată conferită de poziția imparțială, „din exterior”, pe care se situează autorul. Remarcăm, în fine, preferința autorului pentru tratarea anumitor problematici, cum ar fi spre exemplu: nașterea statului român modern, participarea României la cele două războaie mondiale, evoluțiile perioadei interbelice și primele două dictaturi, carlistă și antonesciană, de care se ocupă în carte pe întinderea a cinci capitole, în timp ce perioadei comuniste i se alocă două capitole iar perioadei post-totalitare un singur capitol (ultimul).

Mai trebuie adăugat, în fine, faptul că, în ultimii 17 ani, alte istoriografii au produs contribuții dintre cele mai stimabile pe problematici de istorie românească, fiind suficient în acest sens să amintim numele unor istorici precum: Keith Hirschins, Catherine Durandin sau Harald Heppner. Francesco Guida se numără prin cartea de față ca și printr-o mare parte a unei sale dealtfel, între condeiele competente și îndelung exercitate în istoria modernă și contemporană a României.

